

अधि.	पृ.
३ उद्देशस्य शाखाप्रवृत्तता ...	७८
४ शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मना ...	७८
५ निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मता	७८
६ दण्डदानस्यार्थकर्मना ...	७९
७ प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मता	७९
८ अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मता ...	७९
९ कर्तृदेशकालविधीना नियमार्थता ...	७९
१० द्रव्ये गुणविधानस्य नियमार्थता ...	८०
११ अवधानादिसंस्कारविधेर्नियमार्थता ..	८०
१२ } थागहोमस्वरूपनिरूपणम्	८०
१३ }	
१४ चर्हिप आतिथ्यादिसाधारण्यम् ...	८०
<hr/>	
चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ३	
१ द्रव्यसंस्कारकर्मणा कर्तव्यता	८१
२ नैमित्तिकाना मृन्मयत्वादीनामित्यना ...	८१
३ दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थत्व, सयोगश्रुत्यस्त्वम् ..	८२
४ पयोत्रतादीना कर्तव्यता...	८२
५ विश्वजिदादीना फलवत्त्वम्	८२
६ गन्निमत्रस्यार्थवादिकफलता	८२
७ काम्याना यथोक्तकामफलकरत्वम् ...	८३
८ दर्शपूर्णमासादीना सर्वकागर्थता ...	८३
९ दर्शपूर्णमासादेः प्रतिफलपृथगुपानम् ...	८३

अधि.	पृ.
१० फणानामैहिकामुष्मिकोमयार्थता ..	८४
११ बृहस्पतिसवादेर्वाजपेयादिशेषता ...	८४
१२ वैश्वस्य पूर्णमास्यदृता ...	८४
१३ अनुयाजादीनामाग्निमारुतोत्तरकरणता ...	८५
१४ सोमादीना दर्शपूर्णमासोत्तरकालता ...	८५
१५ वैश्वानरश्रेः पुत्रगतफलकता	८५
१६ सौत्रामण्याद्यज्ञाना स्वकालकर्तव्यता ...	८५
<hr/>	
चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ४	
१ राजसूयेज्याना विदेवनाद्यज्ञकत्वम् ...	८६
२ विद्भवनस्य कृत्स्नराजसूयाज्ञता ...	८६
३ सोम्यादीनामुपमत्कालकत्वम् ...	८६
४ आगनहोमाना साप्रहृष्यज्ञता ...	८७
५ दधिप्रहाय नित्यत्वम् ...	८७
६ वैश्वानरस्य नैमित्तिकता...	८७
७ पठपाशितेर्नैमित्तिकत्वम्	८८
८ पिण्डपिनृयागस्य दर्शानत्रता ...	८८
९ रक्षनाया यूगज्ञता ...	८८
१० स्वरो. पश्वज्ञता ...	८९
११ आधारादीनामाग्नेयाद्यज्ञता	८९
१२ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामज्ञता ...	८९

अधि.	पृ.
१ अश्वमाध्याये प्रथमः पादः	१
१ क्रमनियमः श्रुतिवलीय-	
त्वं वा	१०
२ क्रमस्य क्वचिदार्थिकता ...	१०
३ प्रयाजानुमन्त्रणे क्रमनियमः	११
४ पाठतः क्रमनियमः ...	११
५ प्रावर्तिकक्रमनियमः ...	११
६ स्थानतः क्रमनियमः ...	११
७ अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारी- त्वंम्	१२
८ अङ्गेषु मुख्यक्रमस्योपस्था पा- ठस्य बन्धीयत्वम् ...	१२
९ आक्षणपाठान्मन्त्रपाठस्य प्रवृत्तत्वम्	१२
१० प्रयोगवचनानु चोदकस्य वस्तुत्वम्	१३
११ विद्वत्तौ बवचित्प्रकृतिध- र्मानतिदेशः	१३
१२ धनुयाजायुक्त्येप्रयाजा- न्तापकर्षो	१३
१३ प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमि- कपूर्वभाविता	१४
१४ वैष्टयूपक्रममाश्रापकर्षो ...	१४
१५ दक्षिणाप्रिश्रोमानपर्यः	१४
१६ पुरोडाशाभिवाग्नान्तस्य द- र्शेऽनपकर्षो	१५
१७ मान्तपनीयाया अग्निहोत्रा- नुकर्षोऽवत्वम्	१५
१८ उपध्यानुरोधेन पोऽशुक्लपः	१५
<hr/>	
पञ्चमाध्याये द्वितीयः पादः	२
१ वाजपेयपशुना सर्वेषामेव दै- वोपकरणदिभर्माद्युत्थानम्	१६

अधि.	पृ.
२ मुष्टिकशलादीनां समुदाया- नुरामयः	१६
३ अक्षदानस्य प्रदानान्ताद्युपमयः	१६
४ अञ्जनादेः परिव्याणान्तानु- समयः	१७
५ देवताध्वदानेषु पदार्थानु- समयः	१७
६ नानाबीजैश्चै उल्लखलादीनां तन्त्रता	१७
७ अग्नीषोमीयसौ प्रयाजानुया- जयोः पात्रभेदः	१८
८ नारिश्रोमहोमहोमपूर्वता	१८
९ विदेवनादीनामभिपेक्षपूर्वता	१८
१० सावित्रहोमादीनां दीक्षणी- यापूर्वता	१९
११ याजमानसंस्काराणां स्वयप्र- तिनोदपूर्वभाविता	१९

पञ्चमाध्याये तृतीयः पादः ३

१ प्रयाजादीनामेकादशादिस- ख्यायाः सर्वगपशता ...	१००
२ प्रथमादीनां तिमृणामुपसदा स्वस्थानावृत्तिः ...	१००
३ सामिधेनीवागन्तुनामन्ते निवेशः	१००
४ बह्विष्यमाने आगन्तुना पर्यामोत्तरवाक्यता ..	१००
५ बह्विष्यमाने आगन्तुना माभ्रामन्ते निवेशः ...	१०१
६ प्रवेष्टकादीनां कृत्यमिशेषता	१०१
७ त्रिणिष्वादीनां मन्त्रविधाउ- पधानम्	१०१
८ लोकागानः पूर्वं त्रिणिष्वा- उपधानम्	१०१

अधि.	पृ.
९ पवमानेष्टिसंस्कृतेऽप्रावप्रिहो- त्रायनुष्ठानम् ...	१०१
१० अग्निचिह्नतानां ऋत्वन्तेऽनु- ष्ठानम् ...	१०१
११ दीधाया इष्टिसिद्धता ...	१०२
१२ काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठा- नम् ...	१०२
१३ यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकत्वम्	१०२
१४ ज्योतिष्टोमविकाराणामग्नि- ष्टोमपूर्वकत्वम् ...	१०२
१५ एकानेकान्तोमवतां सर्वेषाम- ग्निष्टोमपूर्वकत्वम् ...	१०२

पञ्चमाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ पाठकमापेक्षया ध्रुत्वर्थयोर्व- लवत्वम् ...	१०३
२ मुख्यश्रमेणाश्रेयस्य प्रथमम- वदानाद्यनुष्ठानम् ...	१०३
३ इष्टिगोमयो. पौर्वापर्यानियमः	१०३
४ ब्राह्मणस्यापीष्टिगोमयोः पौ- र्वापर्यानियमः ...	१०३
५ आश्विनस्य सोमादनुत्कर्षः	१०४
६ विहनानामेन्द्राभादीना स- व्यकारता ...	१०४
७ सोमागाम्यादीनामुत्कर्षः	१०४
८ सोमविकाराणा दशपूर्णमा- साल्प्राप्तयेत्या	१०४

पष्टाध्याये प्रथमः पादः १

१ यागादिक्रियाणा स्वर्गफल- सायन्ता ...	१०५
२ यागादिषु समर्पमनुस्यै- वाधिकारः ...	१०५
३ यागादिषु मिलितयोः स्त्री-	

अधि.	पृ.
पुंमथोरधिकारः ...	१०५
४ यागे दम्पत्योः सहाधिकारः	१०६
५ एकस्य पुंम एवाधानेऽधि- कारः ...	१०६
६ पत्न्या यावदुत्तनद्वयार्थादा- वेवाधिकारः ...	१०६
७ यागे शूद्रस्यानधिकारः ...	१०६
८ यागे निर्धनस्याप्यधिकारः	१०७
९ अद्भहीनस्यापि यागेऽधिकारः	१०७
१० अचिकित्सनाद्भैरम्यस्य या- गानधिकारः ...	१०७
११ दशपूर्णमासयोः व्याप्येऽस्यै- वाधिकारः ...	१०७
१२ रथकारस्याधानाधिकारः	१०७
१३ त्रैवर्णिकभिन्नस्य गौद्रयागे- ऽधिकार ...	१०८

पष्टाध्याये द्वितीयः पादः २

१ सत्रे प्रथमस्य सत्रिणः फलमन्व ...	१०८
२ दशादौ कर्तव्यनियमः	१०८
३ आरभ्यशाम्यकर्मणोऽपि स- माप्तिनियमः ...	१०९
४ आरभ्यशौचिककर्मणः समा- प्त्यनियमः ...	१०९
५ प्रतिपिद्वृत्तमनुष्ठानेऽनि- ष्टप्राप्तिः ...	१०९
६ युक्तुगमनादीनामुपनयनो- त्तरकालकर्मव्यवस्था ...	१०९
७ अग्निदोषादियावञ्चीवकर्म- णा स्वकालमात्रकर्मव्यवस्था	१०९
८ अग्निदोषादीनां स्वकालावृ- त्त्याऽऽतिः ...	११०

अधि.	पृ.
षष्ठाध्याये सप्तमः पादः ७	
१ विश्वजिति पिनादीनामदेयत्वम्	१२४
२ विश्वजिति महाभूमेरदेयत्वम्	१२४
३ विश्वजिति अश्रादीनामदेयता	१२४
४ विश्वजिति विश्वमानानामेव सर्वस्वानां दानम्	१२४
५ विश्वजिति धर्मादेसेवकशुद्धस्यादेयता	१२५
६ विश्वजिति दक्षिणात्राले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयता	१२५
७ विश्वजिति दक्षिणादानोत्तराज्ञानामन्यनुष्ठानम्	१२५
८ अहर्गणेषुपि विश्वजिति सर्वस्वदानम्	१२५
९ विश्वजिति द्वादशशतान्यूनधनस्थानधिकारिता	१२५
१० आधाने अपरिमितगण्डे न सत्यान्तुविधानम्	१२५
११ इतिह स्माहेत्यादिप्रकृतिपुराकल्पानामर्थवादता	१२६
१२ सहस्रमवतरशब्दस्य सहस्रदितपरत्वम्	१२६
षष्ठाध्यायेऽष्टमः पादः ८	
१ अनाहितामेरेव चतुर्दशतृहोमाधिकारः	१२६
२ अनाहिनामिपूजनयनशोमः	१२७
३ अनाहिनामौ स्वपनीष्टिः ...	१२७
४ अनाहितेऽप्रायश्चित्कीर्णपशोरनुष्ठानम्	१२७
५ देवरर्गणामुदगयनशालता	१२७
६ पिथ्यकर्मणामपरशुशान्ता	१२७
७ ज्योतिष्टोमाद्गवाध्नाकयवोन्तित्यता	१२७

अधि.	पृ.
८ ज्योतिष्टोमादौ पथोव्रतादीनान्तित्यता	१२८
९ अपररात्रे व्रतस्यानियमता	१२८
१० छागस्यैवाग्नीषोमीयपशुत्वम्	१२८

सप्तमाध्याये प्रथमः पादः १

१ प्रथाजादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तता	१२८
२ समानमितरच्छयेनेतिश्रुत्या इशोऽयेनीश्वविशेषधर्मातिदेशः	१२८
३ एतद्राह्यणानीत्यादिना पशुयुहवि.पु सार्ववादविषयतिदेशः	१२९
४ एतद्राह्यण इत्यनेन एकवपालैन्द्रामयोः सार्ववादविषयतिदेशः	१२९
५ साकमेधे वारुणप्रघासिकैककपालातिदेशः	१२९

सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः २

१ रथन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थता	१३०
--	-----

सप्तमाध्याये तृतीयः पादः ३

१ अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशः	१३०
२ प्राचणीयेति नाम्ना धर्मानतिदेशः	१३०
३ सर्वदृष्टशब्देन यणां घृष्टानामतिदेशः	१३०
४ अवशुधनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशः	१३०
५ वारुणप्रघासिकावमृधस्य तुपनिष्कासद्रव्यकत्वम्	१३१
६ वैष्णवशब्दादातिध्याया धर्मानतिदेशः	१३१

अधि	पृ
५ निमग्नादिशब्देवर्मानति- देश	१३१
८ द्वयोः प्रणयतात्यनन सौ- मिकधर्मानतिदेश	१३१
९ द्वयाः प्रणयन्तीत्यनेन मध्य- मयाद्द्वयोः प्रणयनम्	१३१
१० स्वरसामादिगणानां धर्मा- निदेशकत्वम्	१३२
११ वामआदिगणानां चाति- निमित्तत्वम्	१३२
१२ गणप्रिरात्रौ किकाम्प- निधानम्	१३२
१३ उपन्यासो यूप इत्यादौ यूप- शब्दस्य मत्वाराप्रधानत्वम्	१३३
१४ शृष्ट्यादिगणानां द्वयादौ पष्ठ- शब्दस्य ऋद्रव्यवाचिना	१३३

सप्तमाध्याये चतुर्थ पाद ४

१ सौम्ये चरौ इति त्रैव्यतावत्वम्	१३३
२ गवामथने षष्ठादिकतिक्र- व्यतानुगमम्	१३३

अष्टमाध्याये प्रथम पाद १

१ विष्णोः प्रतिशक्तिप्रतिष्ठा	१३४
२ विष्णोः प्रथमो धर्मातिदेश	१३४
३ गाम् ऐष्टिर्धर्मानतिदेश	१३४
४ एन्द्रात्मादौ षष्टिक्रममति- देश	१३४
५ आग्नीषोमीयस्य षोऽर्शोः सागिरधर्मातिदेश	१३४
६ पशुन्धरपु अग्नीषोमीयधर्मा- तिदेश	१३
७ ऐकादशिनस्यै गमनधर्मा- तिदेश	१३५

अधि	पृ
८ पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मा- तिदेश	१३५
९ अत्यनयन्तौ सौमिकधर्मा- तिदेश	१३५
१० अहगणेषु द्वादशादिकधर्मा- निदेश	१३५
११ सन्धरसत्रेषु गयामयनिक- धर्मातिदेश	१३५
१२ निवायिनामुत्तरेषु पूवनिवा- यिधर्मातिदेश	१३
१३ पशुदानामननिदेश	१३
१४ गुणकामनो गादाहनादाना- मननिदेश	१३५
१५ सौम्य चरावभिमशनद्वयस्य विकल्प	१३५
१६ सौम्ये आप्रयथानिदेश	१३
१७ हविर्वैतयाधिप्रतिपत्तौ ह- विः सानान्याय बलायस्त्वम्	१३५
१८ गणेषु लक्ष्मिण्य औप- धर्मातिदेश	१३६
१९ मधू के त्पशुगणान्यायस्य धर्मातिदेश	१३६

अष्टमाध्याये द्वितीय पाद २

१ वाचिनसौत्रामण्योरेष्टिक्र- मातिदेश	१३७
२ ऋगौ सानात्यवधानातिदेश	१३७
३ ऋगौ षयोधर्मातिदेश	१३७
४ आग्नीषोमीयस्य षयोधर्मातिदेश	१३७
५ द्वादशाह सनादीनयोर्ध- र्यस्य धर्मातिदेश	१३७
६ पशुगणान्यायस्य गणधर्मा- निदेश	१३७

अधि.	पृ.
अष्टमाध्याये तृतीयः पादः ३	
१ शुचिदैवते आश्रावैष्णवदैवते च क्रमेणाग्नेयाग्नीषोमीयधर्मा निदेशः १३८	
२ जनकमत्तरात्रीयत्रिहस्तवहःसु द्वादशधर्मानिदेशः १३८	
३ पद्मिन्द्रात्रे पद्मधर्मानि- देशः १३८	
४ सस्यागणेषु द्वादशाहिकध- र्मानिदेशः १३८	
५ शतोक्यादौ ज्योतिष्टोमान् स्तोनोरचयः १३८	
६ गायत्रमेतदहरित्यत्रोत्पत्ति- गायत्रीणामागमः १३९	

अष्टमाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ दर्शिनशब्दस्य कर्त्तव्यता पंथता १३९
२ दर्शिनशब्दस्यापूर्वता १३९

नवमाध्याये प्रथमः पादः १

१ अग्निहोत्रादिवृत्तधर्मागामपू- र्वप्रयुक्तता १४०
२ प्रोक्षनम्बान्पूर्वप्रयुक्तताधि- करणं इत्यस्य शीघ्रणीयापूर्व- प्रयुक्तत्वं च १४०
३ पञ्चदेवतागर्भद्वधर्मागामव्य- पृष्टप्रयुक्तता १४०
४ धर्मागामदेशप्रयुक्तता १४०
५ प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तता १४१
६ अग्निहोत्रे उवाचुवाचय प्राची- नदशधर्मागामपू. १४१
७ इष्टकायु गृह्यप्रोक्षणाद्यनुष्ठानम् १४१

अधि.	पृ.
८ उत्तमान्येषामह्नां पत्नीसं- वाजान्तत्वम् १४१	
९ त्रिप्रथमामन्वाहेत्यादियु स्थानधर्मता १४२	
१० यावज्जीवदशपूर्णमामयोरार- म्भर्णायथाः सकृदेवानुष्ठानम् १४२	
११ निर्वापमन्त्रे सवित्रादिवदा- नाननूहः १४२	
१२ अत्रये जुष्टमिन्ध्र विवृति- त्वमिन्द्रादस्योहः १४२	
१३ इष्टोपदाने यशपतिशब्दस्या- नूहः १४३	
१४ मुत्रकण्ठ्यादानादिनिगदे ह- रिवच्छब्दस्यानूहः १४३	
१५ सारस्वत्यां भेद्व्यामत्रिगुवच- नामावः १४३	
१६ यज्ञायज्ञीयं गिरापदस्थाने इरापदस्यैव कर्त्तव्यता १४६	
१७ इरापदस्य प्रगीतता १४६	

नवमाध्याये द्वितीयः पादः २

१ गीनीनां नामनामता १४४
२ सात्रः ऋस्योत्कारकर्मता १४४
३ नृचे प्रत्युचं कृत्स्ननामः स- मापनम् १४५
४ समान्वेत्त तिम्यु ऋशु गा- नाधि० १४५
५ उत्तरयोग्यायिन्ध्रप्रोत्तराप्र- न्धर्भातयोरेव ऋचोर्ग्रहणम् १४५
६ पृथगीनस्ययोग्यं घन्यनेन रम्यनरस्य गानम् १४६
७ सात्रा लुपत इत्यथैव विधि- त्वाधिपत्तं कर्त्तव्यतागम- द्वयम् १४६

(A TPRATI EŌ THE STUDY OF ĪRVA NĪMĀNĀ)

NYAYA BINDU

by

VAIDYANATH BHATTA

WITH A COMMENTARY BY

PANDIT MADAN MOHAN PATHAK

*

EDITED BY

MAHADEVA GANGADHAR BAKRE

Registered under the Copyright Act

S. M.
VAI/PAT

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS,
No. 8, BASKIN BUILDING, CIRCLE, ECPT,
BOMBAY

1971.

A. D. 1915

PRICE RE 1-4-0

अधि.	पृ.
८ रथन्तरमुत्तरयोगार्थतीत्यत्रो- त्तरावर्णवशेन गानम् ...	१४६
९ उत्तरयोः स्तोभातिदेशः...	१४७
१० स्तोमलक्षणम् ...	१४७
११ नीवारादिषु प्रोक्षणावघाता- दिधर्मानुष्ठानम् ...	१४७
१२ परिधौ यूपधर्मानुष्ठानम् ...	१४७
१३ श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानम्	१४७
१४ बृहदथन्तरयोर्धर्मव्यवस्था...	१४७
१५ कण्वरथन्तरे बृहदथन्तरधर्म- समुच्चयः ...	१४८
१६ द्विसामकं बृहदथन्तरधर्मव्य- वस्था ...	१४८
१७ सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यननु- ष्ठानम् ...	१४८
१८ दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्य- वस्था ...	१४९
१९ प्रयाजानामारादुपकारकत्वम्	१४९

नवमाध्याये तृतीयः पादः ३

१ विहृतौ मन्त्रगतनीडादिश- ब्दानामूहः ...	१४९
२ पौण्डरीकहवि.पु स्तरणमन्त्र- स्योहः ...	१४९
३ अग्नीषोमीयशौ लौकिकयू- पस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१५०
४ द्विपशुश्रागे पाशमन्त्रयोरैकव- चनान्तवद्विवचनान्तपदयो- र्द्विवचनान्ते होमः ...	१५०
५ अग्नीषोमीयशौ पार्श्वैकव- हुत्वाभिधा विमन्त्रयोर्विकल्पः	१५०
६ द्विपत्नीकं दर्शपूर्णमासे पर्त्नी संनश्येत्यस्यानूहः ...	१५०

अधि.	पृ.
७ विहृतियोगेऽपि द्विपत्नीकं मन्त्रानूहः ...	१५१
८ सवनीयपशुनां समानविधा- नत्वे प्रास्मा अग्निमितिमन्त्रे- ऽनूहः ...	१५१
९ नीवाराणां ब्रीहिस्रतिनिधित्वे ब्रीहिशब्दस्यानूहः ...	१५१
१० द्विपशुश्रागे सूयं चक्षुर्गमय- तादिति मन्त्राणामनूहः...	१५१
११ द्विपशुश्रागग्निगुप्रेषे एकधेति शब्दस्याभ्यासः ...	१५१
१२ द्विपश्वादिविहृतौ मेधरति- शब्दस्य देवतानुसारणोहः	१५२
१३ वहुदेवत्वपशावप्यैकवचना- न्तमेधपतिशब्दस्य विकल्पः	१५२
१४ एकादशिन्यामेकवचनान्तमे- धपतिशब्दोहः ...	१५२

नवमाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ पार्द्विश्रितिरस्य बहुक्य श्रुत्यादौ समस्योहः ...	१५२
२ चतुर्त्रिंशद्वाजिन श्रवणेनाश्व- मेधिरुगवनीयाश्वस्य चतुर्त्रिं- शद्वह्किरूपविशेषवचनम्	१५३
३ आश्वमेधिरुसवनीयाश्वस्य न चतुर्त्रिंशदित्यनेन समस्ताया एव ऋचो निषेधः ...	१५३
४ अग्नीषोमीयश्रावुक्कशब्देन वपादव्याभिधानम्	१५४
५ अग्निगौ प्रशसावाहू इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशसापरत्वम्	१५४
६ अग्निगौ श्येनमस्येत्यादौ श्ये- नादिशब्दानां कार्त्स्न्यवच- नत्वम् ...	१५४

अधि.	पृ
७ दर्शार्थोद्भूताभिलेखे प्राक्- खितरूपज्योतिष्मत्त्वा जन- नुष्ठानम् ..	१५४
८ धार्वादाने प्राक्खितरूप- ज्योतिष्मत्त्वननुष्ठानम् .	१५५
९ दर्शार्थोद्भूतरूपस्वामन्त्रकर्मम्	१५५
१० प्राक्खनीयवर्तौ प्रदानधर्माणा सम्बन्धानुष्ठानम् .	१५५
११ अभ्युदयेष्टौ दधिश्चतयो प्रवेद्यधर्मानुष्ठानम्	१५६
१२ पशुधर्मेष्टौ दधिश्चतयो प्र वेद्यधर्मानुष्ठानम्	१५६
१३ ज्योतिष्टोमे भ्रमणाना प्रवेद्य- धर्मानुष्ठानम्	१५६
१४ समन्वेधे ईशानाय परस्वत इत्यनेन यागान्तरविधानम्	१५६
१५ ध्याज्येध शेष सस्थाप्यती- त्यनेन कर्मान्तरविधानम्..	१५६

दशमाध्याये प्रथम पादः १

१ विद्वत्तौ छतार्थानां प्राकृता ना वाच .	१५७
२ दीक्षणीयादिभ्यारम्भणीया- वाचः .	१५७
३ अनुयाजादिभ्यारम्भणीया वाच .	१५८
४ आरम्भणीयाया स्त्राय- ५ खलेद्यन्त्या वृषाहुतिवाचः	१५८
६ साकले स्थाणाहुतिवाच	१५८
७ उतायप्रवाज्ज्वल अक्षयक- र्मता ...	१५८
८ धर्मिवागवतारानुस्कारक- त्वर ..	१५९

अधि.	पृ
९ पशुपुरोवाचजापत्य वेज्ज्यार्थ- स्कारकम् ..	१५९
१० सौर्यवर्तौ चक्षुज्ज्योतिष्मत्त्वा चित्त्वम् ...	१५९
११ सौर्यवर्तौ स्वास्वामेव प्राकः	१५९

दशमाध्याये द्वितीयः पादः २

१ कृष्णलवर्तौ प्राकानुष्ठानम्	१६०
२ कृष्णले उपस्तरणानिचारणा- भाव .	१६०
३ कृष्णले मसानुष्ठानम्	१६०
४ कृष्णले एकधा ऋण्ये कर्- तीत्यनेन सहपरिहारवि- धानम् ..	१६०
५ कृष्णले प्रदाने सर्वमङ्गला	१६१
६ मङ्गलागाना स्वस्वकाले ऋ- ण्यमङ्गलम्	१६१
७ मङ्गलके ऋण्यार्थकरणादी- नामभाव ...	१६१
८ ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्नामस्यङ्ग- त्यर्थाता ...	१६१
९ ज्योतिष्टोमे मङ्गल्य प्रतिप- त्यर्थाता .	१६१
१० सत्रे ऋत्विग्नागनाय.	१६१
११ सत्रे परिक्रमणाय ...	१६१
१२ उदक्कानीये वाचस्य परिक्र- मार्थकम्	१६१
१३ उदक्कानीयेत्य ऋत्विग्नामे- कीकेनानुष्ठानम् ..	१६१
१४ उदक्कानीये सविभ्योऽग्ने- याहुतिवत्त्वम् ...	१६१
१५ अग्नेष्टौ वाचस्यारम्भार्था	१६१

अधि.	पृ.
१६ दर्शपूर्णमासयोर्द्रेष्यदानस्या- दृष्टार्थता १६३	
१७ जीवतामस्थियज्ञः १६३	
१८ अस्थियज्ञे अस्नां जपाद्यनु- ष्ठानम् १६३	
१९ अस्थियज्ञे शुक्रादिस्पर्शो अ- स्नां कर्तृत्वम् १६३	
२० अस्थियज्ञे अस्नां फाम्यक- र्माद्यनुष्ठानम् १६३	
२१ अस्थियज्ञे अस्नां मूत्राक- गताशासनानुष्ठानम् १६४	
२२ अस्थियज्ञे शोषुः कामाभावः १६४	
२३ यज्ञमानस्य मृतावपि सर्व- स्वारमनापनम् १६४	
२४ यज्ञमानस्य मृतौ सर्वस्वारस्य शुक्रशर्माद्यनुष्ठानम् १६४	
२५ सर्वस्वारे यज्ञमानमृतावप्या- युपशसनम् १६४	
२६ द्वादसाहे क्रतुयाज्याद्यनुष्ठा- नम् १६४	
२७ पवमानेष्टौ निर्वाणानुष्ठानम् १६४	
२८ वात्रपेषे मुष्टिलोपः १६५	
२९ धेन्वादिगन्धानां गवान्वित- प्रतिपादकता .. १६५	
३० वायव्यं श्वेतमित्यत्राजस्यैवा- लम्भनम् १६५	
३१ सायकचिन्त्येष्टयोः खलेवा- लीनगुल्लयोः क्रमेण सादि- ररवनेह्यत्वनियामकता ... १६५	
३२ गलेवाल्यां तदणायभावः १६६	
३३ गलेवाल्यां पर्यूह्याद्यनुष्ठानम् १६६	
३४ महाशितृयज्ञे धानामु अव- धानायनुष्ठानम् १६६	

अधि.	पृ.
दशमाध्याये तृतीयः पादः ३	
१ विहृतौ सामिधेन्यादिप्राङ्- तेतिकर्तव्यतानुष्ठानम् ... १६६	
२ वायव्ये पशौ हिरण्यगर्भादि- मन्त्रस्य उत्तराधारे गुणत्वम् १६६	
३ चानुर्मास्यसोमयोरासादन- नियोजनयोः प्राकृतगुणवि- धित्वम् १६६	
४ अप्रिययने प्राकृतवैहृतोभया- हुत्यनुष्ठानम्... .. १६७	
५ पुनराधाने प्रथमाधानदक्षि- णानिर्गृप्तिः १६७	
६ आग्रयणे वासोवत्सयोः पा- काभावः १६८	
७ आग्रयणे वामसि पाकाभावः १६८	
८ आग्रयणे वासोवत्सयोरभि- धारणानुष्ठानम् १६८	
९ ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादश- शतस्य दक्षिणात्वम् १६८	
१० विभागेन यागे दक्षिणाया दानम् १६८	
११ ज्योतिष्टोमे सनाह्यातो द- क्षिणाविभागः १६९	
१२ भूर्तानिहाहे तस्य दक्षिणेत्य- नेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणायाधः १६९	
१३ यस्य सोममग्नेर्युरित्यादा- वेकां गामित्यनेन गोगनसं- ख्यायाधः १६९	
१४ सायकं त्रिकसेन सर्वक- यार्थेनाधः १६९	
१५ अश्वमेधे प्राकाशाविन्वनेना- ध्वर्तुभागयाधः १६९	
१६ उपहृद्ये अश्वेन कृत्स्नक्रतुदा- क्षिण्ययाधः १७०	

अधि.	पृ.
१० ऋजुपेये सोमचमसेन कृत्स्न- ऋतुदाक्षिण्यस्व बाधः ...	१७०
१८ वाजपेये रथस्व भागनियाम- कता ...	१७०

दशमाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ अग्न्यादौ नारिशोमादिभि- र्नक्षत्रेषादीना समुच्चयः...	१७१
२ बृहस्पतिषवादिषु बाह्यस्य- ग्रहैः प्राकृतैन्द्रवायवादिग्रहा- णा समुच्चयः....	१७१
३ वाजपेये ऋतुपशुना प्राजाप- त्यपशुभिः समुच्चयः ...	१७१
४ साङ्ग्रहण्यामामनहोभातुया- जाना समुच्चयः ...	१७१
५ महात्रते ऋत्विगुपगानस्व प- त्युपगानेन समुच्चयः ...	१७१
६ अश्वनाभ्यञ्जने नवनीताभ्य- ञ्जनास्य गौगुलवाभ्यञ्जना- दिभिः समुच्चयः ...	१७२
७ महात्रते अहतवाससन्वार्या- दिभिः समुच्चयः ...	१७२
८ महात्रते रथन्तगृदिषाम्ना श्लोकादिसामभिः समुच्चयः	१७२
९ ऋचिद्विहृती वीत्यादिभिः प्राकृताना बाधः ..	१७२
१० वीत्यादिभिर्व्यवस्थया एका- दिबाधः ..	१७३
११ विश्वाविद्मन्नोमकऋतुपु यथाकम प्राकृतसामवाधा- बाधौ ...	१७३
१२ पञ्चमान एव विश्वाविद्म- सोमकऋतुना गाम्वावाशेषी	१७३

अधि.	पृ.
१३ यागादौ विधिशब्देनैव देव- ताभिवानम् ...	१७३
१४ अतिदेशस्यलेखि विधिश- ब्देनैव देवताभिधानम् ...	१७४
१५ आधाने अग्नेः सगुणेनाभि- धानम् ...	१७४
१६ आधानाज्ययोरग्नेर्निर्गुणेना- भिधानम् ...	१७४
१७ गवानुन्यपृथग्दाज्ययोर्वि- धिशब्दाभ्यामेवोक्तावनस्य- तिरान्दाभ्यामभिधानम् ...	१७५
१८ अवस्येऽग्नीवस्त्वयोः स्विष्टकृ- च्छब्देनाभिधानम् ...	१७५
१९ अग्नीशोमीये सप्रयोगेषु नि- र्गुणेनाग्निपदेनाग्नेरभिधानम्	१७५
२० अनुयाजेषु स्विष्टकृयागत्य सस्कारकर्मता ...	१७५
२१ दर्शपूर्णमासयोः याज्यापुरो- ऽनुवाङ्मयोः सस्कारकर्मता	१७६
२२ मनोतायामुद्वाभावः ...	१७६
२३ कण्वरथन्तरस्य स्वयोनी ना- नम् ...	१७६
२४ कण्वरथन्तरस्य स्वयो-युत्तर- योर्पानम् ...	१७६
२५ अमिष्टति स्तुतदात्रयोरवि- कारः ...	१७६
२६ वातुर्मास्यव्याज्यशब्दस्यावि- कारणावाहनम् ...	१७७

दशमाध्याये पञ्चमः पादः ५

१ एकदेशग्रहणे प्राथमिकानता- मेव ग्रहणम् ...	१७७
२ एकत्रिक आद्ये तृये गानम्	१७७

अधि.	पृ.
३ एकस्वामृचि धूर्गानम् ...	१७८
४ द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य वि- ध्यन्तानुष्ठानम् ...	१७८
५ सप्तभिराधूनोतीत्यनेनाप्रौ धूननाद्यर्थकमन्त्राणामनिय- मेनोपादानम् ...	१७८
६ विष्टुस्त्वोमकेऽप्राप्तानां सा- म्नामागमः ...	१७८
७ बहिष्पवमाने क्रगागमः ...	१७९
८ सामिधेर्नाप्त्वदक्षिष्ठानामा- गमेन संख्यापूरणम् ...	१७९
९ षोडशानां प्राकृतत्वम् ...	१७९
१० आम्रयणादेव षोडशिम्रहणम्	१७९
११ तृतीयसवन एव षोडशिम्रह- णम् ...	१८०
१२ षोडशिम्रहस्य सस्त्रोत्रस्य त्वम् ...	१८०
१३ अश्रित्सां द्विरात्रे षोडशिनः परिसख्या ...	१८०
१४ नानाहीने षोडशिम्रहप्रहणम्	१८०
१५ विकृती प्रहाणामाम्रयणाग्रता	१८१
१६ संसवे उपवत्यप्रवत्योरभावः	१८१
१७ ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रति- कर्षः ...	१८१
१८ कामयोगेऽप्येन्द्रवायवस्यादा- वप्रतिकर्षः ...	१८१
१९ आश्विनाप्रादिप्रहाणां प्रति- कर्षः ...	१८२
२० आश्विनादिप्रहाणामिन्द्रवाय- वस्य पुरः प्रतिकर्षः ...	१८२
२१ सादनस्य प्रतिकर्षः ...	१८२
२२ च्यनीकायामेन्द्रवायवाप्रतो- क्तेः समानविध्यर्धता ...	१८२

अधि.	पृ.
२३ " समानविध्यर्धता ...	१८२
२४ व्यूढद्वादशाहस्य समूहविका- रत्वम् ...	१८३
२५ सवत्सरसत्रेऽनीकानां वि- वृद्धिः ...	१८३
२६ व्यूढ मन्त्राणां छन्दोव्यति- क्रमः ...	१८५

दशमाध्याये षष्ठः पादः ६

१ रथन्तरादिसाम्नां तृचे गानम्	१८५
२ स्वर्कशब्देन वीक्षणस्य का- लार्थता ...	१८५
३ गावामयनिके षष्ठ्यपञ्चहृह- दधन्तरयोर्विभागः ...	१८६
४ प्रायणीयोद्यनीययोरैकाद- शिनानां विभागः ...	१८६
५ विश्वजित्सर्वपृष्ठ इत्यत्रैक- स्यैव पृष्ठदेशे निवेशः ...	१८६
६ वैरूपवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशः ...	१८६
७ त्रिष्टुदक्षिष्ठोम इत्यत्र स्तोम- गतमंख्याविकारः ...	१८७
८ उभयसाम्नि बृहदधन्तरयोः समुच्चयः ...	१८७
९ मध्वशनघृताशनयोः षडहा- न्तेऽनुष्ठानम् ...	१८७
१० षडहावृत्तावपि मध्वशनघृता- शनयोः सङ्ख्येऽनुष्ठानम् ...	१८७
११ गवामयने मध्वशनघृताश- नयोः प्रतिमासमावृत्तिः ...	१८७
१२ द्वादशाहे सत्रभिरपि मध्व- शनम् ...	१८८
१३ मानसस्य दशमाहाहृत्यम्...	१८८

अधि.	पृ.
१४ सत्रस्य बहुकर्तृत्वम् ...	१८८
१५ सत्रे यजमानानामेव ऋत्वि- वत्वम् ...	१८८
१६ सत्रादीनयोर्विवेकः ...	१८८
१७ षोडशीक सकृदेव दक्षिणा- दानम् ...	१८९
१८ षोडशीक सर्वासा दक्षिणा- ना विभज्य नयनम् ...	१८९
१९ मनोरंजक इत्यनेन यावदर्थ- मृचामुपादानम् ...	१८९
२० वाससि मानोपावहरणयोर- नुष्ठानम् ...	१८९
२१ अहर्गणोऽहर्भेदे वासोन्तरम्	१८९
२२ उपावहरणार्थमेव वासोऽन्त- रोत्पादनम् ...	१९०

दशमाध्याये सप्तमः पादः ७

१ ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्ग हविर्भेदः	१९०
२ पशोर्हृदयाक्षिभिरेव चागः	१९०
३ ज्योतिष्टोमेऽग्निज्याशेषैः प्रत्यङ्गैः खित्वाद्भोगः ...	१९०
४ अश्वभ्या इडाभक्षविकारता	१९१
५ पशोर्भक्षविकारत्वम् ...	१९१
६ मैत्रावरुणस्यैव इडाभक्षि- त्वम् ...	१९१
७ मैत्रावरुणस्यैव भागत्वम् ...	१९१
८ प्रतिप्रव्यानुभेदानावः ...	१९१
९ आग्निभागी यजतीत्यनेना- पूर्वहृदमरीचविज्ञानम् ...	१९२
१० हृदमेरीच खित्वाद्भक्षयुष्ठा- नम् ...	१९२
११ हृदमधीय प्राशिश्रादिभक्ष- णाभावः ...	१९२

अधि.	पृ.
१२ प्रायणीयातिश्रयोः शश्वि- जान्तरत्वम् ...	१९२
१३ प्रायणीयातिश्रयोः पूर्वाभ्या शश्विडाभ्यां सस्था ...	१९३
१४ उपसत्सभिषौ पठितानामा- घारादीनामपूर्वाङ्गत्वम् ...	१९३
१५ अवबृथस्यापूर्वकर्मत्वम् ...	१९३
१६ वाजपेयादौ यूगादीना खा- दिरत्वादिनियमः ...	१९४
१७ सान्द्येष्टिषु प्राकृतदन्वदैवत- निवृत्तिः ...	१९४
१८ औदुम्बरस्य खादिरत्वाबाध- कत्वम् ...	१९४
१९ उत्पत्तिराग्नये ध्रुतेन गुणा- न्तरसहितप्राकृतवैकल्पिकद- व्येण वैकल्पिकदन्व्यान्तरभावः	१९४
२० पञ्चावतैव वषा कर्षित्यन वषापदस्याहोपलक्षकत्वम्	१९५

दशमाध्याये अष्टमः पादः ८

१ पशुंदासाधिकरणम् ...	१९५
२ न तौ पशवित्यस्य निष- धत्वम् ...	१९६
३ नातिरात्रे इत्यादौ नवः प्र- तिषेधार्थत्वाद्भिकरणः ...	१९६
४ अनाहुतिर्न जर्तिलभ्येयादेः वादत्वम् ...	१९६
५ न्यस्यकादावभिघारणानभि- घारणवाच्ययोरर्थादात्वम्	१९७
६ भाषाने उपवादस्य विकल्प- पत्त्यम् ...	१९७
७ शोडिनी न दशतीत्यादः कार्यवर्तया प्रतिषेधत्वम्...	१९७

अधि.	पृ.
८ विशेषशास्त्रस्य सामान्यशा- स्त्रवाचकत्वम्... ..	१९८
९ विकृतौ ध्रुतस्य साप्तदश्य- स्यानारभ्याधीनविश्रुतसहा- रार्थत्वम्	१९८
१० पृथिव्यै स्वाहेत्यादिमन्त्रेषु स्वाहाकाराभ्रानस्य नियमार्थ- त्वम्	१९८
११ प्रहरया समानविध्यसिद्धयर्थ विकृतावगम्यतिप्राख्ययोश्च- देसः	१९८
१२ उपस्तरणभिधारणाभ्यां स- हैव चतुरवत्तम्	१९९
१३ उपांशुयागेषु चतुरवदानम्	१९९
१४ दर्शपूर्णमासयोराश्रयैन्द्राप्रयो- स्तुवादान्वम्	२००
१५ उपाशुयाजस्य प्रौवाज्यद्रव्य- त्वम्	२००
१६ उपाशुयागस्य प्रकृतदेवता- नियमः	२००
१७ उपाशुयाजस्य विष्वादिदेव- ताकत्वं पौर्णमासीकृतव्यत्व च	२०१
१८ एकपुरोडाशाद्यामप्युपांशुयागः	२०१

एकादशाध्याये प्रथमः पादः १

१ आम्रियादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वम्	२०२
२ अज्ञानामेकार्थत्वम्	२०२
३ काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासा- धिकरणम्	२०२
४ अघातादीनामातण्डुलनि- पत्तेरभ्यासः	२०२
५ प्रयाजाद्यज्ञानां मरुद्गुणानाम्	२०३

अधि.	पृ.
६ बहुवचनस्य त्रित्वपर्यवसायि- त्वम्	२०३
७ उत्तरा दोहयतीत्यत्र सर्वासां गवां दोहनविधानम्	२०३
८ प्रधानभेदेऽयज्ञानां तन्त्रम्	२०३
९ कृष्णप्रीवयोः प्रथमतः तीव्रयो- र्भेदेन प्रदानम्	२०३

एकादशाध्याये द्वितीयः पादः २

१ आम्रियादीनां प्रधानानां त- न्त्रम्	२०४
२ दर्शपूर्णमासेषु सप्तभेदेना- ज्ञानां भेदेनानुष्ठानम्	२०४
३ अघ्नकरपाया त्रिषु सषेध्व- ज्ञानां भेदेनानुष्ठानम्	२०४
४ वसाहोमस्य तन्त्रेणानुष्ठानम्	२०५
५ देवताभेदे वसाहोमानां भेदे- नानुष्ठानम्	२०५
६ यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण यूपा- हुतिः	२०५
७ साज्ञावभृथस्यास्वनुष्ठानम्	२०५
८ उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेना- नुष्ठानम्	२०५
९ उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्त्त- व्यभेदः	२०६
१० उत्तरदक्षिणविहारयोरापरा- मिक्कहोमानां भेदेनानुष्ठानम्	२०६
११ वाजपेयं ब्रह्मसाम्भ्यात्मभ्याय कर्मशेषप्रतिपेधार्थत्वम्	२०६
१२ अर्हानि उद्गामुत्सर्गस्य कर्म- शेषप्रतिपेधार्थत्वम्	२०६
१३ अभिपेक्षनीयदशपेधयोर्भेदेन प्रयोगः	२०७

अधि.	पृ.
११ सवनीयनपुरोडाशयो पा- शुक तन्त्रम् ...	२१४
१२ समानतन्त्रयो प्रकृतिविकृ- त्योर्विकृतितन्त्रोपादानम् ...	२२५
१३ धामयण प्रसूनवर्द्धिपामेव म हणम् ..	२२५
१४ धावापृथि-प्रादीना सर्वपामे व तन्त्रत्वम्	२२५

द्वादशाध्याये तृतीय पाद ३

१ अष्टरान्ने वन्सत्पगहतवाससो समुच्चय	२२६
२ अनुनिवाप्यापुरोडाशाना पु- रोडाशस्यैव सन्निवम्	६
३ आधारयोर्ध्वत्वकुरुत्वादी- ना समुच्चय	२२६
४ प्रयोजनैरय गुणाना विकल्प	२२६
५ वैगुण्यसमाधानार्थाना प्राय श्चित्ताना विकल्प	२२६
६ नैमित्तिकप्रायश्चित्ताना समु- च्चय ..	२२७
७ कर्मकाण्डेऽनध्यायेऽपि मन्त्रा- णा प्रयोग	२२७
८ वमणि मन्त्रकाण्डस्वरणैव मन्त्रोच्चारणम् ..	२७
९ ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणा ब्राह्मण स्वरण प्रयोग	२२७
१० करणमन्त्राणामन्त पदाया नुष्ठानम् ..	२७
११ वसोपाराया मन्त्रात्ते कर्म सनिपात ...	२७

अधि	पृ
१० आपारऽपि मन्त्रान्त कर्म	२७
१३ एककार्यार्थाना मन्त्राणा विकल्प ..	२७
१४ सख्यायुतमन्त्राणा समुच्चय	२७
१५ उरुप्रथस्वेत्यादीना निरपभ- साधनत्वावगमाद्विकल्प ...	२७
१६ हौत्राद्यमन्त्राणा समुच्चय	२७

द्वादशाध्याये चतुर्थ पाद ४

१ जपस्तुत्याशीरभिधानाना स मुच्चय ..	९
२ ऐन्द्रावाहिरस्य द्विविधया ज्यानुवाच्ययोर्विकल्प ...	२२९
३ सोमकयसाधनाना समुच्चय	२२९
४ उपयत्नादीना प्रतिपत्तिक र्मणा समुच्चय	२२९
५ आधाने सन्ध्यावतीना दक्षि णाना विकल्प	२३०
६ पणुण जाघनीना विकल्प	२३०
७ उखाया कान्धेन नित्याग्ने र्विच १ ..	२३०
८ वैकारिकाग्नेराहवनीयन्वाभाव	२३०
९ वैकारिकाग्नेराधानिकसत्त्वा रभाव ..	२३०
१० नित्यस्थोरुद्यस्याग्नेरधारणम्	२३१
११ सत्रेषु औदुम्बरीसमानादीना मक्यजमानकर्तृत्वम् ..	२३१
१२ तत्रापि गृहपतिकर्तृत्वम्	२३१
१३ तत्रैवाजनादीना सवकर्तृत्व- त्वम् ...	२३१
१४ ब्राह्मणस्यैवात्विज्यऽधिकार	२३१

श्रीमत्तत्सदुपाख्यभट्टवैद्यनाथकृतः

न्यायविन्दुः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

नत्वा जैमिनिमाचार्यं शबरस्वामिनं तथा ।

कुमारिलं च तद्रीत्या न्यायविन्दुर्विधीयते ॥

धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अध्ययनस्य स्वर्गाद्यर्थत्वात्कर्तव्यान्तराभावात्तदनन्तरमेव गुरुगृहात्स-
मावर्तिनव्यमिति प्राप्ते,—अर्थज्ञानरूपदृष्टफले संभवति अदृष्टकल्पनायोगा-
दर्थज्ञानस्य च विचारं विनाऽसंभवात्तं कृत्वा समावर्तनमिति सिद्धम् ॥१॥

धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

अत्र धर्मस्वरूपं तत्प्रमाणं च श्रुत्यर्थाभ्यामुच्यते । चोदना विधिः
लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशोऽर्थः बलवद्निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनं यः स
धर्मः । अत्र अर्थो धर्म इत्युक्ते भोजनादावतिव्याप्तिः । अतश्चोदनालक्षण

१ वेदाध्ययनानन्तर यतोऽध्ययनस्यार्थज्ञान प्रयोजनमतो धर्मविचारः कार्य
इत्यर्थः । २ स्वाध्यायविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वे लोकत एवार्थप्रतीतावर्धात्य
ज्ञायादिति स्मृतं च तावन्मात्रमध्ययनविधेः फलमिति हृदयम् । ३ लभ्यमाने फले
दृष्टे नादृष्टपरिकल्पनेति न्यायादिति भावः । न च लोकगिद्वेऽर्थं विधिर्विफलः ।
अर्थीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माण्यनुष्ठितानि फलदानि नान्यथेति नियमार्थत्वात् ।
४ न चाधीत्य ज्ञायादिति श्रूयमाणमध्ययनसमावर्तनयोः पौर्वापर्यं भज्येति
वाच्यम् । व्याकरणस्मृतियत्नेन तथोरककर्तृत्वमात्रावगमनेन कालान्तरानुष्ठानेनापि
तदुपपत्तेरिति तत्त्वम् । ५ चोदनागम्यत्वे सति मुक्ताधिकदुःखाजनकत्वं धर्म-
मामान्यलक्षणम् । अत्र चोदनालक्षणेत्यस्यः, चोदनैव तस्य लक्षणं, चोदना च
तस्य लक्षणमेवेत्यवधारणद्वयगर्भितत्वाद्दतलक्षणचैत्यवन्दनाद्रेचोदनायामगमकत्वस्य च
व्यावृत्तिः फलम् ।

न्ति । भोक्तनादेरिप्रसाधनत्व तु न विधिप्रमाणकमिति तद्वारणम् । श्येन-

रूपो यागहोमादि, द्रव्यरूपो गोदोहनादि, गुणरूपां नाचद्रादश्चात् द्रव्य-
व्यम् । एतत्स्वरूपे उक्ते अर्थोद्धर्मे प्रमाण चोदनेत्युक्तं भवति । तथाहि-
विधिवाची लिङ्गादिश्चोदनेत्युच्यते । स च प्रवर्तनारूपविधिनोषकः । प्र-
वर्तना चेष्टसाधनमेवेत्यर्थायागादे त्रैयसाधनत्वप्रमा भवतीत्येवरोत्या
धर्मप्रमाणत्व बोध्यम् ॥ २ ॥

प्रमाणपरादृशधिकरणम् ॥ ३ ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तस्य धर्मस्य निमित्त प्रमाण चोदना तस्य परीष्टिः परीक्षणमस्मिन्पादे
क्रियन् इति शेषः ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षस्य धर्मप्रमापकत्वाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सत्सप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष-
मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

धर्मे प्रत्यक्षमनिमित्तमप्रमाण तस्य विद्यमानमात्रोपलम्भकत्वान् ।
कुतः पुरुषस्येन्द्रियाणां सत्सप्रयोगे सद्भिरर्थे सन्निरूपे यतो बुद्धि-
जन्म तस्मान्मित्यर्थः । तथा च यागात्स्वर्गोत्पत्तौ नेन्द्रियाणां प्रामाण्य-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

शब्दस्य स्वतः प्रामाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य
ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तस्य-
माण वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

शब्दार्थसम्बन्धस्य सकृत्स्वरूपस्य पौरुषेयत्वाच्चोदनायासादपेक्षत्वेनाप्रा-

१ बुद्धिपूर्वकमायकनकारात् परीक्षणमित्यस्यामे पूर्णायम् । २ विद्यमानवस्तुप-
रिच्छदकस्यैन्द्रियकस्य भविष्यद्भूमपरिच्छेदकत्वाभावात् । अत एव भावनाब्रजयो-
गिप्रत्यक्षनिपद्यवनापि न । ३ शब्दस्य वदधत्कपदस्य तद्वाच्यार्थेन शक्तिरूप-
मन्वयत्वाभावाधिकृतस्य धर्मस्य ज्ञान ज्ञापकमुपदेशा विधि प्रत्यक्षाद्यनुपलम्भ-
र्थेऽव्यतिरेकस्यैव्यभिचारी दृश्यते अत इतरानपेक्षत्वात्स्वतः प्रामाण्यात्प्रमाणमिति
वादरायणस्यापि समतमिति सूत्रार्थः ।

माप्यमिति प्रात उच्यते । शब्दार्थसंबन्धस्यानादित्वात् सापेक्षत्वेनाप्रा-
माप्यमिति ।

अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादेक-
देशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ।

अनुमानस्य धर्माविषयत्वं दर्शयितुं तल्लक्षणमुच्यते । ज्ञातसंबन्धस्य पुरु-
पस्यैकदेशदर्शनान् । एकस्य संबन्धिनो दर्शनादेकदेशान्तरे संबन्धन्तरे-
ऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिरनुमानम् । यथा ज्ञानगृह्णधूमनियतसामानाधिकरण्यस्य
पुरुषस्य धूमरूपैकदेशदर्शनादसंनिकृष्टे एकदेशान्तरे बहौ बुद्धिरिति ।
एवं च धर्मसंबन्धिनो लिङ्गस्य अप्रदानानुमानसंभव इति भावः ॥ ५ ॥

वेदस्यार्थप्रत्यापकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥

वाक्यार्थानामनेकत्वेन तत्र संकेतासंभवादसंबन्धार्थस्य च प्रतीतेर्व्या-
मोहरूपत्वान्न चोदनाया धर्मप्रमाणत्वं युक्तमिति प्राप्ते-पदैः पदाद्योप-
स्थितौ आकाङ्क्षायोग्यतादिश्लेन तदन्वयस्य प्रतीतेर्मूलभूतपदार्थवत्तया
प्रमारूपत्वोपपत्तेर्युक्तं प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

वेदार्थारूपेयत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वेदांश्चैके संनिकर्ष पुरुषाख्याः ॥ ७ ॥

वेदाः पौरुषेयाः वाच्यत्वान्, भाग्यादिवदिति प्राप्ते-

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

इत्यनुमानादवध्यस्मरणसाहितान् । पुरुषाधीनत्वेऽपि अपूर्वतया न
तच्छ्रुतत्वं काठकादिसमाख्यापि तत्प्रोक्तत्वादुपपत्तेरिति तन्मात्रोदनालभ्यगो-
ऽर्थो धर्म इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

इति श्रीन्यायविन्दी प्रथमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

१ इदमुपलक्षणं माहश्यायार्थपत्त्योरपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्मवर्णप्रमाणानां तदप्रवृत्ता-
वन्येयामप्यप्रवृत्तिः । २ यतः अग्निहोत्रादिषु नियतानां पदानां क्रियावाचिना सह
पाठो दृश्यते अतः क्रियावाचकपदपठिताद्वाक्यार्थज्ञानं तस्य पदपदार्थज्ञानपूर्वकत्वा-
दित्यर्थः । ३ एके नैयायिकाः काठकादिमहाख्यानां पुर्यादभाषदितत्वाद्भेदान्
गार्दीनाहुतित्यर्थः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अर्थवादप्रामाण्याविकरणम् ॥ १ ॥

औम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥

चोदनारूपस्य विधेरेव श्रेयःसाधनत्वरूपधर्मत्वबोधकत्वात्तत्र प्रामाण्यं युक्तं, अर्थवादादेस्तु वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादेर्विधितद्विषयत्रयशभावना-प्रतिपादकत्वाभावात् तत्संभवः । तथाहि—यजेत जुहुयादित्यादावाख्यात-सामान्यशक्त्या पुरुषप्रवृत्तिरूपा भावनोच्यते लिङादिविशेषशक्त्या च तदनुकूलव्यापाररूपा प्रवर्तना विधिरूपा । तयोरन्वये भावयेदित्यर्थो भवति । तत्र किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां फलं स्वर्गादि, केनेत्यपेक्षायां यागादिधा-ल्यर्थः, कथमित्याकाङ्क्षायां सोमादिद्रव्यं देवता मन्त्रप्रोक्षणादिसंस्कार-प्रयाजादीनि संवध्यन्ते । तादृशी भावना हि स्वर्गादिश्रेयःसाधनं वि-धिविषयत्वेन च धर्मस्तद्विशेषणतया च यागादीनीति तत्प्रतिपादकानां धर्मप्रामाण्यं युक्तम् । वायुर्वै इत्वाद्यर्थवादानां विधीयमानभावनाविशेषण-प्रतिपादकत्वाभावादपौरुषेयत्वेऽपि न धर्मप्रमाणत्वं किंत्वध्ययनविधि-वशेनादृष्टार्थत्वमिति प्राप्ते,—दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनायोगाद्यथासंभवं प्रयोजनवदर्थज्ञानमेवाध्ययनफलं, तद्यार्थवादेभ्यो यद्यपि यथाश्रुतेभ्यो न भवति तथापि तात्पर्यार्थलक्षणया स्थावकत्वे तत्संनिहितविधेकवाक्य-त्ववशेन संभवतीति युक्तं प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

विधिवन्निगद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

विधिवै स्यादपूर्वत्वाद्वाद्वादात्तं ह्यनर्थकम् ॥ २ ॥

पशुविष्टनौ औदुम्बरो यूपो भवतीत्युक्त्वा 'ऊर्जं पशूनाप्नोति ऊर्जोऽ-वरुथै' (इति) द्वितीयाचतुर्थाभ्या पञ्चमयोः फलत्वोक्तेरन्योन्याकाङ्क्षया समभिध्याहारादौदुम्बरत्वस्य तत्साधनत्वावगमादर्थवादस्यापि विधाय-कत्वेन प्रामाण्यमिति प्राप्ते,—विषयभावे साधनत्वस्य कामशब्दाद्यभावे च फलत्वस्यानवगमात्तुत्यैव विधिकल्पनमतो न फलपरत्वमिति ।

१ प्रवृत्त्याद्यजन-
कत्व वायुः शीघ्रगामी
देवता अतो वायव्यः पशुना शोनेत्यर्थः । इदमुप-
लक्षणम् । निषेधवान्धैकवाक्यतयार्थवादानां निषेधादेऽपि तात्पर्यावधारणान् ।
२ उदुम्बरत्वस्य विधेरेव स्यादपूर्वत्वादर्थवादत्वे स्वाध्वबोधकत्वादानर्थक्यादित्यर्थः ।

हेतुविगदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ ३ ॥

‘शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते’ इत्यत्र हिशब्देन होमसाधनत्वेऽङ्गणत्वस्य हेतुत्वम्योक्तत्वात्तद्वशेन यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति श्यान्निवचनकल्पनाद्द्वीपिठरादीनामन्येषामपि होमसाधनत्वप्राप्तेः शूर्पेति वा-
श्लिकानुवाद इति प्राप्ते, -श्रौतहोमसाधनभावस्य शूर्पन्यानुमानिकैर्विद्वान्य-
योगाद्वेदस्य हेतुत्वपेक्षत्वात्क्रियत इति वर्तमानापदेशादर्थसाधनत्वे-
नेति सिद्धम् ।

मन्त्राणामर्थप्रत्यापनार्थत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तैदर्थशास्त्रात् ॥ ४ ॥

‘नहिर्देमदनं दामि’ इत्यादिमन्त्राणामहृष्टार्थोच्चारणमेव न त्वर्थप्रका-
शकत्वं तथा सति व्युत्क्रमेणापि पाठापत्तेर्लिङ्गादेव तत्सिद्धौ ‘डमामगृष्ण-
न्नगनामृतस्येत्यश्वाभिवानीमादत्ते’ इत्यादिवचनव्यर्थ्यापत्तेर्ज्ञेनेति प्राप्ते,
अर्थप्रकाशनस्य दृष्टत्वात्तदर्थत्वमेव । क्रमाशुपायनिर्धमाः परमहृष्टार्थाः ।
पुनर्विनियोगप्रचनं तु परिमंग्याद्यर्थं लिङ्गाद्धि अश्वरशानायामिर गर्भभञ्ज-
नायामपि प्राप्तेस्तत्रितृत्त्यर्थम् । सा चैकत्र त्रिवी अन्यत्र मन्त्राकाङ्क्षामृष्टै-
र्द्विकविध्यकल्पनादार्थिकीति न श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रामाद्यरूपप्रदोप्याप-
त्तिरिति सिद्धान्तः ।

इति श्रीन्यायविन्दो प्रथमस्य द्वितीयः पादः ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्शब्दमनपेक्ष्यं स्यात् ॥ १ ॥

मन्वादिस्मृतीनां मूलमूलश्रुत्यभावात्सत्त्वे वा स्मृतिप्रणयनधैवध्याद्प्रा-

१ शूर्पेण जुहोतीति वाचनं हेतुविधायकं शूर्पेण होमः कार्य इति यतस्तेनाह
क्रियते अत्र, एव वा दम्यापुत्रशक्येनापर्षणाऽभगापराप्राप्तोपलक्षकत्वात्प्रत्यय-
व भावनीत्यर्थः । २ पक्षे विधानम् विषय इति यावत् । ३ गः पु-
कारप्रयनादिरूपोऽर्थः यत्र शास्त्रे ‘उह प्रथमेति पुणोऽशं प्रथरति’ इत्य-
विधाने तत्र एव तारतार्थवाच्यमर्थे मन्त्रोच्चारण इत्यर्थमित्यर्थः । ४

न्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्यमिति प्राप्ते,—मन्वादीनां वैदिकत्वाद्धर्मबुद्ध्याऽऽका-
द्याचरणाच्च श्रुतिमूलकत्वमेव तत्स्मृत्येः । अस्माकं श्रुत्यदर्शनेऽपि तेषां
नदर्शनसंभवात्स्मृतिप्रणयनं विना अस्मादादीनां तदर्थज्ञानासंभवात्तत्सार्थक्य-
मतः प्रमाणं स्मृतय इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

स्रुतेः प्राबल्याधिकरणम् ॥ २ ॥

विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुपानम् ॥ २ ॥

औदुम्बरी सृष्ट्रोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा औदुम्बरी सर्वा वेष्ट-
यितव्येति स्मृतिरप्रमाणं, विरोधे मूलानुमानासंभवादिति भाष्यम् । वार्तिके
तु स्मृतिमूलश्रुतेः कस्य चित्प्रत्यक्षसंभवात्स्मृतेरप्रामाण्याभावेऽपि प्रत्यक्षा-
त्पूर्वं तदर्थाननुष्ठानमेवात्र सिद्धान्त इत्युक्तम् ॥ २ ॥

लोभादिदृष्टमूढकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

हेतुदर्शनाच्च ॥ ३ ॥

यत्र तु वैसर्जनहोमायं वासोऽध्वर्युः प्रतिगृहार्तात्यादौ लोभमूलकत्वं
दृश्यते तत्र मूलश्रुत्यकल्पनादप्रामाण्यमेवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

कमतः पदार्थप्राबल्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ४ ॥

आचान्तेन कर्तव्यमित्यादिस्मृतिविहिताचमनादेर्वेदं कृत्वा वेदिं करो-
तीति श्रौतक्रमेण वाच्य इति प्राप्ते,—क्रमस्य पदार्थधर्मत्वात्तदपेक्षया आचमनादेः
पदार्थत्वेन प्राबल्यं प्रमाणबलापेक्षया च प्रमेयबलाबलमेव पूर्वोपस्थितत्वा-
द्बलवन् प्रमाणविरोधस्य प्रमेयविरोधमूलत्वेन पूर्वोपस्थिततद्विरोधेन प्रमेय-
बलाबलस्य पूर्वमेवालोचनादिति तेनैव निर्णय इति नाचमनादेर्बाधः

यम. परमदृष्टार्थ इति द्वि पु पाठः । ५ चांदनालक्षणलक्षणस्य धर्मस्य वेदमूल-
कत्वादेवेदमूलकाः कर्तव्या इत्यादिपौरुषेयवाचयमप्रमाणमित्यर्थः ।

१ प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृते. प्रामाण्यमनङ्गीकार्यम्, अतस्ति विरोधे तु श्रुत्य-
नुमान भवति । अनुमितश्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षश्रुतेर्वलकत्वात्तद्विरोधेनानुमानप्रवृत्ति-
रिति भावः । २ लोभादिदृष्टकारणमद्वावाद्प्रमाण स्मृतिरित्यर्थः । ३ वैदिके सह
विरोधे अमत्यविरुद्धमाचमनाद्यनुष्ठेयम्, प्रयोगविधाववगतसख्यापरिमाणान्देः सत्त्वा-
नैवमित्यर्थः । अत्र सूत्रद्वयम् । शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन् इत्याद्य न शास्त्रपरि-
माणत्वान् इति द्वितीयम् । भाष्यकारमतेऽधिकरणद्वयम् । वार्तिकमते वस्तुनस्त्व-
त्यादि तदपवादः ।

किंतु ऋम्यैवेति मिद्धम् । वस्तुतस्तु सकल्पपदार्थप्राप्त्यनन्तरं प्रयोगविधिना ऋमगेधनात् कस्यापि धाव इति वेदाविरुद्धशास्याद्विचनप्रामाण्यमाशङ्क्य प्रमाणानां वेदो धर्ममूलं तद्विदा च स्मृतिशीले इत्यादिवचनेन पुराणन्यायमीमामेत्यादिवचनेन च नियमात्तद्विचिन्त्य न धर्मप्रमाणत्वमिति सूत्रार्थे ॥ ४ ॥

सदाचारप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

अपि वा कारणाग्रहणं प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ४ ॥

वसन्तोत्पन्नादिसदाचारस्य स्मृतिव्यतिरिक्तानामावान् महतामपि धर्मव्यतिरममाहसर्शनादप्रामाण्यमिति प्राप्ते,—धर्मनुद्धया क्रियमाणस्य सदाचारस्य स्मृत्यादिमूलत्वेन शिष्टाचार प्रमाणमित्येवं सामान्यतो निरन्वनेन च स्मृतिव्यतिरिक्तप्रामाण्यमिति सिद्धान्त ॥ ४ ॥

शापप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥

यत्रादिशब्दानां दीर्घशुभादिषु प्रसिद्धिं प्रमाण, यत्रान्या ओषवयो म्लान्यन्ते अर्धेने मोदमाना इत्यादिवाक्यशेषानुगुणत्वात्तु कङ्कवादी । एव पीलुशब्दस्य वृक्ष एव शक्तिर्गर्भप्रयोगान् । म्लेच्छानां गजे प्रसिद्धिरप्रमाणं शब्दार्थतत्त्वानभियोगान् । आर्याणां तु शत्रुगन्धर्माविलुप्तिसिद्धयर्थं शब्दार्थतत्त्वानभियुक्तत्वात्पीलुवादिशब्दानां वृक्षागर्भवाचकत्वमेव । अत्रा स्मृतिविरुद्धमातुल्यदुहितृविवाहाद्याचाराणां श्रुतिमूलत्वेन स्मृतिगुल्यत्वात्प्रामाण्यमिति प्राप्ते स्मृतीनां शिष्टतर्गमन्वादिप्रणीतत्वेन प्राप्त्यादाचाराणां च कानादिहेतुरत्वादप्रामाण्यमिति । यद्वा त्रिवृत्तर्वाश्रवालादौ लोके त्रैगुण्यस्थान्यश्वशेषादिवाचकत्व वाक्यशेषे च स्तोत्रीयानवकौदनमाशादिवाचकत्वमिति विप्रतिपत्ति समेने प्राप्ते,—वाक्यशेषस्या, प्रसिद्धिर्गर्भप्रतीति सिद्धान्त । वाक्यशेषाश्च स्तोत्रीयानवक प्रवृत्त्य त्रिवृत्तर्वाश्वदशेषादि, आदित्यश्चरगित्युक्त्वा अदिनिर्माणे इति, तथा तं बाला वाशना प्राणा इति शेषा ॥ ५ ॥

† अन्वयसिद्धिपरिहारादन्वयसिद्धिर्वाच्येति प्रयत्नानि । • सदाचारं तन्मूलभूतास्मृतिमनुमाय स्मृत्या धर्मव्यनुमानाद्विदमन्वयं सदाचाराणां निर्वाधमिति भावः । † श्रुत्यनुमानद्वारा तत्त्वम् । ‡ अन्वयसिद्धिः प्रावच्यसिद्धिः स्वयोरनुपपत्त्यात्प्रतिप्रवृत्त्य इत्यर्थः ।

म्लेच्छप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन ॥ ६ ॥

पिकनेमसततामरसादिशब्दानां कोकिलार्थसच्छब्दवर्तुलपात्रोत्प्लादियु
म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रमाणम्, आर्याणामर्थान्तरप्रसिद्धयभावाभिहृक्तद्वारकप्र-
सिद्धेः कल्पत्वेन दुर्बलत्वात् । वेदेऽपि तेषां श्रवणेन अपभ्रंशत्वायोगान् ।
तस्मात् म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थो ग्राह्य इति सिद्धान्तः ।

कल्पसूत्राणां परत-प्रामाण्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ७ ॥

कल्पसूत्राणां प्रत्यक्षवेदपाठेन शास्त्रान्तरतुल्यतया स्वातन्त्र्येण प्रामा-
ण्यमिति प्राप्ते,—दृढकात्यायनादिकर्तृस्मरणात्मृतिवद्वेदमूलत्वम् । यत्र तु
न्यायमूलत्वं तत्र न्यायदुष्टत्वेऽप्रामाण्यमेव । यथा उमौ वाऽविशेषादि-
त्यादिसर्वपुरोडाशचतुर्धाकरणे पुरोडाशत्वाविशेषादिति, तत्राप्येवं चतुर्धा-
करोतीत्यनेन पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यस्योपसंहारादुष्टत्वमिति सि-
द्धान्तः ॥ ७ ॥

सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ ८ ॥

होलाकाद्याचारा बौधायनादिस्मृतिश्च आचरित्रध्येतृप्रत्येव प्रमाणमिति
प्राप्ते,—अध्ययनव्यवस्थाया बौधायनादिगुरुकृतत्वान्न प्रामाण्यप्रयोजकत्वम्,
आचरितृणां च प्राच्यादीनां प्राच्यत्वादिनिर्वचनस्य व्यवस्थाप्रयोजक-
स्यासंभवात् तथात्वमिति सर्वसाधारणमेव प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

साधुशब्दप्रयोगनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ ९ ॥

गवादीनां गाव्यादीनां चानादिवृद्धव्यवहारेण तुल्यमेव वाचकत्वं व्या-

१ म्लेच्छैर्बहुत तत्पदार्थत्वेन प्रत्येतव्य बलवता प्रमाणेनाविरोधादित्यर्थः ।
२ कल्पसूत्रमनादीति चेदिति सूत्रार्थः । ३ अनुमितिकारणीभूताचारलिङ्गस्य प्रा-
च्यादिदेशेषु नियतत्वादनुमिता श्रुतिः प्राच्यादिपदपर्यटितैवानुमातव्येत्यर्थः । ४ कि-
न्तिकालं प्राच्यां निवगतामपि कालान्तरे तेषामेव प्रतीच्यां निवासदर्शनात्प्र-
व्यवस्था संभवतीति भावः । ५ प्रयोगेषु नियमगवेषणाया निर्मूलत्वाद्यावरणमृते-
रनाश्रवात्प्रोगाव्यादियु न नियम इत्यर्थः ।

करणस्य साधुत्वबोधने निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यादन्यत्र तथापि श्रुतिपाठास-
भवात् । अत एव साधव एव प्रयोक्तव्या इति नियमस्याप्यसंभव प्रयो-
गस्य नृष्टार्थत्वान्, मूलासभवाच्च । वाचकत्वरूपसाधुत्वस्य गात्र्यादिष्वपि
समानत्वादिति प्राप्ते अभियुक्तस्मरणेन व्याकरणेनानादिवाचकत्वरूपसा-
धुत्वबोधने स्मृत्यन्तरस्य मूलत्वसंभवाद्विविक्तज्ञादस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वा-
न्नान्वपरपरम् । एवं च प्रयोगनियमेऽपि साधव एव प्रयोक्तव्या इत्येतस्या
एव श्रुतमूलत्वसंभवाद्याकरणप्रामाण्येन ग्राहीनामेव वाचकत्व न
गात्र्यादीनामिति सिद्धान्तं ॥ ९ ॥

लोकवेदयो पदार्थक्याधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रयोगचोदनाभावादर्थकत्वमविभागात् ॥ १० ॥

अत्र वक्ष्यमाणोपोद्धानत्वेन विचार्यते । तत्र लोकवेदयो शब्दार्थभेद-
वेदशब्दानां छान्दसवर्णागमादिधर्मभेदान् अध्यायानध्यायादिधर्मभेदाच्च ।
यूपादिशब्देषु भेद स्पष्ट एव । तद्भेदाच्चार्यभेदः उत्ताना वै देवगना बहु-
न्तानि श्रुतेश्च । आश्वनालादिशब्दानामर्थान्तरस्य स्पष्टत्वाच्चेति प्राप्ते,—
वर्णाभेदात्पदाभेदाच्छान्दसत्वादिभेदेऽपि तस्यार्थप्रतीत्युपयोगित्वाभावादर्थ-
स्याप्यभेदः । उत्तानादिश्रुतेरर्थान्तरत्वात् आश्वनालादिष्वर्थभेदेऽपि न सर्वत्र
भेद इति सिद्धान्तः । एवं सति शब्दानां व्यक्ताद्येव शक्ति अनुष्ठानो-
पयोगित्वान् लिङ्गसत्त्वात्प्राग्ययोगाच्च, न तु जातार्थमूर्तत्वेनातादृशत्वात् ।
यदि चानन्तासु व्यक्तिषु शक्त्यसंभवेऽनन्तत्व वा तदा जातिप्रतिष्ठाया
व्यक्तौ शक्तिरिति प्राप्ते,—जातिव्यक्त्योर्भेदभेदभेदस्याप्यङ्गीकारान्नानुप्रेय-

१ धार्ये पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रममुषाभिमा ना वाचं व्याकुर्विति सोऽत्र
वीडर वृषे मय चैवैष वायवं च तन्मादिन्द्रवायव गह गृध्रत, एक शब्द गम्य
शब्दत मुषयुन शास्त्रान्वित स्वर्गे लोक वामपुष्पमतीति च धृती शब्दमापुत्र
प्रथमनियम च व्याकरणस्य प्रामाण्य प्रतिपादयत । • लोकवेदयो शब्दार्थभेद
वाचक्याकरणजन्याधप्रतीत्यभाषप्रज्ञोऽः शब्दानामभेदार्थक्यमित्यथ । ३ स्वर्गादि
राशिपदार्थ । ४ अनुष्ठानोपयोग्यरहननादिकार्ययोगिताया व्यक्तापव रामवादिभ्य
थ । ५ श्रुतौ श्रुताभ्यामिन्द्रादी व्यक्तौ प्रातिपदिकार्थं प्रत्ययाभिहितान्प्रगम्याकार-
णत्वात्पदार्थक्यं । ६ अङ्गीकृतत्वात्पदार्थात्प्रातिपदिके बोध्यम् । • सप्तमना
सप्तमभेदो व्यक्त्यात्मना भेदः । सप्तमनाभेदः शब्दव्यवस्थादुष्प्रथायागना
भेद इति यावत् । तद्यत्न भेदाभेदाङ्गीकार उपपन्नः । नहि जातिनांमध्यतेर्ग्या-
न्तरभूत किमपि तत्त्व, अपि तु कन्वव श्रेयनुभवान्मक व्याहरयुत्तम् ।

त्वाद्यनुपपत्तिः । अतो जातिरेव शक्या । विशिष्टशक्तावपि विशेषणशक्तेराव-
श्यक्त्वाद्गोशब्दोच्चारणे सामान्यस्यैव बोधात् खण्डमुण्डादिविशेषाबोधाच्च ।
जातिव्यक्त्योर्भेद एवेति मते तु व्यक्तौ लक्षणा । अतो जातावेव शक्ति-
रिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

उद्दिदादीनां यागनामत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

उक्तं समाध्यायैदमर्थं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

उद्दिदा यजेतेत्यादिषु उद्दिदादिशब्देनोद्देदनसाधनखनित्राद्युच्यत इति
तद्विधिप्रयोगविधिः प्रकृतज्योतिष्टोमाश्रितस्य वा द्रव्यस्य फले विधिरिति
प्राप्ते, - फलोद्देदनसाधनत्वस्य यागेऽपि सत्त्वाद्यागनामभेयत्वमेव, विशिष्ट-
विधौ उद्दिद्वनेति मत्वर्थलक्षणापत्तेः । अन्यथा यागकरणिकायां भावनायां
द्रव्यस्य करणत्वायोगाद्यागस्य च करणत्वेन तत्र करणत्वायोगाद्दुद्दि-
देत्यनन्वयः । ज्योतिष्टोमाश्रितस्य फले विधौ धातोस्त्यन्तं पारार्थ्यं विप्र-
कृष्टविधानं चेति दोषः । अतो नामत्वं, तत्फलं तु संकल्पव्यवहारादिलाघव-
मिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

चित्रादिपदानां यागनामत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः ॥ २ ॥

‘चित्रया यजेत पशुकामः, आज्यैः स्तुवने, पृष्ठैः स्तुवने’ इत्यादौ चित्रादि-
शब्दानां चित्रगुणघृत्वादिजात्यर्थत्वेन प्रसिद्धानां गुणविधित्वमेव । पशुया-
गायद्रव्यानुवादेन चित्रत्वविधिः । तथा स्तोत्रानुवादेन आज्यपृष्ठयोः स्तोत्र-

१ विशिष्टपुद्गौ विशेषणज्ञानस्य मान्दरीयकत्वादिति भावः । २ यदा तु भेद एव
जातिव्यक्त्योर्मदा सर्वोर्नैव व्यवहारो लाक्षणिकव्यवस्थाश्रयणेनोपपाद्यः । आह
ष ‘तेन तद्विधिव्यवनेः क्रियामबन्धबोधना । जातिव्यक्त्योर्भेदो वा वाक्यार्थेषु
विबधितः’ इति । ३ वेदस्य विधिभ्युत्पत्त्युपेयाप्यप्रकाशकत्वं यस्मादुक्तं तस्मात्सर्वं
वेदिकपदं विधिभ्युत्पत्त्युपेयान्यतमार्षकं स्यादित्यर्थः । ४ यत्र वाक्ये दृष्टिशक्त्या-
नेकगुणोपदेशः, प्रतिपादनं, तत्र वाक्यभेदप्रस्तापः, गुणविधिरिति तु धात्वर्थेन गद्
नामत्वेन गबन्ध इत्यर्थः ।

देशे पञ्चदशाज्यपात्राणि, सप्तदश चावाह्यमुत्सीभूताना पृथानि संपाद्य स्तोत्र कार्यमिति प्राप्ते,—चित्रत्वर्त्तित्वयोरुभयोर्विधौ वाक्यभेदात्पशुकामसंन्य-
विधौ च तत्रसद्भाद्वाग्निचित्रद्रव्यकत्वेन 'द्वि मधु घृत पयो घाना उदक
तण्डुलास्तत्संमृष्टं प्राजापत्यम्' इतिप्रकृतयागनामत्वम् । तथा आज्यैः स्तुवत
इत्यादौ आज्यादेः स्तोत्रकरणत्वासंभवादाज्यसंन्यिमन्त्राणा चाप्रसिद्धेर्मन्त्रे-
ष्व्याज्यसंन्ये तेषा च स्तोत्रसंन्ये विधीयमाने वाक्यभेदान्न गुणविधि' ।
एवं च पञ्चदशान्याज्यानीनि वाक्येऽपि समासाभावेन पञ्चदशत्ववि-
शिष्टाज्यप्रनीत्यभावाद्बुभयविधाने च वाक्यभेदाद्वाज्यगृहेण स्तोत्रमनूद्य
मस्या विधेया । तत्राज्यगृहस्य स्तोत्रनामत्वे एव संभवति । तस्माद्यदा-
निमीयुस्तदाज्यानामाज्यन्वमिनि दर्शितार्थयोगान्नामत्वमिति सिद्धान्त ॥२॥

अग्निहोत्रादिपदाना यागनामत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तैत्प्रस्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ३ ॥

'अग्निहोत्रं जुहोति, आधारमाधारयति' इत्यत्राग्निहोत्रपदेनाग्निदेवता
निरीयते, आधारमितिपदेन द्रवद्रव्यं तत्संस्कारोऽन्नाधारण निरीयते संसृ-
त-
स्य च प्रकरणादुपाशुयाजे विनियोग । मनुप्रत्यययुक्त्वाभ्यस्यैव कल्पनात्
मन्वर्थलक्षणा-नहुतीहिणा तद्रव्यलाभात्त्राग्निहोत्रपदेऽपि सेति प्राप्ते,—अग्नि-
देवताया यद्रव्य इति वाक्येनाग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रवर्णेन वा प्राप्तत्वात्तद्वि-
धिप्रयोजनाभावेनाग्निहोत्रपदं नामैव । आधारपदमपि 'इन्द्र ऊर्ध्वोर्ध्वरइत्या-
धारमाधारयति' इति मन्त्रवर्णिकदेवताकयागनामैव । तत्र चतुर्गुहीतं वा ए-
तद्भूतस्याधारमाधार्येत्याज्यप्राप्तेरिति सिद्धान्त ॥ ३ ॥

श्वेनादिपदाना यागनामत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तद्व्यपदेशं च ॥ ४ ॥

'श्वेनेनाभिचरन्त्यजेत' इत्यत्र श्वेनद्रव्यकयागविधि, ज्योतिष्टोमाश्रित
श्वेनद्रव्य वा फले निरीयते दध्यादिवदर्थान्तरप्रसिद्धत्वेन नामत्वायोगादिति

१ 'प्राप्ते कमणि नानेको विधातु शक्यते गुण' इति न्यायादिति भव ।
२ वाक्यभेदप्रगटान् । ३ तस्याग्न्यादिगुणस्य प्रापकमन्यच्छास्त्र चेत्तदपि क-
नामधेयमित्यस्य । विधित्तितगुणप्रापि शास्त्रमन्यद्यतस्त्विह । तस्मात्तत्रापण व्यध-
मिति नामन्वमित्यनाम्' इति वार्तिककारोत्ते । ४ तस्य श्वेनादिगुणस्य सादृश्य-
विशिष्ट यत्नम् तस्य श्वेनादिपद नामधेयम् ।

श्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथभट्टप्रणीतः

न्यायविन्दुः

(पूर्वमीमांसाभिकरणार्थसंप्राहको ग्रन्थः
पाठकोषाह्वयपिडितमदनमोहनकृतटिप्पणीसहितः)

वाक्रेइत्युपाह्वयगङ्गाधरभट्टसुतमहादेवशर्मणा
संशोधितः ।

मुख्यस्यां

कोट्टे गङ्गाधरे प्रविभागेऽष्टमस्कन्धे नामूनभरते
'मणिलाल इच्छासम देमाई' इत्यनेन एषीरे 'गुजराती'
मुद्रणरन्वाळ्ये मुद्रयित्वा तत्रैव प्रकाशितः ।

विक्रमसंवत् १९७१.

क्रिस्ताब्दः १९१५.

मूल्यं सपादो रूप्यकः ।

निवेदनम् ।

श्रीगुरुचरणारविन्दाभ्यांनमः ।

अथैप मुद्रयित्वा प्रकाशयते न्यायविन्दुनाम पूर्वमीमांसाया अधिकरणार्थसंप्राहको ग्रन्थः । अस्य प्रणेता श्रीवैद्यनाथभट्टः विक्रमार्कस्याष्टादशशतकस्य पूर्वार्ध आसीदिति तत्कृतोदाहरणचन्द्रिकाख्यकाव्यप्रदीपस्थोदाहरणव्याख्यानरूपग्रन्थान्त्यपद्यान् 'वियद्वेदमुनिस्माभिः(१७४०) मितंऽब्दे कार्तिके सितं । बुधाष्टम्यामिदं ग्रन्थं वैद्यनाथोऽभ्यपूरयन् ' इत्यस्मान् ज्ञायते । अस्यालंकारेषु काव्यप्रकाश-काव्यप्रदीप-कुवल्यानन्दानां मीमांसायां शास्त्रदीपिकायाश्च व्याख्या अरमाभिरुपलब्धाः । न्यायविन्दुश्च शास्त्रदीपिकात एव मंश्रेपतोऽर्थमुपादाय प्रायस्तद्वैतरेव पदैरारचितः । अस्य मुद्रणार्थमस्माभिः संपादितं पुस्तके दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमादित्रयोदशान्तान्यधिकरणानि लेख्यकप्रमादाद्विहितश्च्युतानि मया शास्त्रदीपिकात एव पूर्वग्रन्थसरणिमनुसृत्यार्थोपादानेन पूरितानि । काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकपाठकोपाह्वपण्डित मदनमोहनशास्त्रिभिः कारिताऽस्य टिप्पनिरप्यत्र निवेशिता । शास्त्रदीपिकामपि त्रिचतुरैर्व्याख्यानैः सह मुद्रयितुमचिरादुपक्रमिष्यामः । इति निवेदयति—

चाक्रे इत्युपाहो गङ्गाधरभट्टमृतुर्महादेवशर्मा.

न्यायविन्दोरधिकरणसूची.

अधि.	पृ.
प्रथमाध्याये प्रथमः पादः १	
१ धर्मज्ञानसाधिकरणम् ...	१
२ धर्मलक्षणाधि० ...	१
३ प्रमाणपरीष्टधि० ...	२
४ प्रत्यक्षस्य धर्मप्रमापकत्वाभावाधि० ...	२
५ शब्दस्य स्वतः प्रामाण्यम्...	२
६ वेदस्यार्थप्रमापकत्वम् ...	३
७ वेदापौरुषेयत्वम् ...	३

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः २

१ अर्थवादप्रामाण्यम् ...	४
२ विधिवन्निगदाधि० ...	८
३ हेतुवन्निगदाधि० ...	५
४ नन्प्राणमर्थप्रत्यायनार्थत्वम्	५

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ३

१ स्मृतिप्रामाण्यम् ...	५
२ श्रुतेः प्राप्त्यम् ...	६
३ लोभादिदृष्टमूलकस्मृत्यप्राप्ताप्यम् ...	६
४ क्रमतः पदार्थप्राप्त्यम् ...	६
४ सदान्तरप्रामाण्याधि० ...	७
५ शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्यम्	७
६ म्देच्छप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्यम्	८
७ कल्पसूत्राणां परतः प्रामाण्यम् ...	८
८ सामान्यश्रुतिकल्पनाधि०	८

अधि.	पृ.
९ साधुशब्दप्रयोगनियमाधि०	८
१० लोकवेदयोः पदार्थव्ययम्	९

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ उद्भिदादीनां यागनामताधि.	१०
२ चित्रादिपदानां यागनामत्वम् ...	१०
३ अग्निहोत्रादिपदानां यागनामत्वम् ...	११
४ श्येनादिपदानां यागनामत्वम् ...	११
५ वाजपेयाधिकर० ...	१२
६ आग्नेयादिशब्दानां यागनामत्वाभावः ...	१२
७ बर्हिशादीनां जातिवाचित्वम्	१३
८ प्रोक्षण्यादीनां यौगिकत्वम्	१३
९ निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वम् ...	१३
१० वैश्वदेवादिपदानां यागनामत्वम् ...	१३
११ द्वादशकपालेऽष्टकपालादीनामर्थत्वादत्वम् ...	१४
१२ यजमानशब्दस्य प्रस्तरस्तुत्यर्थत्वम् ...	१४
१३ अग्न्यादिपदानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थत्वम् ...	१४
१४ आदित्यादिपदानां यूपस्तुत्यर्थत्वम् ...	१४

अधि	पृ
१५ अफधादिपदाना गवादिस्तु त्वधत्वम् ...	१५
१६ गहुरयेन सुद्विष्यपदेशाधि०	१५
१७ प्राणभृदादाना स्तुत्यधत्वम्	१७
१८ वाच्यशेषण मदिग्यार्थानि ण्य	१५
१९ अव्ययसिद्धिषु सामर्थ्याद्य वस्था	१९

द्वितीयाध्याये प्रथम पाद १

१ अपूर्वस्याख्यातप्रतिपत्त्य त्वम्	१६
अपूर्वसद्वाधि०	१७
३ कर्मणा गुणप्रधानभाव	१७
४ समाजनादीनामप्राधान्यम्	१७
५ स्तोत्रादीना प्राधान्यम्	१८
६ मन्त्रादि०	१८
७ मन्त्ररक्षणम्	१८
८ वाङ्मणरक्षणम्	१८
९ ऊहादीनाममन्त्रत्वम्	१९
१० अक्षररक्षणाधिकरणम्	१९
११ नामलक्षणाधिकरणम्	१९
१२ यजुर्लक्षणाधिक०	१९
१३ मिगदाना यजुष्वन्तर्भाव	१९
१४ एकवाच्यत्वरक्षणम्	१९
१ वाच्यभेदाधि०	२०
१६ अनुपज्ञाधि०	२०
१७ अननुपज्ञाधि०	२०

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पाद २

१ अहापूर्वभेदाधि०	..	२१
२ समिशापूर्वभेद	.	१

अधि	पृ
३ आचाराद्यामेयादीनामज्ञाति भाव	१
४ उपाशुत्याजापूर्वताधिकरणम्	२२
५ आचाराद्यपूर्वताधिकरणम्	२२
६ पशुमोमयोरपूर्वत्वम्	२३
७ सरयाभेदात्कर्मभेद	२३
८ सरया कमभेद	२४
९ उक्ताभेदात्कर्मभेद	२४
१० द्रव्यविधेयानुक्ते कर्मभ्यम्	२४
११ दध्यादिद्रव्यस्य फलवत्वम्	२५
१२ वारवन्तीयादीना कर्मान्त- रत्वम्	२५
१३ सौभरनिघनयो फलैक्यम्	२५

द्वितीयाध्याये तृतीय पाद ३

१ प्रहाप्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गत्वम्	२६
२ अक्वेटे कर्मान्तरत्वम्	२६
३ आधानत्व विधेयत्वम् ..	२७
४ दाशायणादीनां गुणत्वम्	२७
५ द्रव्यदवनासयुक्ताना कर्मा न्तरत्वम्	२८
६ वसालम्भादीनां कर्मान्तर त्वाभाव	२८
७ नैवारचरोद्यमानाधत्वम्	२८
८ पात्नीयत्वस्य पयमिकरणा न्तता	२८
९ अदाभ्यादीना प्रशास्तरत्वम्	२९
१० अमिचयनस्य सस्काररत्वम्	२९
११ प्राणामिहोत्स्य यागान्तरत्वम्	३०
१२ आमियादीष्टीना कर्मान्तरत्वम्	३०
१३ अक्वेटेरघासफलत्वम्	३०
१४ आमियदिरत् स्तुत्यधत्वम्	३१

प्राप्ते,—‘यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विपन्तं धातृव्यं निपत्यादत्ते’ इत्युपमानोपमेयभावेन स्तुतिर्विधेयस्य श्येनस्य कार्या सा चाभेदे न संभवतीत्यनेनैव सादृश्येन यागनामधेयं श्येनपदमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वाजपेयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ५ ॥

‘वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत’ इत्यादौ मत्वर्थलक्षणां विनैव यागस्य गुणफलाभ्यामन्वयसंभवाद्गुणविधित्वमेव युक्तम् । यागस्य हि कारणत्वेन फलान्वये गुणान्वयो न स्यात्, कर्मत्वेन च गुणान्वये फलान्वयो न स्यादिति स्यान्मत्वर्थलक्षणा । न चात्र कारणत्वादियोधकतृतीयादिविभक्तिरस्तीति यागस्य स्वरूपेणैवान्वयान्न दोष इति प्राप्ते,—‘फलस्य करणाकाङ्क्षा करणस्य च कर्माकाङ्क्षा न स्वरूपाकाङ्क्षा, स्वरूपमात्रस्य च न फलाकाङ्क्षेत्यवश्यं कारणत्वादिनैव यागस्यान्वयो वाच्यः । तथा च गुणत्वप्रधानत्वोद्देश्यत्वोपादानत्वविधेयत्वानुवाद्यत्वरूपविरुद्धत्रिकद्वयेन वैरूप्यमतो नामत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आग्नेयादिशब्दानां यागनामत्वाभावाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तद्गुणास्तु त्रिधीयेरन्नाविभागाद्विधानार्थे न चेदन्वयेन शिष्टाः ॥ ६ ॥

‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इत्यत्रानेकगुणविधाने वाक्यभेदादष्टाकपालद्रव्यकर्मभात्रं विधीयते । तस्य च मन्त्रेणाग्निदेवताप्राप्तेराग्नेयपदं नामधेयमिति प्राप्ते,—भवतीत्यनेनानुष्ठेयाद्योधनात् मन्त्राकाङ्क्षाया अभावान्नाग्निप्राप्तिः । अतो द्रव्यदेवतासंबन्धाद्विशिष्टयागविधानमिति न वाक्यभेद इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ नामधेयत्वेन समाहिते वाजपेये वाजस्यान्नस्य पेय द्रवद्रव्यरूपो रसो यजेति व्युत्पत्त्या यवागोर्गुणस्य श्रवणाद्गुणविधिः स्याच्चोद्देश्यर्थः । २ फलकरणयोर्बन्धात् परस्पर नित्यसाकाङ्क्षादिति भावः । ३ गुणत्वप्रधानत्वमिति युक्तः पादः । ४ विरुद्धत्रिकयोर्द्वयस्यापत्त्यर्थः । अथ भावः—उद्देश्यत्वानुवाद्यत्वमुख्यत्वाना फलनिष्ठत्वादुपादेयत्वविधेयत्वगुणात्वादीनां च यागनिष्ठत्वात्फलयागयोश्च भावसाधनत्वात्त्वभावपर्यालोचनाया यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिक यागस्योपादेयत्वादित्रिक तथा साध्यसाधनभावपर्यालोचनाया यागफलस्योद्देश्यत्वादित्रिक वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वा-

पत्रिकयोर्विभागेन

वर्हिरादीनां जातिवाचिताधिकरणम् ॥ ७ ॥

वर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ ७ ॥

वर्हिराज्यपुरोडाशशब्दानां यूपादिवच्छात्रस्थैः संसृष्टे प्रयोगात्तद्वाचित्वे प्राप्ते,—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वे अविरोधादिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

प्रोक्षण्यादीनां यौगिकताधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ८ ॥

प्रोक्षणीशब्दस्य पूर्ववदेव जातिवाचित्वं न तु यौगिकत्वं रूढ्यां तद्वाधादिति प्राप्ते,—रूढौ मानाभावाद्योगेनैवार्थप्रतीतिभिद्वेयौगिकत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकताधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथा निर्मन्थ्ये ॥ ९ ॥

निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति निर्मन्थ्यशब्दो न यौगिकः निर्मथनजन्यत्वस्य पाकसाधनेऽप्रावभावादिति शङ्कायां मन्यनजन्यत्वाभावेऽपि परम्परया प्रयोज्यत्वसंभवाद्यौगिकत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

वैश्वदेवादिपदानां यागनामताधिकरणम् ॥ १० ॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १० ॥

चानुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि आप्तयेमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादयोऽप्रीयागा विहितस्तदनन्तरं वैश्वदेवेन यजेतेति श्रुतं तत्र वैश्वदेवशब्देन प्रकृतयागेषु देवताविधिः अगत्याऽग्न्यादिभिर्विकल्पः अन्यथा वास्यवैयर्थ्यादिति प्राप्ते,—समुदायानुवादोऽयं प्राचीनप्रकरणे वैश्वदेवेन यजेतेति देशसंज्ञार्थः । अन्यथा वैश्वदेवीमामिन्नामिति यागस्यैव स स्यात् । तन्मात्रानुवादत्वं चानर्थस्यान्न भवति वैश्वदेवशब्दश्च छत्रिन्यायेन गौणः । अथवा

१ गत्काररहितेषु वर्हिराज्यादिशब्दप्रयोगात्जातिवचनो वर्हिरादिः स्यादित्यर्थः । २ प्रोक्षणमाधनीभूतजलेषु प्रक्षेपणोद्यन्ते यामिरिति व्युत्पत्त्या यौगिकत्वमेव न ह्यटिरित्यर्थः । ३ प्रोक्षणीशब्दवर्जित्वात्ततो निर्मन्थ्य इति व्युत्पत्त्या यौगिक एव निर्मन्थ्य इत्यर्थः । ४ वैश्वदेवशब्दे आप्तयेवाप्त्यविहितद्रव्येण देवतया वा विकल्पो द्रव्यदेवतारूपान्यतरगुणविधायकत्वादित्यर्थः । ५ छत्रिच्छत्रिसमुदाये छत्रिणो यान्तीति तच्छरीरम् ।

यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति वाक्याद्यौगिक इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

द्वादशकपालेऽष्टाकपालादीनामर्थवादताधिकरणम् ॥ ११ ॥

पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाध्याये ॥ ११ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्युपक्रम्य यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्यादिद्वादशकपालान्तानि वाक्यानि श्रुतानि । तत्राष्टाकपालादिशब्दा नामधेयं द्वादशस्वष्ट्वसंबन्धात् । अथवा विधायकाः द्वादशकपालेनाष्टाकपालादीनां विकल्प इति प्राप्ते,—उत्पत्ति-
शिष्टद्वादशकपालावरोधान्न विधिः सामानाधिकरण्याभावाच्च न नामत्वं वैश्वानर इत्यारभ्य यस्मिन् जात इत्युसंहारादेकार्थत्वावगमेन च गुणफल-
संबन्धविधिः । अतोऽर्थवादत्वमेव । एकदेशस्तुत्या द्वादशकपालस्तुतिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

यजमानशब्दस्य प्रस्तरस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १२ ॥

तैत्तिस्दिः ॥ १२ ॥

यजमानः प्रस्तर इत्यादौ नामत्वासंभवात्प्रस्तरकार्ये सुग्यारणादौ यज-
मानविधिरिति प्राप्ते,—यजमानस्य स्वपदार्थविरोधान्न तत्र विधिः किं तु
यजमानकार्यकारित्वादौष्ण्या प्रस्तरस्तुतिरिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

अप्यादिपदानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १३ ॥

जातिः ॥ १३ ॥

अग्निर्वं ब्राह्मण इत्यत्रैकेश्वरमुखजन्यत्वेन ब्राह्मणस्तुतिः ॥ १३ ॥

आदित्यादिपदानां वृषस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

सारूप्यात् ॥ १४ ॥

आदित्यो वृष इत्यत्र चाकचक्येन सारूप्येन गौणी ॥ १४ ॥

१ वाक्यशेषादर्थवादादिति यावत् । २ अप्रेयमष्टाकपालमित्यादृशत्तिवाक्य-
सिद्धान्त्यादिपुणसद्भावाद्देशेदेववाक्ये न गुणविधानसामर्थ्यं, समाध्याये अर्थादष्टा-
कपालादिवाक्ये तु गुणविधानसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः । ३ उत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिवाक्ये
शिष्ट उपदिष्ट इति यावत् । उत्पत्तिशिष्टधामौ द्वादशकपालश्चेति विग्रहः ।
४ तस्य यजमानकार्यस्य प्रस्तरेण सिद्धैर्वजमानः प्रस्तर इत्यत्र यजमानशब्देन
प्रस्तरः स्तुयत इत्यर्थः । ५ एकजातीयत्व गौणीवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । ६ साहचर्य
गौण्या वृत्तौ प्रयोजकमित्यर्थः ।

अपश्वदिपदाना गवादिस्तृत्ययंताधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रशंसा ॥ १५ ॥

अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इत्यत्रापशुशब्देन
गवाश्वगतप्राशस्त्याभावसाम्यादजादिषु गौणी ॥ १५ ॥

बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

भूमा ॥ १६ ॥

सृष्टीरुपधातीत्यत्र सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रसमुदाये सृष्टिबाहुल्याद्गौणी वृत्तिः ।
यथासृष्टमेवावरुन्ध इत्यर्थवादाय मन्त्राशेऽनुवादः उपधानमात्रविधिरिति
भाष्याभिप्रायः । मन्त्रस्यैवार्यप्राप्ते उपधाने,—विधि तत्फलं मध्यमचि-
तिसंन्य. यां वै काचन ब्राह्मणवर्तामिष्टकाममिजानीयात् तां मध्यमायां
चितावुपदध्यादिति वचनादिनि केचित् ॥ १६ ॥

प्राणभृत्यादीना स्तृत्ययंताधिकरणम् ॥ १७ ॥

लिङ्गसमवायात् ॥ १७ ॥

प्राणभृत उपधातीत्यत्र प्राणभृत्यद्वतामल्पत्वाल्लिङ्गसमवायमात्रेण
गौणी छत्रिन्यायेनेति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥ १८ ॥

संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमित्यत्र येन केनचिद्घृततैलादिना
अञ्जनं कार्यम्, वाक्यशेषस्य घृतशब्दस्य तु स्तावकत्वादुपलक्षणत्वमात्रमिति
प्राप्ते,—विध्यपेक्षितशेषस्यार्थवादेन नियमनं युक्तमतो घृतेनैवाञ्जनमिति
सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

अभ्यवस्थितेषु सामर्थ्याद्यवस्थाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अर्याद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ १९ ॥

सुवेणावद्यति स्वधितिनावद्यति हस्तेनावद्यतीत्यवदानहेतुत्वेन सुवा-
दीना श्रवणात्सर्वत्रावदाने तेषामव्ययम्यथाऽनुष्ठानमिति प्राप्ते,—सामर्थ्या-

१ प्रशंसया गौणी वृत्तिरिति सूत्रार्थः । २ बाहुल्य गौण्या वृत्तौ निमित्तमित्यर्थः ।
३ लिङ्गस्य समवायबन्धादतल्लिङ्गकेऽपि तच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः । ४ संदिग्धेषु
सदेहजनकेष्वर्थेषु अर्थवादानिर्णय इत्यर्थः । ५ अर्याद्बस्तुशक्त्या विधेयार्थनिश्चय
कल्पनाया आद्य सुवेणेत्यादि सामर्थ्यानुसारेणकल्पितपदाना वैदेकदेशत्वात् ।

नुसारेण द्रवद्रव्यावदाने सुत्रः पुरोडाशाद्यवदाने हस्तः मांसावदाने
स्वधितिः शस्त्रविशेष इति व्यवस्थैवेति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

इति श्रीन्यायविन्दुसौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अपूर्वस्थाख्यातपदप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥

अत्र प्रथमं नामधात्वर्थानां सर्वेषामविशेषात् फलभावनाकरणत्वमिति
पूर्वपक्षं कृत्वा अनेकादृष्टकल्पनागौरवादेकस्यैव कस्यचित्फलभावनाकर-
णत्वमितरेषां तदर्थत्वमिति सिद्धान्त उत्सूत्रः । तदनन्तरं धात्वर्थस्यैव
संनिरुपात्फलभावनाकरणत्वमिति सिद्धान्तः सूत्रेणोच्यते । ननु फलव्या-
पारयोर्भावानुवाच्यत्वात्तयोः परस्परान्वयेन फलानुभूतव्यापाररूपभावनाला-
भात्त धात्वर्थातिरिक्ता भावनेति कथं तस्यां धात्वर्थः करणमिति चेन्न
पक्षतोत्यस्य पाके यतते पाकं करोतीत्यादिविवरणेन यत्नस्य धात्वर्थान्त-
र्भावानुपपत्तौ प्रत्ययार्थत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् न च धञन्तेन फलमा-
त्रबोधनाद्यत्नस्य पृथग्विवरणोपपत्तिः धञ्यो व्यापारबोधप्रतिबन्धकत्वकल्प-
नायां गौरवात् अतो धात्वर्थातिरिक्ता तित्वादिवाच्या भावना नाम । सा च
णिजन्तेन भवतिना विवरणात्तस्य च करोतिपर्यायत्वात्तस्य च व्यापा-
रमात्रार्थकत्वाद्वापारसामान्यरूपमिति प्राञ्चः । कृताकृतविभागादिना करो-

१ भावार्थाः भावनारूपास्यातार्थपरिच्छेदप्रयोजनाः कर्मशब्दा धात्वर्थास्ते-
भ्योऽपूर्वं प्रतीयेत निर्धीयेत यत एष एवार्थ एकपदभूत्या विधीयत इत्यर्थः ।
२ सर्वे मेवका राजानमनुवर्तन्त इति न्यायेनाहमहमिक्त्या सर्वेषां भावनान्वय-
स्यार्भाष्टत्वादिति भावः । ३ धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते, तथापि सर्व-
सामान्यरूपान्यावगम्यते इत्युक्त्वा, सन्त्यं न धात्वर्थातिरेकिणी भावना धात्वर्था-
नामेव तु द्वे रूपे पाको वागः प्रयत्नः सकल्पधलन छेदनमभिधान छेदनमिति ।
प्रातिम्विक धात्वभिधेयमेकमक्रियान्मक मिद्वन्भावमपर तु सर्वधात्वर्थानुवाचि
करोतिप्रत्ययवेद्य क्रियान्मक साध्यत्वभावमन्वोत्पादानुभूतान्मकमाख्याताभिधेयम् ।
तथा हि यः सन्दते यो यजते प्रयतते चल्त्यभिदधाति ते सर्वे करोतिप्रत्यय-
मनुभवन्ति भिन्नेष्वपि धात्वर्थेषु । तच्च एषमुत्पाद्यत्त्वनन्तरकर्मकमेव गदा प्रतीयते ।
तदेव च भविषु प्रयोजकव्यापारो भावनेत्युच्यते इति धात्रदीपिका ।

तेर्धत्तार्थंरुत्वात्कृतिरूपेति नेत्या । मैव च क्रियेत्युच्यते । धात्वर्थस्तु तत्र
कर्म वरणं वा । तत्र प्राप्नो मत्या कर्म दद्या जुहोतीत्यादौ, नियत्ये तु
वरुण ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादाविति संक्षेपः ॥ १ ॥

अपूर्वसद्भावाधिररणम् ॥ २ ॥

चोदना पुनरारम्भः ॥ २ ॥

अत्र विनष्टात्कर्मण कालान्तरभाविमर्गादिफलार्थं द्वारभूतमदृष्टं न
कल्पनीयं प्रमाणाभावात् । वचनवदेनैव कालान्तरभाविफलपपत्तेरिति
पूर्वपक्षे,—वचनस्यापि नावितार्थनोरुत्त्वममसादवश्यं द्वारभूतमपूर्वं कल्प-
नीयमिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

कर्मणा गुणप्रधानभावनिरूपणाधिररणम् ॥ ३ ॥

तानि द्वेषं गुणप्रधानभूतानि ॥ ३ ॥

ग्राहीनरहन्तीत्यादाप्रधानोऽदृष्टार्थं प्रधानं तदर्थं ग्राह्य इति प्राप्ते,—
ग्राहिगततुपविमोनादिदृष्टफलकत्वादवधानादयस्तदर्थं एव नादृष्टार्था ।
नियमादृष्टमात्रं नूतन्यवादिसिद्धिमिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

समाजनादीनामप्रधान्याधिररणम् ॥ ४ ॥

धर्ममात्रे च कर्म म्यादनिर्वृत्तेः प्रयानवत् ॥ ४ ॥

दृष्टोपकारिष्वेव गुणकर्मत्वमदृष्टोपकारिषु तु मुच संमार्ष्टीत्यादिषु
प्रधानकर्मत्वमिति शङ्का निगमियते,—द्रव्यादिसंस्कारकत्वं गुणकर्मत्व तच्च

१ प्रयन्नस्य भावनात् रथागच्छतीत्यत्र दापवारण न भवतीत्यरुचिश्चिन्त्या ।

२ तस्मिन्न क्रियास्य प्रवृत्त्युपात्ता यागादि कदाचिन्कर्मत्वेन सव्यथे पाक करोति
याग करोतीति, कदाचिन्कर्मत्वेन यागेन म्यं करोति पाकेनौदनमिति यथा
विवक्षितमिति शास्त्रदीपिका । ३ पुन शब्दो हेतौ, यत्र आरम्भ कर्म फलसाधन
मिति आरम्भ अताञ्जन्यपूर्वमित्यर्थः । ४ अय भाव—स्वगयागतो साध्यमाद्य
नन्वायागादव स्वगमित्तेगपूर्वकल्पनेऽपि क्षणिकत्वस्य तत्र तदकर्मनायामिव सत्त्वा
च्छक्त्यवान्तरव्यापारत्वेऽपि शक्तिमनि व्यापारवति चातिते शक्तिव्यापारयोरवस्था
नायोगान्नदोपतादवस्थानापूर्वकपनाया प्रमाणमिति । ५ बृद्धमातुर वा प्रति
परिहारार्थं प्रयुक्तस्य नवास्तनि फलानोन्यादेरिति भावः । ६ विनष्टस्याग्नस्तावत्र
कार्यारम्भमभव, क्षणिकत्वेन सिद्धस्य नावस्थान च युनिमदित्यादिना तत्कल्प
नाया शास्त्रममतत्वात् । ७ द्रव्य प्रति गुणभूतानि प्रधानभूतानि चेत्येव
द्विप्रधान्याख्यातानीत्यर्थः । ८ धर्ममात्रे दृष्टप्रयोनरहिते सर्वस्मिन् कर्मणि
प्रधानात्मकत्व म्यात्कर्मणा द्रव्य प्रत्युपकारस्यादृष्टत्वाप्रधानवदित्यर्थः ।

संमार्गादिव्यप्यस्ताति गुणकर्मत्वमेव तदभावे तु प्रधानकर्मत्वं यथा
प्रवाजादेरिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

स्तोत्रार्थिनां प्राधान्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात् ॥ ५ ॥

सामसाध्यं गुणगुणिसंबन्धाभिधानं स्तोत्रं, क्वलमन्त्रसाध्यं तच्छस्त्रं,
तयोर्गुणविशिष्टदेवताप्रकाशकत्वात्संस्कारकर्मत्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तः,—
गुणदेवतापरत्वे यो वक्रकेशान्तः स देवदत्त इतिवत्स्तुत्यप्रतीतेः प्राधा-
न्येन गुणसंबन्धप्रकाशनार्थत्वे च देवदत्तस्य वक्राः केशान्ता इतिवत्स्तु-
तिप्रतीतेस्तदनुरोधेन गुणप्राधान्यमेव स्तोत्रशस्त्रयोः, अतो दृष्टप्रयो-
जनताभावाददृष्टार्थत्वं प्रधानकर्मत्वं चेति ॥ ५ ॥

मन्त्राधिकरणम् ॥ ६ ॥

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दात् ॥ ६ ॥

देवाश्च याभिर्यजते ददाति चेति मन्त्रगतमाख्यातमपि विधायकमेवे-
त्यागङ्गायां,—यच्छब्दादियोगाद्विविशक्तिविधातेन स्मारकत्वमात्रेण तेषा-
मुपयोगे न विधायकत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तैच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ७ ॥

प्रसङ्गान्मन्त्रलक्षणं क्रियते तेषां प्रयोगसमवेदानां पदार्थानां चोदकेषु
प्रकाशकेष्वित्यर्थः । मन्त्राख्या मन्त्रसंज्ञा ॥ ७ ॥

ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ८ ॥

मन्त्रेभ्योऽवशिष्टे वेदभागे ब्राह्मणमिति शब्दः ॥ ८ ॥

१ स्तोत्रशस्त्रयोः फल देवतायाः स्मरणेन संस्कारो देवताप्रकाशकत्वाद्यान्या-
वदित्यर्थः । २ वाक्यघटकाख्यातयोरित्यनुपपत्तया च विधिमन्त्रवाक्यघटकाख्या-
तयोर्विधिरूपैकार्थ्यप्रतिपादकत्वमेकजातीयशब्दादित्यर्थः । ३ कर्मसमवेतार्थस्मरण-
क्षेपु वेदभागेषु मन्त्रत्वमित्यर्थः । वगन्ताय अपिश्रलानालमेतेत्यादावध्याप्तेः प्रायि-
कमिदम् । एवमुक्तमामन्त्रनास्त्यन्त्वान्तादिविशिष्टत्वमपि परस्परविरोधात्लक्षणम् ।
तस्मादादिभ्योऽपि विप्रत्ययानुदृष्ट लक्षणम् । तत्र च व्याप्तित्यनुपपत्त्यात्त-
रप्रयोजकत्वम् । तदुक्तं 'अप्यत्रापि पदार्थानां मान्तं यान्ति पृथक्त्वगः, स्मरणेन
तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपथिवः' इति ।

अहादीनाममन्त्रत्वाधिकरणम् ॥ ० ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमान्नातेषु हि विभागः स्यात् ॥ ९ ॥

उहप्ररनामधेयेषु वेदे अनाम्नातेषु मन्त्रत्वं नास्ति किं तु वेदान्नाते-
ष्वेव वैदिकप्रसिद्धया मन्त्रत्वम् ॥ ९ ॥

ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

तेषामृग्यन्त्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ १० ॥

तेषा मन्त्राणा मध्ये अर्थवशेन पादव्यवस्था यत्र सा ऋगित्युच्यते ॥ १० ॥

सामलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

गीतिषु सामाख्या ॥ ११ ॥

गानयुक्तेषु मन्त्रेषु सामाख्या ॥ ११ ॥

यजुल्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

शेषे यजुःशब्दः ॥ १२ ॥

ऋक्सामभिन्ने मन्त्रे यजु शब्दः ॥ १२ ॥

निगदाना यजुष्वन्तर्भावाधिकरणम् ॥ १३ ॥

निगदो वा चतुर्थः स्याद्धर्मविशेषात् ॥ १३ ॥

निगदाख्यश्चतुर्थोऽपि भेदः स्यादिति शङ्का निगदक्रियते नितरामुचैर्ग-
यन्ते पश्यन्ते इति निगदा. परमंत्रोधनात्मकयजुर्भागा एव न तु भिन्ना
इति सिद्धान्तं ॥ १३ ॥

एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्गं चेद्विभागे स्यात् ॥ १४ ॥

क्रियदेकं यजुरित्याकाङ्गायामुच्यते विच्छिद्य पाठे साकाङ्गत्वे सत्यर्थै-
कत्वं यावति स्यात्तावदेकं यजुर्वाक्यमिति । अर्थैकत्वमात्रोक्तौ भगो वा
विभजतु पूषा वा विभजत्वित्यत्रापि विभागरूपार्थैक्यादेकवाक्यता स्या-
दतः साकाङ्गं चेदित्यादि । विभागे साकाङ्गत्वं स्योनं ते सदनं कृणोमि
घृतस्य धारया मुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ श्रीहाणा

१ यजुर्मित्रस्योच्चैर्द्रुहूपधर्मस्य तेषु सत्त्वादिति शेषः । २ निगदाना ज्ञान्यन्त-
रत्वे अहे जुभ्रियमन्त्र मे गोपाय यमृषयन्नयीविदा विदु ऋच मामानि यजू
पीत्यत्र ध्रुवमाण त्रित्वमगङ्गत स्यादिति भावः । ३ मन्त्रार्थस्तु हे पुरोडाश
तव समीचीन सदन करोमि तव घृतस्य धारया मुष्टु सेवितु योग्य कल्पयामि, हे
मीहिणा सारभूत तस्मिन्नमृते मुमना सन् उपविशेति ।

भेद मुमनस्यमान इत्यत्राप्यस्ति, तच्छब्दस्य पूर्वसाकाङ्क्षत्वादतस्तद्वारणा-
यार्थकत्वादिति तत्र तु सदनमादनरूपार्थभेद इति नातिव्याप्तिः ॥ १४ ॥

वाक्यभेदाधिकरणम् ॥ १५ ॥

सर्वेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ १५ ॥

इषे त्वा ऊर्जे त्वेति वाक्यभेदः उक्तमेव वाच्यमिति चिन्त्यते । तत्र
गतेषां दृष्टार्थत्वाभावान् अदृष्टस्य च लाघवादेकस्यैव कल्पनादेकप्रयो-
जनत्वेन एकवाक्यतैव कथंचिद्विशिष्टार्थप्रकाशाकत्वेन स्वीकार्या, एवं च
यत्र इषेत्वेति छिनत्तीति प्रतीकग्रहणं तत्रापि सकलस्यैव विनियोग
इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु इषेत्वेनातिकरणश्रुत्या छेदने विनियोगाच्छि-
नत्तीत्यव्याहारेण भिन्नवाक्येनैव ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टीति विनियोगान्तरान्न
प्रतीकग्रहणेन सकलोपलक्षणं तेन परस्परनिराकाङ्क्षत्वादर्थभेदाच्च भेद
एवेति । यत्राप्यायुर्वेजेन कल्पतामित्यादौ कृमिरूपार्थकत्वं तत्रापि निरा-
काङ्क्षत्वात् कन्धीर्वाचयतीति बहुत्वविधानादायुगादिविशिष्टकृमिभेदा-
न्नार्थकत्वमिति भिन्नवाक्यतैवेति ॥ १५ ॥

अनुपपत्ताधिकरणम् ॥ १६ ॥

अनुपपत्तो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ १६ ॥

यातं अग्ने अयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावर्षीत्स्वेपं
वचो अपावर्षीत्स्वाहेत्यनन्तरं या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने ह्राशयेति
मन्त्रद्वयम् । अत्र पूर्वमन्त्रशेषस्य तनूर्वर्षिष्ठेत्यादेरनुपपत्तो भवति न वेति
चिन्नायामन्यत्र पठितस्यान्यत्र नयनासंभवात्तानुपपत्तः, किं तु लौकि-
कस्याध्याहार इति प्राप्ते, वैदिकस्यैव शेषस्य आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिव-
शात्मवार्थत्वम्, न च व्यवधानं द्वितीयमन्त्रे तदभावान् । तृतीयेऽपि तद्व-
शादेव बुद्धिमन्निधानान् । अनोऽनुपपत्त इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

अनुपपत्ताधिकरणम् ॥ १७ ॥

व्यवायान्तानुपपत्ते ॥ १७ ॥

यत्रापि चित्पतिम्वा पुनातु धाक्पतिम्वा पुनातु देवम्वा सधिता
पुनात्विति मन्त्रत्रयानन्तरं अच्छिद्रेण पवित्रेण वमोः मूर्धस्य रुग्मिभि-

१ परस्परनिरासेषु पदेषु तु वाक्यभेद इत्यर्थः । २ सर्वेषु साकाङ्क्षत्वात्तद्वारणा-
द्वशात्मकान्निहितवाक्यानुपपत्तः पार्थ आकाङ्क्षापरिपूर्वकत्वादित्यर्थः । ३ व्यव-
धानात्तानुपपत्त इत्यर्थः ।

रिति शेषः श्रूयते सोऽपि पूर्वयोरनुपज्यते सं ते वायुर्वीतेन गच्छन्ना सं य-
जत्रैरद्भानि स यज्ञपतिराशिपेत्यत्र गच्छतामित्यस्य संयजत्रैरित्यत्र बहु-
वचनान्तेनानन्वयाद्बुद्धिविच्छेदे सति तृतीयमन्त्रे न संसन्ध किं त्वया-
हार एवेति पूर्वापवादः ॥ १७ ॥

इति श्रीन्यायसिद्धौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथम पादः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

यजति ददाति जुहोतीत्यत्र वाक्यत्रये यागदानहोमावच्छिन्ना एष्व-
भावना तज्जन्यमपूर्वं चेति प्राप्ते,—समस्तधातुभ्य प्रत्ययोत्पत्तेरभागाद्धातु-
भेदेन प्रत्ययोच्चारणे च तत्तद्वात्वर्थानच्छिन्नभावनाभेद एव प्रतीयते
भावनाभेदे च तदपूर्वभेद इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

समिदायपूर्वभेदाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकस्यैव पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

समिधो यजतीत्यादिपञ्चवास्येषु पञ्चवारं यजतिश्रवणेऽपि यागभावन-
नयोरभेद एव शब्दैक्येनार्थभेदाप्रतीतिरिति प्राप्ते,—अनन्यपरपुनःश्रवण-
रूपाभ्यासस्य कर्मविधिं विना आनर्थक्याद्विधिभेदात्कर्मभेद एवेति सि-
द्धान्तः ॥ २ ॥

विद्वद्वाक्यन्यातुवादसत्त्वाधारायाग्रेयादीनामङ्गाद्विभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

१ धातुभेदेऽपूर्वभेद एकधान्वर्थस्यैकभावनामवन्धित्वे भावनान्तरव्यवच्छेदादि-
त्यर्थः । २ गुणादिविधायकत्वाभावे एकस्यैव धातो पुन श्रुतिरभ्यासो यतोऽनर्थकोऽन-
कर्मभेदस्तन्व्यथ । सिद्धान्तमूनम् । ३ न च समिधो यजतीत्येनद्विहितयागानुवा-
देन द्रव्यदवनारूपगुणानुवादेन तनूनपादादीना चारितार्थम् । चतुर्थीतद्विहितयोर-
भावेन दवनात्स्य तृतीयान्तप्रदाभावन द्रव्यस्य च विधानाभावात्तेषा यागविधायक-
त्वात् । न च सशभेदात्कर्मभेद, अथैव ज्योतिरित्यादिवदिति वाच्यम् विधाय-
कैयतिपट्टे यागानामभ्यासाद्द्रवावगमे केवलममिन्महा व्यावर्धयितु तनूनपादादी-
नामपेक्षितत्वादिति सन्धेप । सिद्धान्तमूनम् । ४ पौर्णमासीघटितविद्वद्वाक्ये

य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते इति वाक्यद्वये पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञककर्मन्तरद्वयविधिः पुनः श्रवणरूपाभ्यासात्पूर्ववद्द्वीकर्तव्यः । तत्र द्रव्यं सर्वस्मै वेति विहितमाज्यं देवतापि वार्त्रप्री पौर्णमास्यामनूच्येते घृधन्वती अमावास्यायामिति मन्त्रविधेर्मान्त्रवर्णिकी अथवा यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्येनाष्टाकपालद्रव्यमग्निदेवता च विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि विधीयत इति प्राप्ते,—प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेर्नाग्नेयादिवाक्येन द्रव्यदेवताविधानं वार्त्रप्रीत्यादिवाक्यं तु आज्यभागे प्राप्तमन्त्राणां व्यवस्थार्थं लाघवान् अतो विद्वद्वाक्यद्वयं समुदायानुवादः । तेन च फलवाक्यगतदर्शपूर्णमासपदार्थप्रसिद्धौ पण्णामेवाग्नेयादीनां फलसंबन्धसिद्धिरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

उपांशुपात्रापूर्वताधिकरणम् ॥ ४ ॥

^१पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ४ ॥

विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायेत्यादिवाक्यत्रये तत्र्यप्रत्ययत्रलाद्विष्वादिदेवताश्रवणाद्युपांशुयाजस्य विधिः तत्समुदायानुवादश्चोपांशुयाजमन्तरा यजतीति प्राप्ते,—जामिवेत्यादिना पुरोडाशनैरन्तर्यदोषोपक्रमादन्ते चाजामित्वापसंहारादेकवाक्यता गम्यते । जामितादोपस्य च नैरन्तर्यप्रयुक्तत्वादन्तरालवाक्य एव उपांशुयाजविधिना समाधानमिति । तत्र एक एवोपांशुयाजविधिः विष्वादीनि वाक्यानि तु मन्त्रलिङ्गप्राप्तदेवताकर्तनेनार्थवादा इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

आधारापूर्वताधिकरणम् ॥ ५ ॥

औघाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ ५ ॥

इन्द्र ऊर्ध्वोऽथ्वर इत्याधारमाधारयति मतनमाधारयति ऋजुमाधारयति एतेषु वाक्येषु आधारत्रयविधिः आधारमाधारयतीत्येतत्समुदायानुवादः तथा दग्ना जुहोतीत्यादिषु होमविधिः अग्निहोत्रं जुहोतीत्येतत्समुदाया-

अग्नेयादिप्रकृत्यव्यागानुवादे न कर्मान्तरं इत्यदेवतापकर्मन्तरप्रदोत्ररूपाभावादित्यर्थः ।

१ सर्वस्मै वा यहाय तदृचने यरभुवायामिति वाक्यविहितमित्यर्थः । २ अन्तरालवाक्यपटितोऽनुपांशुयाजो रूपाभावाद्यत्रतीति सर्वमानप्रयोगाच्च प्रकृतगमुदायानुवादकः स्वात्पौर्णमासीवदित्यर्थः । ३ आधारमाग्निहोत्रपद इत्यदेवतात्मकव्यागानुवादाभावादिद्विवाक्यवर्णमुदायानुवादकमित्यर्थः । एवंगतानुप्रम् ।

नुवादः द्रव्यदेवताशून्यस्य कर्मणो विधानासंभवात्तदनुवादेन केवलगुणस्या-
क्रियारूपत्वेन विधानायोगाच्चेति प्राप्ते,—अनेकेषु वाक्येषु विशिष्टविधौ गौर-
वाग्निगुणवाक्ये कर्ममात्रविधिः गुणवाक्येषु च तदनुवादेन गुणमात्रविधि-
र्लाघवात् तत्र केवलगुणमात्र एव विधितात्पर्यावगमादिति सिद्धान्तः ॥५॥

पशुसोमयोरपूर्वताधिकरणम् ॥ ६ ॥

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे हानर्थको द्रव्यसंयोगो
नहि तस्य गुणार्थेन ॥ ६ ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवाक्यविहितानां यागानां सोमेन यजेतेति
समुदायानुवादः सोमपदं प्रकृतिद्रव्यविधायकं नामधेयं वा सोममभिपुणो-
तीत्यादितस्तव्याप्तेः द्रव्यसामान्यप्राप्तौ तन्नियामकं वा, तथा हृदयस्याप्रे-
ष्वद्यतीत्यादिना विहितानामङ्गानां पशुशब्देन लक्षणया समुदायमनूद्य
तत्रार्गीपोमदेवताविधिः अथवावदानेन यागसाधनत्वस्य हृदयादीनामव-
गतैर्यागानुवादेनैव देवताविधिरित्यग्नीपोमीयं पशुमालभेतेति समुदायानु-
वाद इति प्राप्ते,—सोमपशुशब्दाभ्यां रसहृदयादीनामनुवादायोगात् सोम-
पशुवाक्ययोरेव यागविधिः ऐन्द्रवायवादिवाक्यानि तु संस्कारस्य विधाय-
कानि न तु यागस्य अश्रवणादिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

संख्याभेदात्कर्मभेदाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥

तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादौ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इत्यादौ
च कर्मैकत्वमेव संख्या त्वेकादशप्रयाजानित्यादिवदावृत्त्या बोध्या
आख्यातैक्येन कर्मैकत्वस्य निश्चितत्वात् सप्तदशत्वसंख्या तु द्रव्यगता न
कर्मैकत्वविरोधिनी सप्तदशपशुद्रव्यकस्यैकस्यैव यागस्य संभवादिति प्राप्ते,—
कर्मण उत्पत्तिवाक्ये अनिर्ज्ञातसंख्यत्वेन तद्गतत्रित्वसंख्याश्रवणाद्भेद एव
संख्यायाः पृथक्त्वेनैव निवेशात् प्रयाजानां तु पञ्चत्वेन निश्चितत्वात्तद्गतैका-

१ पशुसोमयोरित्येववाक्ययोरपूर्वकर्मत्व पशुसोमरूपद्रव्यसंयोगादैन्द्रवायवादिदेवता-
संयोगाच्च, प्राकृतहृदयैन्द्रवायवादिद्यागानुवादे तु द्रव्यसंयोगो व्यर्थो नहि तस्य
गुणार्थत्वे सार्थक्यमस्तीत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् । २ संख्यया सप्तदशत्वादिसंख्यया
मह पृथक्त्वस्य निवेशात्सामानाधिकरण्यात्कर्मभेदः स्यात् । यत्रोत्पत्तिविधौ कर्मणा
देवताविशिष्टद्रव्येण वा संख्यासामानाधिकरण्य प्रतीयते तत्र स्वाधयसमवेत-
त्वसंबन्धेन स्वाधिकरणावधिकपृथक्त्वव्याप्तेः कर्मभेद इति तत्त्वम् । (सिद्धान्तसूत्रम्)

दशत्वसंख्या आवृत्त्या नीयते सप्तदशेत्यादिवाक्ये तु सप्तदशपशुद्रव्यकैक-
यागर्वाकारे एकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणस्यातिदेशप्राप्तस्य याधापत्तेः
प्रजापतिदेवनासंबन्धविशिष्टेषु सप्तदशत्वान्वयर्वाकाराद्विशेषणस्य प्रजाप-
तिदेवनासंबन्धस्यापि तदन्वयेन सप्तदशैव यागा इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

संज्ञया कर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ८ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरितेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र ज्योतिः-
शब्देन ज्योतिष्टोम उच्यते वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यत्रैव तथा च
तदनुवादेन महस्रदक्षिणारूपगुणविधिमात्रं न तु कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते
नामभेदाज्योतिष्टोमाप्रतीतेऽर्थोतिःसंज्ञककर्मान्तरविधिः वसन्ते ज्योतिषे-
त्यत्र तु ज्योतिष्टोमाधिकारात्कचित्तदभिधानमत्र तु अथशब्देनाधिकारान्त-
रागमान्न तत्संभव इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

देवताभेदात्कर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणत्रयापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ ९ ॥

वैश्वदेव्यामिश्रा वाजिन्यो वाजिनमित्यत्र वैश्वदेवयाग एव वाजिन-
विधिर्वाजमंत्रं येषां त इति व्युत्पत्त्या वाजिशब्देन विश्वदेवाभिधानान्
तथा चामिश्रावाजिनयोर्विकल्प इति प्राप्ते ऽन्वत्तिशिष्टामिश्रावरूढे पूर्व-
यागे वाजिनद्रव्यस्य विकल्पेनापि निवेशायोगाद्यागान्तरमेव विधीयत
इति गुणात्कर्मभेद इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

इत्यविशेषानुषंगे, कर्मकयाधिकरणम् ॥ १० ॥

अंगुणे तु कर्मशब्दः ॥ १० ॥

यत्र तु निर्गुणमेव कर्म विहितमप्रिदोत्रं जुहोतीत्यादौ तत्र द्वा

१ गार्गीयाशुक्लारभूतैकादशिन्यगुणविद्यात्पादस्य कर्मकत्वे प्रवृत्तिवद्-
वृत्ति, कर्मभेदेत्यतिदेशेन प्राप्तावदानस्य बाध इति भावः । २ गद्वापि कर्मभेदप्रयो-
जित्वा उदात्तिसंज्ञे पाठादित्यर्थः । सिद्धान्तगुणम् । ३ पूर्वकर्मणा गद् निवेशा-
भावे धृतमाप्तौ गुण- कर्मभेदप्रयोजको वाक्ययोर्द्वयोरपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।
सिद्धान्तगुणम् । ४ उदात्तिसंज्ञेविशेषणमित्यर्थः । तथाचान्तरगद्त्वमामिश्राया
इति भावः । ५ कर्मोत्पत्तिवाक्यं गुणवाचकप्रदर्शितं यत्र तत्र गुणवत्त्वमित्यर्थे
गुणवाचकित्वात् भवतीत्यर्थः । अर्थं भावः । द्वा जुहोतीत्यादौ होमस्याप्रिदोत्र
जुहोतीत्यत्र अगत्यागद्वादेन इत्यादिगुणमात्रविधाने न कर्मान्तरम् । सिद्धान्त-
गुणम् ।

जुहोतीत्यादीनि सर्वाणि दध्यादिद्रव्यविधायकानीति प्रत्युदाहरण-
सूत्रमिदम् ॥ १० ॥

दध्यादिद्रव्यस्य फलवत्ताधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ ११ ॥

दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र होमान्तरमेवेन्द्रियफलार्थं विधीयते
अग्निहोत्रहोमानुवादेन दधिफलोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेरिति प्राप्ते,—
अग्निहोत्रसन्निधानात्तस्यैवोपस्थितेन कर्मान्तरं किं तु होमाश्रितं दधि
फले विधीयते । दध्ना फलं कुर्यादित्युक्ते व्यापाराकाङ्क्षायामग्निहोत्रहोम
एव सन्निधानाद्दधिव्यापारत्वेन प्रतीयते होमकुर्वता दध्ना इन्द्रियं भाव-
येदिति । इदमेव होमस्याश्रयत्वं यत्फलसाधनीभूतदध्यादिगुणेनान्तरा
साध्यमानत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेष्टुं कर्मयुक्तं स्यात् ॥ १२ ॥

त्रिवृद्धमिष्टुदग्निष्टोमस्य वायव्यास्त्रैकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा प्रह्ण-
वर्चसकामो यजेतेत्यग्निष्टुत्संज्ञक्यागं विधाय तस्य च प्राकृतेन वारवन्ती-
यमग्निष्टोम साम कार्यमिति वाक्येन गुणं विधाय पुनराश्रातम् एतस्यैव रे-
वतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । तत्र
द्वितीये वाक्ये रेवत्याधिकरणकारवन्तीयसामरूपो गुणः पूर्वयागाश्रितः
पशुफलार्थं विधीयते न तु कर्मान्तरमिति प्राप्ते,—यागस्य सामाश्रयत्वासं-
भवाद्दग्निष्टोमसामेत्यनुवादस्य च नित्यप्राप्त्यभावेनासंभवाद्यागान्तरविधि-
रेव रेवत्याधिकरणकारवन्तीयसामकाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरत्वाविशिष्टया-
गान्तरभावना फले विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

सौभरनिधनयोः फलैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ १३ ॥

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुर्वीतेति
फलत्रयार्थं सौभरख्यं साम ब्रह्मसामाख्यस्तोत्राश्रितं विहितं ततो

१ इन्द्रियादिफलस्य कर्मोत्पत्तिवाक्यप्रवृत्तत्वात्फलश्रवणमपूर्वकर्मप्रयोजकमि-
त्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् । २ क्रियात्वनामान्यादाश्रवाकाङ्क्षारहिते पदमपूर्वकर्मा-
न्वर्थोत्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ सौभरसन्निधननिवृद्धीत्यादौ फलान्तरजनक-
त्वमुत्तरवाक्ये कामनया पुरुषसन्वादित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् ।

हीपिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यान् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्ग-
कामायेति श्रुतं तत्र हीपादयो निधनविशेषा वृष्ट्यादिफलान्तरार्था इति
प्राप्ते,—पूर्वोक्तवृष्ट्यादिफल एव सौभरेण कर्तव्ये वैकल्पिकानां हीपादि-
निधनानां व्यवस्थामात्रं क्रियत इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो द्वितीयस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

ग्रहापहस्य ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १४ ॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥ १ ॥

यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाप्रान् ग्रहान् गृहीयात् यदि
वृहत्सामा शुक्राप्रानित्यत्र ज्योतिष्टोमात्कर्मान्तरविधिज्योतिष्टोमस्य रथ-
न्तरसामेति विशेषणासंभवात् तत्र सामान्तरसत्त्वेन व्यावर्तवत्त्वाभावा-
त्सकलज्योतिष्टोमव्यापनासंभवाच्च अतः सामर्थ्याभावात् ज्योतिष्टोमस्य
रथन्तरसामनिमित्ते ऐन्द्रवायवाप्रताविविरिति प्राप्ते,—यदिशब्दात्प्रक-
रणाच्च ज्योतिष्टोमस्यैवात्रानुवादः विशेषणत्वं ह्ययोगव्यवच्छेदेन स्वविरो-
धिवृहत्सामव्यवच्छेदेन चोपपद्यत इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

अवेष्टे. कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ २ ॥

अथेष्टौ यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ २ ॥

राजकर्तृके अबेष्टिर्नामिष्टिः समाभ्राता आम्रेयमष्टारूपालं निर्वपति
हिरण्यं दक्षिणेत्यादि तां प्रकृत्य श्रूयते यदि ब्राह्मणो यजेत घाईस्पत्यं
मध्ये निभायाद्गुतिमाहुतिं हुत्वा तमभियारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि
वेश्यो पैश्वरेणमिति, तत्र ब्राह्मणादिकर्तृकरुदे निमित्ते तन्मध्यनिधानादि-
विधिः । न च राजगृहस्य राजकर्तृकत्वात्तत्र न ब्राह्मणप्राप्तिरिति वाच्यं
राजशश्वस्य शन्यधर्तारि शक्तत्वेन ब्राह्मणस्यापि तादृशस्य संभवादिति

१ रथन्तरसाम मंत्रानि विप्रह्वेण यज्ञसंयोगात्प्रथमरो गुणः अपूर्वकमेप्रयोजको
रथन्तरसामान्तरस्य क्रतुयुनवापन्नामहासांख्यात्तन्नादित्यर्थः । पूर्वपक्षगृहम् ।
२ अंशेष्टिर्नामिष्टिः यदि ब्राह्मण इत्यादिशश्वस्यमूर्तवर्मान्तरप्रयोजक, शश्वस्यैव
तेन शश्वस्य मंत्राणात्, राजगृहस्य शश्वस्यैवाधिसारादित्यर्थः । सिद्धान्तगृहम् ।

प्राप्ते,—राजशब्दस्य शिष्टैः क्षत्रिय एव प्रयोगात् राजसूये ब्राह्मणप्राप्तिः । अतो ब्राह्मणादीनां प्राप्त्यर्थान्येषु श्रवणानि ततश्च राजसूयाद्बहिरेव ब्राह्मणादिकर्तृको मध्यनिधानादिविगिष्टोऽवेष्टिप्रयोगोऽयं विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

आधानस्य विधेयताधिकरणम् ॥ ३ ॥

आधानेऽसर्वशेषत्वात् ॥ ३ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽर्घ्यानादधीत प्रीप्ते राजन्यः शरदि वैश्य इति वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत प्रीप्ते राजन्यं शरदि वैश्यामिति । अत्र ब्राह्मणादीनां निमित्तार्थानि श्रवणानि ब्राह्मणश्चेदधीत तदा वसन्त इति एवं ब्राह्मणं चेदुपनयीत तदा वसन्त इति, आधानं तु आहवनीयादिसाध्यैः क्रतुभिरेवाक्षिप्तम् एवमुपनयनमपि विद्यासाध्यैस्तैरेवेति प्राप्ते,—अथवा य एव विद्वानभिमाधत्त इत्यनेनाधानप्राप्तिरिति प्राप्ते,—उक्तवान्यस्य वर्तमाननिर्वेशरूपत्वात् विधायकत्वं, परकीयादिनापि क्रतुसिद्धेर्नाक्षिपोऽपि । एवं पुस्तकनिरीक्षणादिनापि विद्यासंभवात्नोपनयनाक्षेपः, तस्माद्बसन्तादिवाक्येष्वेव ब्राह्मणादिकर्तृवसन्तादिकालविशिष्टाधानविधिरेवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अपनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणगते दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तथा साकं प्रस्थार्यायेन यजेत पशुकाम इत्यत्र कर्मान्तरं नामभेदादिति प्राप्ते,—दर्शपूर्णमासयोरेवावृत्तिलक्षणो गुणः सहप्रस्थानलक्षणश्च फले विधीयते द्वे हि पौर्णमास्यौ यजेते द्वे अमावास्ये इति तथा सह गुग्भीभ्यामभिगामेदिति च । तेन दक्षस्य यजमानस्येमे दक्षा ऋत्विजस्तोषामयनं प्रयोगावृत्तिर्यस्मिन्नसौ दाक्षायण इति योगेन प्रकृतयागवाचित्वमेव दाक्षायणशब्दस्य । तथा साकं सह प्रस्थानं यजेति व्युत्पत्त्या साकं प्रस्थायीयशब्दोऽपि अतो न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

१ राजानमभिषेकौदिव्यादीं वेदेऽपि क्षत्रियपर एव राजशब्दः । राज्यपालनकर्तारि ब्राह्मणादीं तु साकं प्रयोग इति तत्त्वम् । २ आधानविषये वगन्तादिवाक्य विधायकमभेदगिद्धम्य तस्य सर्वपुष्टान्प्रत्यनङ्गत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् । ३ अयनपदपठित्वात्तदेव अर्धकर्मन्तरविधिः सप्तमवन्धादित्यर्थः । पूर्वपशुशब्दम् ।

द्रव्यदेवतासंप्रदानां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ ५ ॥

संस्कारधाप्रकरणे अकर्मशब्दत्वात् ॥ ५ ॥

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम
इत्यत्र च दर्शपूर्णमासगत ईवालम्बननिर्वापानुवादेन श्वेत-चरुपगुण-
विधिरौपायां श्वेतत्वं निर्वापे स्थाल्यधिकरणत्वं च गुणः अथवा आल-
म्बननिर्वापमात्रं यथाश्रुतं विधीयते वायव्यं सौर्यमिति च संयन्धसामान्ये
तद्वितोऽनुवादः तथा फलपदमपि सार्वकाम्यप्राप्तानुवाद इति प्रामे,—
वायव्यं सौर्यमिति पदयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितो यागोऽत्र
विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

वत्सालम्भादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ ६ ॥

विशेषे प्रायदर्शनात् ॥ ६ ॥

वत्समालभेनेत्यादिषु तु यागरूपदेवताया अभावान्न कर्मा-
न्तरमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

वैशारचरोपधानार्थनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थश्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥

चरुमुपधानि वृद्धम्पनेर्वा एतदन्नं यज्ञीवारा इत्यत्र तु यागरूपत्वं
विनैव उपधानमात्रविधिसंभवात्सोर्थात्वादे देवताकर्तृत्ववशेन यागान्तर-
विधिमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

पालीवनस्य पर्यगिहणान्तरताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पालीवने तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ ८ ॥

त्वापुं पालीवनमालभेनेति प्रकृत्य पर्यगिहणं पालीवनमुत्कृष्टनीति

१ धाप्रकरणे वायव्यवाच्ये सौर्यवाच्ये च भेद-चरुपगुणविधिरवसंश्लेष-
त्वात्, कर्मेशित्यं चोप्यनेनेनेति कर्मदेशः न कर्मदेशः अकर्मदेशः तथा च कर्म-
शब्दत्वात्तद्विधिरौपायां श्वेतत्वं निर्वापे स्थाल्यधिकरणत्वं च गुणः अथवा आल-
म्बननिर्वापमात्रं यथाश्रुतं विधीयते वायव्यं सौर्यमिति च संयन्धसामान्ये
तद्वितोऽनुवादः तथा फलपदमपि सार्वकाम्यप्राप्तानुवाद इति प्रामे,—
वायव्यं सौर्यमिति पदयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितो यागोऽत्र
विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥
वत्समालभेनेत्यादिषु तु यागरूपदेवताया अभावान्न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥
वैशारचरोपधानार्थनाधिकरणम् ॥ ७ ॥
संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थश्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥
चरुमुपधानि वृद्धम्पनेर्वा एतदन्नं यज्ञीवारा इत्यत्र तु यागरूपत्वं
विनैव उपधानमात्रविधिसंभवात्सोर्थात्त्वादे देवताकर्तृत्ववशेन यागान्तर-
विधिमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥
पालीवनस्य पर्यगिहणान्तरताधिकरणम् ॥ ८ ॥
पालीवने तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ ८ ॥
त्वापुं पालीवनमालभेनेति प्रकृत्य पर्यगिहणं पालीवनमुत्कृष्टनीति वाच्ये

श्रुते वाक्ये यागान्तरविधिर्न तु पूर्वयागानुवादेन पर्यभिष्टतोत्सर्गस्य-
गुणविधि पूर्वयागस्य केवलपर्त्नादेवत्यत्वाभावेन तदनुवादासंभवात्पर्य-
भिरुपरणविधिप्रपात्नीवतोद्देशेनोत्सर्गविधौ विशिष्टानुवादाद्वृत्तग्राम्यभेदाप-
त्तेऽत्रेति प्राप्ते,—पार्त्नावनशब्देन पूर्वयागस्य प्रत्यभिज्ञानात्तत्रैव पर्यभिरु-
णान्तता विधीयते उत्सर्गस्तु प्राप्त एवानुद्यते अतो न कर्मान्तरविधिरिति
सिद्धान्त ॥ ८ ॥

अदाभ्यादीना ग्रहनामताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अद्रव्यत्वाच्च केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ ९ ॥

योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाथ यजते, योऽशुं गृह्णातीति वाक्ययो कर्मा-
न्तरविधि सज्ञाभेदान् । ग्रहणसंस्कारविधौ तु तस्य नामधेयादर्शनात्तदनु-
पपत्ति । अंशुवाक्ये यागाश्रवणेऽपि गृह्णातिलिङ्गाज्योतिष्टोमात्तिदेशेन
द्रव्यदेवताप्राप्तौ यागसिद्धिरिति प्राप्ते अंशुवाक्यग्रहयोरेव ज्योतिष्टोमे
विज्ञानं संस्कारस्यापि नामवत्त्वे बाधकाभावात् न तु यागविधि गुणमात्रे
विधितात्पर्यादर्शौ यागाश्रवणाच्चेति सिद्धान्त ॥ ९ ॥

अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयते ॥ १० ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुते इत्यत्राग्निसङ्गकयागविधिश्चिनोतिस्तु इष्टका-
भिरग्निं चिनुत इति वाक्यप्राप्तानुवादो निर्वपतिरन् । अग्निशब्दस्य याग-
नामत्वं च अथातोऽग्निमाग्निष्टोमेनानुयजन्तीति वाक्ये यदग्निं यजति तद-
ग्निष्टोमेनेत्याग्निसङ्गकयागानुवादेनाग्निष्टोमसंस्थाविधानादवगम्यते । एतमनु-

पूर्वत्वात्तद्वेद पूर्वग्राम्यविहितं कर्मेति प्रत्यभिज्ञया भाविर्मणा विशसनादीना
निवृत्तिरित्यथ । सिद्धान्तमूलम् ।

१ न चात्राग्नेयपुराडाश्रयनुधाकरण यथाऽग्नीषोमीयपुरोडाशो न तस्य केवलाग्न्यनुदे-
श्यत्वात्तत्रापि त्वाष्ट्रपार्त्नीवदुद्देश्यकस्य केवलपार्त्नीवदेवनाम्नाभावात् प्रत्यभिज्ञा-
नमिति वाच्यम् । त्वाष्ट्र पार्त्नीवतमित्यत्र तद्विनस्य प्रत्यक्सुत्पन्नत्वन प्रत्यक्स्य देव-
नात्वेनाग्नीषोमवन्मिलितस्य तत्त्वाभावन प्रत्यभिज्ञाया निरावाधात् । न च प्रत्यक्स्य
दयनात्वे विकल्प युगपदकन वाक्यनामधोर्विधानादिति संशयः । २ अद्रव्यत्वात्,
द्रव्यापुस्तक्षितदयनायात्त्वाभावात्, केवले गृह्णातिपदमाश्रवणे तदुपस्थितकर्मणो
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमित्यर्थः । सिद्धान्तमूलम् । ३ य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्यत्राग्नि-
शब्द कर्मवाचकः स्तोत्रशास्त्ररूपलिङ्गदर्शनादित्यर्थः । पूर्वपक्षमूलम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

शेषलक्षणप्रतिज्ञाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ कर्मभेदकथनानन्तरं शेषलक्षणमङ्गनिरूपणं क्रियत इति शेष इति प्रतिज्ञासूत्रम् ॥ १ ॥

शेषलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

शेषैः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

यदर्थत्वेन यस्य विधानं स तस्य शेष इत्यङ्गलक्षणम् । यथा यागः फलार्थत्वेन विधानात्फलशेषः यागार्थत्वेन च द्रव्यदेवतादिविधानाद्द्रव्यदेवतादिकं यागशेष इत्युक्तम् । यद्यस्योपकारकं तत्तस्य शेष इति तु न युक्तं फलार्थमिहितस्य गोदोहनस्य प्रणयनोपकारकत्वात्तच्छेषत्वापत्तेः । तस्मादुक्तलक्षणमेव युक्तम् ॥ २ ॥

शेषरत्नलक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

द्रव्यगुणसंस्कारेषु चादरिः ॥ ३ ॥

द्रव्यं श्रीह्लादि, गुण आरुण्यादिः, संस्कारोऽवघातादिरैतेषामेवोपकारकत्वादङ्गत्वं न तु यागस्य फलशेषमिति चादरिमत्तं न युक्तं यागादेरपि स्वर्गसाधनत्वेन विधानात्तच्छेषत्वान् ॥ ३ ॥

प्रतिगर्वाभ्येव वापान्येवमेव कर्म विदधानि न यस्मान्तरमेवमेकादशद्वादशकपालयो-
रभयोरुपसिद्धिदिव्याप्त्यत्वात् तस्मादभेद इति दीरिकायाम् ।

१ अथ कर्मभेदकथनानन्तरं यतः शेषशेषनिरूपणमनः शेषलक्षणं प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । २ धोगुणद्विसमाधानाय यद्यमाणाधरदर्शनमात्रमनो न विद्यादिना प्रयोजनमिति भावः । ३ शेषः केन हेतुना शेषः, कथं विनियोगः, कानि कारणानि, तथा विरोधो यत्काले चालि नैत्यादि तस्य शेषो भेदाः । ३ परार्थत्वं शेष इत्यर्थः । परैरेतदङ्गलक्षणादिव्याप्त्यन्वमिति यावत् । येन विना यत्र भवति स तस्य शेष इत्युक्तम् । दर्शान्तरमात्राभेदादीनां परस्परं तत्पारस्पर्यः । प्रयोज्यत्वमपि न । पुत्रोद्धारकालेन पुत्रपुत्ररत्नोत्थत्र पुत्रोद्धारकालस्य तावान्तात्परेः । उपकारकत्वं, नियन्तविहितत्वं, वा तावन्वियमि न । अत्रोपकारकत्वेन प्रधानानां शेषकारणैर्विद्यादिविहितान्तात्परेदर्शानां तदनास्तोथ । कर्मादधिक्यं यद्विधीयते स तस्य शेष इत्युक्तम् । परस्परविधेयत्वं तदुक्तम् । तस्मादुक्तलक्षणमेव निरूपमिति दिष्टम् । ४ इत्युक्त्या शेषे फलशेषादुपकारकत्वात्कर्मद्रव्यपुत्रपारिनां तावन्वियमि पूर्णायम् ।

निर्वापरीनां व्यवहययाऽद्भुतेयताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ४ ॥

निर्वापवधातादय औषधर्मा, उत्पन्ननादय आज्यर्मा, शारदाहरणा-
दय. सात्राव्यर्मास्ते सर्वे सर्वत्र कार्या व्रीह्याग्निशुद्धानामपूर्वमाधन
परत्वात्सर्वेषा चापूर्वसाधनत्वादिनि प्राप्ते,—आग्नेवाहुन्पत्त्यपूर्वस्य भेदा-
त्तत्तत्साधनत्वमेव व्रीह्याग्निपदैर्लक्ष्यते तन्र्थत्वं च निर्वापरीनामिति
व्रीह्याग्निष्वेव निर्वाप आज्य एवोत्पन्न सात्राव्य एव शारदाहरणादिक-
मिति व्यवस्थेति सिद्धान्त ॥ ४ ॥

स्मर्यादीनां सम्बन्धतो व्यवस्थितताधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोच्येत ॥ ५ ॥

स्मयश्च कपालानि चेत्युपक्रम्य णानि वै दश यज्ञायुग्मानीति श्रुत
तत्र स्मर्याग्निभिर्येन यत्कर्तुं शक्य तत्सर्वं कार्यं, यज्ञायुग्मत्वोक्तैर्यज्ञसाधन-
त्वार्थत्वात्तस्य च साक्षादसभवेन अङ्गेष्वनतारादिति प्राप्ते,—स्मयेनो-
द्धृतीत्याग्निना वैशुद्धननागौ विनियोगात्तदङ्गत्वमेव । यज्ञायुग्मस्य तु
यथाप्राप्तानुवाद इति सिद्धान्त ॥ ५ ॥

आख्यादीनामसकीर्णत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ ६ ॥

अरुणया एकहायन्या सोम व्रीणातीन्वन्नाम्णगुणस्यामूर्तत्वेन क्रय-
साधनत्वासभनात्तर्तीयद्रव्येषु वास प्रभृतिषु सर्वेषु निवेश इति प्राप्ते,—
अमूर्तस्यापि द्रव्यपग्निष्ठेद्वारा साधनत्वमभनाद्वारापेक्षाया च स्व-
वास्योपात्तैकहायनीसम्बन्धस्य कल्पनात्त्रिहायन्यामेव निवेश इति
सिद्धान्त ॥ ६ ॥

१ तथा निर्वापरीनां वैशुद्ध्यादिना दृष्टेनाधन नियत समर्थ ऋषिभिर्भव
इत्यर्थ । सिद्धान्तमूत्रम् । २ उत्पत्तिवाक्यव्यवस्थित्यासागात् स्मर्यादिद्रव्यमुद्धननादि
भिर्गव मकय्या इत्यर्थे । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ यत्र कर्मणि द्रव्यगुणयोरव्यवस्थित्यव
रंभाष्यत तत्र नियमो नाम परिच्छेदप्रतिच्छेदभावकत्वात् स्यादित्यर्थे । सिद्धान्तमूत्रम् ।
४ आम्न्यानां नामर्थे भुवना शान्ति महत्कारिण्यनि न्यसादिभ्यः । ५ काम
प्रभृतिद्रव्याणां क्रयानुष्ठापकत्वात् भिन्वन्व्यवस्थादित्यर्थ । तथाच भाष्यकारा
“ भिन्ने हि कश्य, तद्वत्त्वतीश्राधनक एक क्वाशुद्धा मकय्यद्वयसाधनकर्मणि
कयन्त्यम् ” इति ।

ग्रहैकत्रयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकैत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥

ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रैकत्वश्रवणादेकस्यैव ग्रहस्य संमार्ग इति प्राप्ते,—ग्रहमात्रस्योद्देश्यत्वात्सर्वग्रहेषु संमार्गः एकत्वस्यापि विधाने तु ग्रहोद्देशेन संमार्गेकत्वोभयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात्तस्मादेकत्वानुवाद इति सिद्धान्तः ॥७॥

चमसादौ संमार्गान्तुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ ८ ॥

ग्रहस्वरूपं तु विवक्षितमुद्देश्यं विना विध्ययोगेन तत्स्वरूपस्याविवक्षायां कारणाभावादतद्धमसेषु न संमार्ग इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

सप्तदशारत्नित्वस्य पशुपमंताधिकरणम् ॥ ९ ॥

ऑनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ ९ ॥

सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयाङ्गं सत्त्रासंभवात्तदङ्गग्रहपात्रे निविशते । यूपशब्दस्तु तत्रैव सादृश्याद्गौण इति प्राप्ते सप्तदशारत्नित्वं यूपान्गमेव । पट्टी तु वाजपेयाङ्गपशुसंबन्धित्वरूपपरंपरासंबन्धे इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

कैर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १० ॥

अभिक्रमं जुहोतीत्यभिक्रमं प्रकरणात्कैर्तृद्वारा दर्शपूर्णमासाङ्गमिति प्राप्ते,—वाचनिकप्रयाजपूर्वोत्तराङ्गमध्यपाठरूपप्रयाजावान्तरप्रकरणात्तन्मात्राङ्गमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

संदिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ ११ ॥

उपव्ययत इत्युपवीतमवान्तरप्रकरणात्सामिधेन्यङ्गमिति प्राप्ते,—नि-

१ एकत्वविशिष्ट ग्रहादि संमार्गेद्देश्यमेकत्वघटितग्रहपदश्रवणादत एकत्व संमार्ग इत्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् । २ 'उद्देश्यलक्षण जानिर्घट्टव्य लक्ष्यते तथा । तस्याङ्गमेव संमार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः इत्यभियुक्तोक्त्या जातेरेव संमार्ग प्रत्युद्देश्यत्वादित्यर्थः । ३ ग्रहं समुज्याद्य समुज्यात्स चैक इत्येव ह्यत्र इत्यर्थः । ४ गुणानां संमार्गादीनां संस्काररूपत्वादनियम एष्वेवेति नियमाभाव इत्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् । ५ यत्र प्रधाने आनर्थक्यं तत्र तदङ्गेषु निवेशः, यथा वाजपेये प्रधाने यूपभावेन यूपस्याङ्गमत्राजपयेनिवेश इत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् । ६ कर्मणा धात्वर्थेन सममभिक्रमणास्यानन्वयात्क-

निन्मन्त्रव्ययानात्सामिधेनीप्रकरणविच्छेदादृशपूर्णमासाङ्गमेवेति सिद्धान्त ॥ ११ ॥

वैकङ्कतादिपात्राणां सर्वयागयुगताधिकरणम् ॥ १२ ॥

गुणानां च परार्थत्वादसंयन्धः समत्वात्स्यात् ॥ १२ ॥

वारणो यज्ञाप्रचर इति पात्राण्याधानप्रकरणोक्तदङ्गपवमानेष्टिष्वेवेति प्राप्ते,—पमानेष्टीनामग्न्यर्थत्वेनाधानाङ्गत्वाभावात्सर्वयज्ञार्थनैरेति सिद्धान्त इति भाष्यकारः । वार्षिककारस्वप्तिमादृशेति द्वितीयाश्रुत्या आधानस्यैवाग्न्यर्थेन न तु पमानेष्टीनां श्रुत्याद्यभावात् किं तु प्रकरणात्पादानाङ्गत्वमेव तासाम् । पात्राणां तु सर्वयज्ञार्थत्व यज्ञवाग्निषोपात् यज्ञाग्नेनैवापूर्वावगत्या तदर्थं प्रकरणानपेक्षणादित्याह ॥ १२ ॥

वायं प्राचदवाक्पात्राणामाग्न्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥

मिथं ध्यानर्थसंयन्धः ॥ १३ ॥

वार्षिकी पौर्णमास्यामनुन्येते वृचन्वती अमासास्यायामित्याज्यभागसन्निपठितमन्त्राणां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वयोरेवमिति प्राप्ते,—वैकङ्कितमन्त्राणामाग्न्यभागायोरेव कालकृतत्रयमर्थं वचनमिति सिद्धान्त ॥ १३ ॥

हस्ताग्नेजवाग्निना यावत्प्राचरणिक्काङ्गताधिकरणम् ॥ १४ ॥

औन्नत्यर्थमचोदना ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हस्ताग्नेन नमुद्रपगानिस्तरणाङ्गमानन्तर्यामिति प्राप्ते,—लिङ्गात्कारिष्यमाणसर्वयज्ञार्थमिति सिद्धान्त ॥ १४ ॥

चतुर्पाकरणस्याप्रयमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषेस्तु गुणयंगुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामर्मन्धात् ॥ १५ ॥

आग्नेय चतुर्णां करोतीति चतुर्भांस्तरणसर्वापोमीयस्यापि भवति

तृतीयोक्त्या कर्मान्वय पात्रयभेद स्यादित्यर्थः । पुराणभूतम् । ७ अत्रान्तप्रकरणमन्त्राणां निरिच्छेत्सर्वैस्तद्वाक्यभेदे स्यात् । सिद्धान्तयुक्तम् ।

१ गुणानां प्रधानपौर्णमास्यास्य समत्वादसंयन्ध स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तयुक्तम् । २ निरपेक्षस्य प्रशान्तनिर्वाह । निवा नम द्विविधितया पुनस्तुतयशक्यतया प्रशान्तनिमित्तक इत्यर्थः । सिद्धान्तयुक्तम् । ३ पौर्णमास्यायां स्वाहावाग्यानिर्वाहार्थमित्यर्थः । ४ ध्यानार्थं गतिरिति, अर्थेदा शोधयमान, एकात्म्याय इति । ५ एव च सर्वैर्मन्त्राणां प्रयमपेक्ष इत्यर्थः । सिद्धान्तयुक्तम् । ६ चतुर्भांस्तरणमित्युक्तमिति साधुभाष्येण प्रतीयते, चतुर्भांस्तरणं साधारणमित्युक्तमिति । पूर्णमयुक्तम् ।

तस्याप्यग्निसंबन्धित्वादिति प्राप्ते,—अग्नेयशब्देन केवलाग्निदैवत्यस्यैवोक्त-
त्वात्तस्यैव भवति नाग्नीषोमीयस्येति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

उत्वनमन्त्राणां मुख्यविनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्माद्दु-
त्पत्तिसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

मन्त्राणां मुख्ये गौणे चार्थे लिङ्गाद्विनियोग इति प्राप्ते,—सामर्थ्यरूप-
लिङ्गस्य मुख्ये स्वारसिकत्वात्तत्रैव विनियोगे इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

श्रुत्या विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥

वर्चैनात्त्वपथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ २ ॥

ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र गृहपतेर्यं गार्हपत्य इति व्युत्पत्त्या
इन्द्र एवोच्यते । अथवा गार्हपत्यस्य समीपे स्थित्वा इन्द्रोपस्थानमिति
प्राप्ते,—गार्हपत्यशब्दस्याग्नौ रुढत्वात्त्रेन्द्रप्रतीतिः अग्नेश्चोपान्मन्त्रकरण
इत्यनुशिष्टात्मनेपदगम्यप्रवानभूताभिधानक्रियां प्रत्येव कर्मत्वाद्ब्रह्मनाद्गार्ह-
पत्योपस्थान एव विनियोग इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

आह्वानार्थानां तत्र विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तर्थाह्वानमपीति चेत् ॥ ३ ॥

हविष्कृदेर्हाति त्रिरवन्ननाह्वयतीत्यत्र मन्त्रस्यावघाते विनियोगो न

१ अग्निदैवतास्याग्नेय इति व्युत्पत्त्या देवनातद्धिनस्याग्निमात्रादुत्पत्तेस्तस्यैव देवत्व-
मित्यर्थः । २ अतिसन्निवेशार्थं मन्त्रघटकप्रदानां सम्बन्धः पदार्थार्थानां सम्बन्धस्यानादित्या-
दतो मुख्यार्थस्मरणद्वारा मन्त्राणां अन्वहत्वमित्यर्थः । सिद्धान्तामृतम् । ३ स्मरणादिनापि
गौणार्थविनियोगमववाप्त तत्र मन्त्रस्य विनियोजकत्वमिति तत्त्वम् । ४ गार्हपत्य-
मिति द्वितीयावचनाच्छ्रुदैन्द्री ऋगिन्द्रप्रकाशिका नेत्यर्थः, सिद्धान्तामृतम् । ५ यद्वो-
पतिष्ठत इति द्वे क्रिये विधेते समीपस्थानमान्मनेपदानुमितं चाभिधानम्, तत्रैन्द्रमन्त्र-
करणेन्द्रभिधाने गार्हपत्यस्य कर्मत्वं न सम्भवतीति समीपस्थानविशेषणं गार्हपत्यो भवति
गार्हपत्यमुपस्थाभिरुक्त इति शास्त्रदीपिका । ६ गौण्या श्रुत्या गार्हपत्यप्रवाहात्त्वं यथा
तथाह्वानावकर्मतीति चेदित्यर्थः । पूर्यश्रुतम् ।

त्वाह्वाने अवप्रभित्यत्र काललक्षणापत्तेरिति प्राप्ते,—मन्त्रस्याववाते साम-
र्थ्याभावादववातकाले साहाय्यार्थमाह्वानस्य मन्त्रस्य च प्राप्तत्वाभिरभ्या-
समात्रं विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

आग्निविहरणादिप्रमाशक्तानां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथोत्थानविसर्जने ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन् विहरेति त्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति अत्रापि
कालार्थ एव संयोगो नाङ्गाङ्गिभावं ॥ ४ ॥

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाद्भूतम् ॥ ५ ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ५ ॥

सूक्तवाकेन प्रस्तरमनुप्रहरतीत्यत्र सूक्तवाककाल इत्यर्थो न तु सूक्त-
वाकस्य प्रहरणाद्भूतं दृष्टदेवताप्रकाशकत्वेन कृतार्थत्वादिति प्राप्ते,—तृतीया-
श्रुत्या वचनेनार्थस्यापि विनियोगः । एवं च सूक्तवाकदेवतानां प्रहरणसं-
बन्धात्तस्य होमरूपत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

अर्थादसारेण सूक्तवाकविनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ ६ ॥

दशैः पूर्णमासे च सरुलमूक्तवाकप्रयोग इति प्राप्ते,—पूर्णमासदेवताप्र-
काशकभागस्यैव पूर्णिमायाममावास्यादेवताप्रकाशकभागस्यैव चामावा-
स्याया प्रयोग इष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वान् । अन्यथा देवताप्रकाशनस्यादृ-
ष्टार्थतापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

काम्ययाज्याववाक्यानां काम्याङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समान्त्रानम् ॥ ७ ॥

काम्येष्टिकाण्डे इन्द्राग्न्यादिदेवताका इष्टयः क्रमेण समाभ्राताः । काम्य-

१ यथाकनत्रिणि कालोपलभकं तथोत्थानविसर्जनेऽपि काललक्षके इत्यर्थः ।
सिद्धान्तसूत्रम् । २ ब्राह्मणवाक्येन विनियोगेऽपि गार्हपत्यशब्दवत् द्वितीयाश्रुतिर-
म्व्यतः प्रबलेन लिङ्गेनैव विनियोग इति सुशोधिनी । ३ सूक्तवाकपदपठितवाक्यं सूक्त-
वाकेनेति तृतीयान्तेन तत्कालविधानं सूक्तवाकप्रस्तरयोर्देवताश्रुतिमुख्यारण्यार्थत्वादि-
त्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् । ४ इत्येवत्ययोः गत्वात् । ५ सूक्तवाकेनेति वाक्येन
हृत्प्रम्याङ्गत्वप्रवणत्वात्पूर्णिमास्याममावास्याया च सर्वमन्त्रपाठः कार्य इत्यर्थः । पूर्वपक्ष-
सूत्रम् । ६ घामनापदपठितेष्टिकाण्डमन्थिविधिवाक्येषु लिङ्गक्रमसमाख्याभिर्विनि-
योगो न लिङ्गमात्रेणेत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् ।

चाज्यानुवाक्याकाण्डं तेनैव क्रमेण समाग्रातम् 'इन्द्राग्नी रोचना द्विव'
इत्यादि । तत्र मन्त्रकाण्डस्य लिङ्गात्सर्वकर्मसु विनियोग इति प्राप्ते,—
ऋतुसंबन्धं विना लिङ्गमात्रस्याविनियोजकत्वात् क्रमसमाख्यानाभ्यां
काम्योष्टिसंबन्धावगमात्तत्रैव विनियोग इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

आग्नीध्रोपस्थाने प्राचृतमन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदारूपेषु शिष्टत्वात् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति श्रुतं तत्र आग्नेया या
काचिद्वाह्या न तु प्रकरणपठिता तस्याः स्तोत्रादौ विनियुक्तत्वेन निग-
काङ्ख्यादिति प्राप्ते,—प्रकरणपठितैव अग्न आयाहि वीतय इत्यादिका
माह्या तस्या ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वस्य कृत्तत्वादुपम्यानरूपज्ञारमात्र-
संबन्धे लाघवादन्यत्रोभयकल्पने गौरवादिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥ ९ ॥

भक्षेहि माविशेत्यादिमन्त्रस्य भक्षमात्रे विनियोगो भक्षानुवाकसमा-
ख्यानादिति प्राप्ते,—ग्रहणसम्यग्जरणादौ लिङ्गाद्विभक्त्य विनियोगो ग्रहणा-
देरविधानेऽप्यनुष्ठेयत्वाविशेषादिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

मन्त्राभिभूतिरितिपादिमन्त्राणामेकवाक्यत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ १० ॥

मन्त्राभिभूतिरित्यादिनृप्यात्वित्यन्तं लिङ्गात्तत्रावेव विनियुञ्चत इति
प्राप्ते,—तृप्तेर्भक्षानुनिष्पन्नत्वेनाननुष्ठेयत्वात्तृप्तिविशिष्टभक्षप्रकाशन एव वि-
नियोग इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

इन्द्रपीतस्येत्पादीनामृतेन यावद्भक्षेत् विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ ११ ॥

भक्षमन्त्रे इन्द्रपीतस्येति श्रूयते अत एन्द्रप्रदानेष्वेवायं मन्त्रः अनैन्द्रा-

१ यस्य कस्यचित् क्रमोः सतिपी यो मन्त्रः सः प्रहृताप्रहृताः इत्यर्थः । पूर्व-
पक्षमूत्रम् । २ भक्षप्रतिपादकानुवाकस्य लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्षार्थत्वमित्यर्थः । पूर्व-

सिद्धान्तमूत्रम् ।

मन्त्रे इन्द्रपीतस्येति

गाममन्त्रकं भक्षणमित्येकः पक्षः । अनैन्द्रेऽप्यनुद्देन मन्त्र इति द्वितीयः ।
तत्रोद्देशे सूत्रम् ॥ ११ ॥

पुनरभ्युचीतेषु सवेषामुपलक्षणं इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुनरभ्युचीतेषु सवेषामुपलक्षणं तद्विशेषत्वात् ॥ १२ ॥

ऐन्द्रमोमशेषयुक्तेषु चमनेषु मित्रावरुणादिभ्यः पुनः मोमो गृह्यते
तद्भक्षणे इन्द्रमित्रावरुणादीनामप्युद्देति नोद्देः पूर्वदेवतामन्वापनयादिति प्राप्ते,
-इन्द्रशेषसत्त्वेऽपि तस्य करिष्यमाणयागार्थत्वाभावात्पूर्वदेवतामन्वापनया-
याद्गृहो यथोक्त इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

पाल्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुद्देशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पाल्नीवते तु पूर्ववत् ॥ १३ ॥

ऐन्द्रवायवादीनां शेषा आप्रयणास्थाल्यां सन्ति पत्नीवदेत्यायै चाप्र-
यणात्सोमो गृह्यते तद्भक्षे इन्द्रवायवादीनामप्युद्दे इति प्राप्ते, -आप्रयणान्
गृह्यमाणस्य सर्वस्य पाल्नीवतत्वेन पूर्वदेवताविच्छेदात्ऐन्द्रवायवाशुह इति
सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

पाल्नीवतभक्षणे त्वष्टुत्पलक्षणधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टुर् तूपलक्षयेत्पानात् ॥ १४ ॥

पाल्नीवते त्वष्टुः सोमं पितृ स्वाहेति त्वष्टुः साहित्यात्त्वष्टुः अपि देवतोहि-
तस्य इति प्राप्ते, -मन्त्रे त्वष्टुः साहित्येऽपि विद्ये तद्धितेन केवलपत्नीवत
एव देवतात्वावगमात्त्वष्टुः पानाप्रतीतिः पत्नीवन्मात्रमेव देवतोहितस्यो न
त्वष्टुः इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

पानीवतभक्षणे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ १५ ॥

१ इन्द्रादीनामनुद्देशात्तन्ना यद्गृहीतमिति मन्त्रेण पीतं, सोमो यस्मिन् सवन
इति विद्युत् सवनपक्षेण एकार्थमवायात्सर्वभक्षेऽप्युद्दे इति भावः । २ पुनरभ्युची-
तमोमेषु ग्रंथेषु इन्द्रमित्रावरुणादीनां सवेषामुपलक्षणमिन्द्राहुनिशिष्टेन गृह्येव मोमश-
ेषशेषेण द्विदेशादित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ पाल्नीवतशेषभक्षणमन्त्रे द्विदश्या
ऊशा पुराहुतसोमशेषसत्त्वेन द्विदश्याशेषविशिष्टत्वादित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् ।
४ पाल्नीवतभक्षणे त्वष्टुत्पलक्षणं कर्तव्यं मन्त्रे त्वष्टुः सह पानबोधकलिङ्गद्रावा-
दित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् । ५ सहैव दशभिः पुनैर्भारं वहति गर्दभान्यत्रैव सहगमनेऽपि
न पात्राभावात्पानाप्रतीतिरिति भावः । ६ त्र्यंशश्च नोपलक्ष्याः परार्थत्वदुपपत्ति
विधौ तेषामनुत्त्वादित्यर्थः । नि० मू० ।

ज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुतिः ॥ ३ ॥

वेदद्वये श्रुतस्य ज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदेऽङ्गवाहुल्यश्रवणाद्विधिः साम-
वेदे गुणार्थं श्रवणमन उपांशुत्वमेव यजुर्वेदनिबन्धनम् ॥ ३ ॥

प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ४ ॥

प्रयाजादीनां फलाश्रवणाद्विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गः फलं रात्रिसत्रन्यायेन
वा आर्यवादिकं शत्रुपराजयरूपं फलमिति प्राप्ते,—दर्शपूर्णमासयोरिति कर्त-
व्यताकाङ्क्षा प्रजायाजादीनां च फलाकाङ्क्षेति प्रकरणात्तदङ्गमेवेति
सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ ५ ॥

दन्विर्नामासीति मन्त्रस्य नोपांशुयाजमात्राङ्गत्वं लिङ्गप्रकरणयोराम्ने-
यादिवृत्तिरपि साम्यादिति प्राप्ते,—यथासंख्यरूपक्रमादुपांशुयाजमात्राङ्गत्व-
मिति सिद्धान्तः । संनिधिरूपक्रमात्तु साम्नाय्यपात्रशुन्धनाङ्गत्वं शुन्धध्व-
मिति मन्त्रस्येति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

समाख्याया विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

समाख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

आध्वर्यवादिममाख्यया अध्वर्यादीनां तदङ्गत्वं न त्वनियम इति
सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ यस्य कर्मणां वेदद्वये विधानं तत्राङ्गवाहुल्येन तद्वेदपरत्वमवधार्यं तदनुसंगेण
स्वरनिर्णय इत्यर्थः । सि० सू० । २ धृतिलिङ्गवाक्यैरगमशुनमुभयाकाङ्क्षात्पात्रवर्णा-
द्विनियुज्यते, प्रधानस्य कथमावाकाङ्क्षासत्त्वादित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ स्वार्थ-
बोधसमाप्तानां वान्यानामद्वाङ्गित्वाकाङ्क्षाया प्रकरणवशादेकत्वमित्येति भवति
प्रकरणस्य विनियोजकत्वम् । ४ क्रमो नाम स्थानं मन्त्रविनियोजकं देशीत्यादित्यर्थः ।
सिद्धान्तमूत्रम् । क्रमो नाम स्थानं, तद्विधिमः पाठ्यादेश्यमनुष्ठानमादेश्य च ।
पाठ्यादेश्यमपि बधासत्त्वात्पाठसनिधिपाठभेदेन द्विधा । बधासत्त्वात्पाठस्य दधिमेन्द्र-
उदाहरणं, सनिधिपाठस्य शुन्धनमन्त्र इति विवेकः । ५ समाख्यापि विनियोजिका
रिच्यत्वेनानुसंगेणानुसंगेत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् ।

श्रुतार्थानां पूर्वपूर्वप्राक्त्वाविपरिवर्तनम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये
पारदौर्बल्यमर्थप्रिकर्षान् ॥ ७ ॥

इदानीं श्रुत्यादीनां प्रलापलं चिन्त्यते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र
इन्द्रप्रजाशक्तत्वलिङ्गादिन्द्रोपस्थाने विनियोगो न तु गार्हपत्योपस्थाने श्रु-
त्यापि वाचिनार्थबोधनायोगादिति प्राप्ते, — गौण्यापि ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्य-
प्रकाशकत्वेन वाधाभावाद्भ्रुत्या लिङ्गं वाध्यते श्रुते साक्षादेवाङ्गताबोध-
कत्वालिङ्गस्य त्वशब्दत्राद्भ्रुतिरल्पनयेति पारम्पर्यादङ्गताबोधकत्वम्, अतः
श्रुतिर्बलीयसीति सिद्धान्तः ।

लिङ्गवाक्ययोस्तु 'स्थोन ते' मन्त्रे विरोधः । तत्र वाक्यात्मनःप्रतिष्ठि-
त्वादनप्रतीतिस्तत्र विनियोग इति प्राप्ते, — लिङ्गाद्विभक्त्यैव विनियोग
लिङ्गस्य शीघ्रं श्रुतिरल्पनत्वाद्वाक्यस्य तु लिङ्गरूपनाद्वारा तथात्वात् । स-
दनप्रकाशकभागे हि सदनरूपविशेषणद्वारा सदानप्रकाशकत्वकल्प्यं मन्त्रे
तु तद्भूममेव अतो विप्रकर्षाद्वाक्यं दुर्बलमिति सिद्धान्तः ।

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे सूक्तवाक्य उदाहरणम् । तत्र देवतापद निष्कृत्य
पर्यङ्ग्ये प्रयुज्यते तदेकवाक्यतापन्नमिदं हविर्जुपेतामित्यादि तूभयत्र
प्रकरणाविशेषात्प्रयोज्यमिति प्राप्ते, — कृत्रैकवाक्यतया तत्तदेवतापद यत्र
तत्रैव तच्छेषभूत प्रयोज्यं न त्वन्यत्र । वाक्येन हि विशेषणद्वारा लिङ्ग-
प्रकाशकत्वरूपं कल्पयते न श्रुतिरिति सन्निकर्षः । प्रकरणेन त्वद्भूमवाक्य
कल्प्यं तेन लिङ्गं तेन श्रुतिरिति विप्रकर्षात्प्रकरणस्य दौर्बल्यामिति
सिद्धान्तः ।

स्थानप्रकरणयोस्तु विरोधे राजसूयान्तर्गताभिषेचनीययागसंनिधौ विदे-
वनादय उदाहरणम् । ते संनिधानादभिषेचनीयमात्राङ्गमिति प्राप्ते, — प्रक-
रणाविशेषात्प्रयोज्यार्थाः । प्रकरणापेक्षया संनिधानस्य श्रुतिविप्रकर्षादौर्बल्य-
मिति सिद्धान्तः ।

स्थानसमाख्ययोर्विरोधे तु शुन्धध्वमिति मन्त्र उदाहरणम् । पौरोडाशिक-

१ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विहृद्योद्वयोरकत्र सन्निपात पूर्वपूर्वापि
क्षयोत्तरात्तरस्य दौर्बल्यमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वाक्षये विनियोगस्य दूरस्थत्वेन महिरद्वा-
दित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् ।

समाख्यावशात्पुरोडाशपात्रशुन्धनाङ्गमिति प्राप्ते,—संनिधानात्सांनान्यपात्र-
मात्रशुन्धनाङ्गं समाख्यया हि पुरोडाशमन्त्रयोः संबन्धः कल्प्यः, संनि-
धाने तु ङ्गः संबन्ध एकस्थानरूपः, अतो विप्रकर्षात्समाख्या दुर्बलेति
सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति श्रुतम् । तत्रा-
हीनस्येत्यनेन न हीयत इति व्युत्पत्त्या प्रकृतज्योतिष्टोम एव द्वादशोपसदो
विकल्पेन विधीयन्ते इति प्राप्ते,—अहीनशब्दस्याहर्गणेषु रुढिप्रायल्यात्तत्रैव
द्वादशोपसत्त्वविधिः । रुढिश्च 'अङ्गः स्वः क्रतौ' इत्यनुशासनाद्गम्यत इति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

वृथायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वैवद्वुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे युवं हिम्यः स्वर्षती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यान्
एते असृप्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति श्रुतं, स्तोत्रादिभूता ऋक्
प्रतिपदुच्यते । अयं च विधिज्योतिष्टोम एव । तत्रापि कदाचिदशत्तया द्विव-
हुयजमानसंभवादिति प्राप्ते,—कर्मकत्वम्यानुपादेयत्वात् तस्य त्यागो युक्तः
उपादेय एव यथाशक्त्युपयन्वान् अतो विकृतायुत्कर्ष इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

जाघन्याः प्रपरणादुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति श्रुतं, तत्र दर्शपूर्ण-
मामयोर्जाघन्यभावात् यत्र पत्नौ जाघनी विद्यते तत्संस्कारकत्वेन पत्नी-
संयाजविधिः आरादुपकारापेक्षया संनिपत्योपकारस्य लघुत्वादेकदेश-
द्रव्यत्वेन परप्रयुक्तताप्रतीतिश्चेति प्राप्ते,—जाघनीशब्दस्यावयवगतजानि-
यचनत्वात्प्रोत्तरार्धादिशब्दयन्मापेक्षत्वमतः पत्नीमंयाजाङ्गत्वेन तृतीया-
श्रुत्या विधानमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

१ द्वादशाहीनस्येत्यनेन न ऋषयः पुरोडाशोऽहीनशब्दो गौणो यौगिको ज्योतिष्टोमप्रकरण-
पात्रादित्यर्थः । न हीन इति योगः । २ मृगम् । ३ द्वित्वबहुत्वगुणं मन्त्रस्य प्र-
कृत्युत्पत्त्यने ज्योतिष्टोमे बहुत्वद्वुत्वयादिशानादित्यर्थः । सिद्धान्तमृगम् । ४ जाघनी-
विधानं पत्नादुत्कर्ष म्यानुत्पत्तेरुत्तरपायाः जाघन्याः पश्चत्वात्त्यर्थः । १० मृ० ।

सतर्दनस्य संस्थाविशेषे निरशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे न संनृणत्तीत्यभिपरकृत्तयोरसतर्दनं विधाय अथो खडु
दीर्घसोमे संनृणाद्दृत्त्या इति श्रुतं, सतर्दनं नाम सयदृनंसतर्दनासादनयोः
प्रकृतौ विकल्प तत्रापीष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वसंभवादिति प्राप्ते,—सोमगत-
दीर्घत्वस्य सोमान्तरापेक्षत्वाद्विकृतानुत्कर्ष इति सिद्धान्त ॥ ११ ॥

प्रथमनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयताधिकरणम् ॥ १२ ॥

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमेऽस्ति प्रथमं पुरस्तादुपसदा प्रथमं प्रवृणत्तीति त प्रवृत्त्य
श्रूयते तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृत्त्यादिति । तत्र प्रथमयज्ञशब्देन ज्योतिष्टोमोऽभि-
धीयते एव वाच्यं प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्योतिष्टोम इति श्रुते अतो
ज्योतिष्टोमसर्वप्रयोगेषु निषेध इति प्राप्ते,—प्रथमग्रन्थस्यारम्भमाचिन्वाज्यो-
तिष्टोमप्रथमप्रयोग एव निषेधः अग्निष्टोमे प्रवृणत्तीति वाक्यं तु अनूचा-
नविषयं कामं तु योऽनूचानन्तस्य प्रवृत्त्यादिति श्रुते । एवं चाग्निष्टोमप्र-
थमप्रयोगे अनूचानस्य नित्यं प्रयोगः । अन्येषां त्वप्रयोग एवेति
सिद्धान्त ॥ १२ ॥

पौष्णपेषणस्य विहृती निषेधाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पौष्णं पेषणं विकृतां प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पूषा प्रविष्टभाग इति पेषणं, प्रकरणे पूषाभागात्प्र
पूषा तत्र वास्यादुत्कृष्यत इति प्राप्तिमूर्तमेतत् ॥ १३ ॥

पौष्णपेषणस्य चरात्रेव वर्तय्यताधिकरणम् ॥ १४ ॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ १४ ॥

१ सतर्दनमभिपरकृत्तयोरसतर्दनस्य संस्थाविशेषे निरशाधिकरणम् ॥ ११ ॥
इति श्रुत्यस्या प्रवृत्तत्वापि दीर्घसोमत्वस्याधमद्रावान्, क्रयणवत्, यथा गवा ऋणा
धोन्वनेन कथयित्वा कथं प्रवृत्तीना कथं विकृत्यन्तर्दनात्सतर्दनं सतर्दनविकल्प
इत्यर्थः । पूषाश्रुतम् । २ इत्युत्तरस्य दीर्घत्वमन्वयविशेषात् सामविशेषणम्
सोमान्तरापेक्षमिति भावः । ३ प्रथमादिगन्धापटिन वाक्यं प्रथमव्यतिरिक्तकृतुग
वन्धि प्रकरणाद्नृत्तवदननिषेधवन्धित्वं । पू० मू० । ४ विधिनिषेधबोधकत्वमन्वय
यत्कृतं व्यतिरिक्तविकल्पप्रयत्नेषां व्यतिरिक्तं तावत् । ५ पूषाश्रुतव्यतिरिक्त
विहृती एव प्रवृत्तौ यथाह वेन पूषा अर्थादिनन्वादिष्ये ।

तत्पेषणं चरौ पशौ पुरोडाशे च विधीयते अविशेषादिति
वाक्यतिनाशापत्तेः पुरोडाशे नित्यप्राप्तत्वाच्चावेव विधीयते द्वारलोपाभिर्भु-
क्तस्य प्रतिप्रसवे लाघवादिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

पौष्पपेषणस्यैकदेशस्यै एव विवेचाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ १५ ॥

पेषणं यत्र केवलपूषा तत्रैव भवति न तु यत्रान्यसहितः सामर्थ्यादिति
सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

निवीतस्वार्थवादताधिकरणम् ॥ १ ॥

निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं
देवानामुपव्ययते देवलक्ष्मणेव तत्कुरुत इति । तत्र निवीतं शुद्धमनुष्यधर्मः
ऋतुयुक्तपुरुषधर्मो वा शुद्धऋतुधर्मो वा मनुष्यप्रधानान्वाहार्यदानादिप्राकर-
णिकधर्मो वा स्वतन्त्रमनुष्यप्रधानातिथ्यादिधर्मो वेति कृत्वाचिन्तया पक्षाः ।
उपवीतविष्येकवाक्यत्वात्तदर्थवादत्वमिति तु सिद्धान्तः ॥ १ ॥

उपवीतस्य दर्शपूर्णमासयोर्विवेचाधिकरणम् ॥ २ ॥

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ २ ॥

१ चरौ त्वविधातक प्रपिष्टचरावपि पाकशैशकेन कस्तान्दप्रयोगाच्चोदकप्राप्तं च
तत्प्रयोजनाभावाच्चिबर्तमानं प्रतिप्रसूयत इति लाघवात्तत्रैव पेषणमिति शास्त्रदीपिका ।
२ पेषणं केवलपूषादेवताके चरावेव न द्विदेवत्ये पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र एकत्ववि-
शिष्टस्य देवतात्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् । ३ निवीतविधिर्मनुष्याङ्गं घृष्टयन्त-
मनुष्यशब्दस्य मनुष्यप्राधान्यबोधकत्वादित्यर्थः । ५० सू० । ४ षष्ठी भुत्येत्यन्वाहारः ।
५ भुतिप्रकरणबोधविरोधादित्यन्वाहारः । ६ प्रवाजादियत् । मनुष्यग्रहणं कर्तुं सं-
कल्पान्नुवाचकम् । ७ अनुवादेकैष्वर्ण्यप्राचीनावीतोपवीतवैषम्यप्रकरणानुप्रहरिति शेषः ।
८ प्राचीनावीतोपवीतयोः पितृदेवत्ये स्वातन्त्र्यवदित्यर्थः । ९ पुरुषार्थातिरिक्तप-
क्षाणां पूर्वपूर्वोपमर्शेनोत्तरोत्तरोत्तरा बुद्ध्यात्पुरुषार्थत्वे फलकल्पनाद्विष्येकवाक्यत्वात्पक्ष
एव उच्यते इति भावः । १० उपवीतं उपव्ययत इति द्विविधोपि तदुपवीतं वाक्यकर्माङ्गं
प्राचीनावीती दोहयेच्छोपवीती वेवेभ्य इति लिङ्गदर्शनादित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् ।

उपनीतं सर्वदेवर्माङ्गं मृताग्निहोत्रे प्राचीनाधीती दोहयेन् यज्ञोपनीती
हि देवेभ्यो दोहयतीति लिङ्गदर्शनादिति प्राप्ते,—प्रसरणादर्गपूर्णमासाङ्गत्व-
मेव लिङ्गं तु यथाप्राप्ति व्याख्येयमिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

उपनीतस्य विप्रित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥

स्मृतिप्राप्तत्वादुपव्ययत इत्यनुवाद इति प्राप्ते,—ऋत्सर्थतया अप्राप्तत्वा-
द्विप्रिरिति सिद्धान्तः । अथवा पूर्वाधिकरण एव सर्वार्थतया स्मृतिप्राप्त-
म्यानुवाद इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्मृक्त एव । एवं चामृताग्निहोत्रे यज्ञो-
पनीती देवेभ्यो दोहयतीति विधिरेवेति ॥ स्थितं चापर्ययसितम् ॥ ३ ॥

पुरोदञ्च इत्यस्य अनुवादताधिकरणम् ॥ ४ ॥

उदकेत्वं चापूर्वत्वात् ॥ ४ ॥

मृताग्निहोत्र एव ये पुरोदञ्चो दर्शान्तान्दक्षिणाग्नास्तृणीयादित्यत्र ये
पुरोदञ्च इत्यपि विधिप्राप्तत्वादिति प्राप्ते,—अप्रत्यन्त्युदगप्राणीति स्मृति-
प्राप्तत्वादनुवाद इति ॥ ॥ स्थितादुत्तर—यज्ञोपनीती हीति प्राचीनाग्नी-
निम्नृत्यां दर्शपूर्णमासगतम्यानुवाद इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

यज्ञोपनीतादात्यस्यानुवादताधिकरणम् ॥ ५ ॥

विप्रित्वा धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

मृताग्निहोत्रे श्रूयते अमृतात्ममिषं धारयन्ननुद्वेष्टुपरि हि वेदेभ्यो वाग-
यतीति तत्रोपगिधारणमनुवादः ह्यसि आच्छादनम्याचारप्राप्तत्वादि
प्राप्ते,—आच्छादनासमर्पन्वात्पुण्ड्रण्डे समिप्रमुपसगृह्येति च धारणेनाच्छाद-
नासमावाहप्राप्ते विप्रिरिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

द्विग्विभागस्यार्पणस्य अधिकरणम् ॥ ६ ॥

द्विग्विभागश्च तद्वत् ॥ ६ ॥

प्राचीनंशं करोतीति विनाय श्रूयते प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणा पितर
प्रतीचीं मनुष्या इति । अत्र मनुष्यवाक्ये अभजन्तेति पुरास्त्वेषु प्रशमया
सुरभ्यो विधिरिति प्राप्ते,—निधीतशर्द्धवादत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ उपव्ययत इति विधिपूर्वकप्रसंगस्य अधिकरणम् । सिद्धतामूत्रम् । २ उद-

३ धारणे

४ अभजन्त

इत्यादिद्विभागो विधिपूर्वार्पणादिकथं । पुराशामूत्रम् ।

परुषि दितादीनामनुवादताधिकरणम् ॥ ७ ॥

परुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ ७ ॥

यत्परुषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां, तथा यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां, तथा घृतं देवानां निष्पकं मनुष्याणामित्यादौ अन्तरेत्वादि-विशेषनियममात्रविधौ लाघवादिति शङ्कायां,—निवीतवदेवार्यवादत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

नानृतमित्यस्य ऋतुधर्मताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अकर्म ऋतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्नानृतं वदेदिति निषेधः पुरुषार्थ एव स्मृतिमूलभूतः, अथवा दर्शपूर्णमासकर्तृधर्मः प्रकरणात् आख्यातेन च कर्त्रभिधानादिति स्मृतिप्राप्तस्यानुवादः, अथवा प्रयाजादिवल्लक्ष्यर्थ एवांनुवाद इति प्राप्ते,—ऋत्वर्थत्वेनाप्राप्तत्वात्तु विधिरेवेति सिद्धमाख्यातेन कर्तुरर्नभिधानात् पुरुषार्थत्वमिति ॥ ८ ॥

जज्ञभ्यमानघर्मोणां प्रकरणे निवेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अहीनैवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्जज्ञभ्यमानोऽनुग्रूयान्मयि दक्षऋतू इति मन्त्रवचनं वाक्यात्पुरुषार्थं फलं तु प्राणायानावेवात्मन् धत्त इत्यर्थवादिकमिति प्राप्ते,—ऋतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमविरोधादिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

१ यत्परुषि दितं तद्देवानां, यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां, घृतं देवाना यो विदग्धः स नैरुत इत्यादिमहापितृयज्ञज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासयोः धृतानि निवीतवदधेवादान्ये-वेति भावः । सिद्धान्तमूत्रम् । २ ऋतुसंयुक्तं ऋतुप्रकरणपटितमनृतवदननिषेधकवाक्य नित्यानुवादः सत्यं वदेत्यादिनोपनयनवेलायामेवानृतवदननिषेधेन प्राप्तप्रापकत्ववहपा-नुवादन्वलक्षणाकान्तत्वादित्यर्थः । ५० सू० । ३ यत्पुरुषोपकारितया प्रसक्तं वदनं तत्तदपकार्येवेति निषेधवाक्यार्थः । तेन ध्रुव्या प्रकरणवाधान् पुरुषार्थः प्रतिषेधः । स्मार्त-प्रतिषेधस्यायेतदंश मूलमिति भावः । ४ जज्ञभ्यमानोऽनुग्रूयादितिवत् । सोऽयं स्मार्त-निषेधानुवादः । स्मृत्या पुरुषस्वोपनयनावधिमरणं यावन्निषिद्धेऽनृतवदने दर्शपूर्णमासयो-रपि तत्र एव निषेधलाभेऽनुवादवत्यापरिहार्यत्वादिति भावः । ५ पुरुषः स्वार्थतया-नृतवदनं वर्जयतीति स्वार्थत्वात् कृतावपि प्राप्तमेव वर्जनमिति तत्त्वम् । ६ लः कर्मणा-त्यादीनां कर्तुरेकत्वे लकारिकवचनमित्याद्यर्थादाख्यालानां भावनावाचिनया कर्तुरन-भिधानादिति हृदयम् । ७ जज्ञभ्यमानमन्त्रप्राप्तः केवलपुरुषार्थः वाक्येन पुरुषार्थ-त्वप्रतीतिः अहीनपदप्रवणाम्नादसोपमदां प्रकरणाविच्छेदवदित्यर्थः । ५० सू० ।

अवगोरणस्य पुमर्थताधिकरणम् ॥ १० ॥

शंयौ^१ च सर्वपरिदानात् ॥ १० ॥

तत्रैव यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं अनेन यातयात्तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेतेति
अत्रगूरुणं तादृनाय दण्डोद्यमनम् । अयं प्रतिषेधः, ऋत्वर्यः फलाश्रवणा-
दिति प्राप्ते,—यातयादिति प्रत्ययायश्रवणात्पुरुषार्थ इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

मलवद्वाससा न संवदेदित्यस्य पुमर्थताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रांगपरोधान्मलवद्वाससः ॥ ११ ॥

नत्रैव मलवद्वाससा न संवदेदिति श्रुतं, मलवद्वाससा रजस्रला । अयं
प्रतिषेधः प्रकरणात्ऋत्वर्य इति प्राप्ते,—तामपहृष्य यजेतेति वचनात् ऋतौ
प्रसक्त्यभानात्पुरुषार्थ एवेति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

सुवर्णधारणस्य पुमर्थताधिकरणम् ॥ १२ ॥

अभैकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ १२ ॥

अनारभ्याधीतं सुवर्णं हिरण्यं भार्यमिति हिरण्यधारणं ऋत्वर्यं फला-
श्रवणात्, ऋतुगतहिरण्यानुवादेन धारणाधिकारो, हिरण्ये सुवर्णता विधि-
वेति प्राप्ते,—प्रकरणाभावात्पुरुषार्थमेव, फलं त्वार्थवाटिकं दुर्बर्णोऽस्य धानृच्य
इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

जयाहोमादीना वैदिककर्मार्हताधिकरणम् ॥ १३ ॥

शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

येन कर्मणोर्त्सेत्तत्र जयान् जुहुयादिति जयादयो लौकिकवैदिकसमल-
कर्मार्हमनारभ्याधीतन्वात्तस्मात्ऋत्यादिनार्पात्सेत्तत्रामौ जुहुयाज्जयानिति
प्राप्ते,—कथंचिदाहवर्नाये जयानुष्ठानेऽपि क्षेत्रे ऋषिराहवर्नाये च होम इति
प्रधानभिन्नदेशत्याङ्गुण्यमतो वैदिक एवेति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

१ शय्युत्तरगवःशयणनिशपो न प्रकरणमात्रे यातयादिन्यनन ऋतुयुततस्तिर-
गुर्वेवाद्वागवगोरणवन्ध्याया यत्नतत्रतीतिमित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । २ मन्त्राद्वा-
गग ऋतुमस्याः कर्मार्हताप्रागेव गृहेऽत्रगोःशाद्धिन्दरणद्वा अश्वरोः न तथा संवाद
इत्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ अनारभ्याधीतं सुवर्णधारणं पुमर्थमेव, ऋतुप्रकरणाधी-
तस्यो विशेषात्कस्येति । सिद्धान्तमूत्रम् । ४ अत्रारभ्याधीतं अविशेषादीकित्तै-
दिकगर्ह्यमंशव इत्यर्थः । ५० सू० ।

वैदिकाथप्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यताधिकरणम् ॥ १४ ॥

दोषाच्चिष्टिलौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके

न दोषः स्यात् ॥ १४ ॥

यावतोऽध्वान् प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वेदितीष्टिर-
श्वदातुरिति वक्ष्यते । सा लौकिकेऽध्वदाने स्यात् तत्रैव दोषानिरासप्रयोज-
नान् वरुणपादान्मुश्वतीति । वैदिके तु विधिवशात्त दोषोऽस्तीति न तत्रे-
ष्टिरिति प्राप्ते,—वरुणपादारूपजलोदरदोषस्य लौकिकदाने प्रमाणाभावात्
वैदिकेऽपि त्यागाद्दुःखदर्शनात्तदेव वरुणशब्देनोच्यते तस्य च मोचनं इष्टि-
विनोदेनेति वैदिकत्वसाम्यात्तत्रेष्टिः । किंच 'लौकिके पुरुषार्थत्वं वैदिके
ऋतुशेषता । न चैकस्योभयार्थत्वं वैरुष्यादुपपद्यते' इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

दातुर्वारुणेष्टयधिकरणम् ॥ १५ ॥

अचोदितं च कर्म भेदात् ॥ १५ ॥

इयामेष्टिः प्रतिग्रहीतुरेव प्रतिगृहीयादिति प्राप्ते,—प्रजापतिर्वरुणाया-
श्वमनयदित्यर्थवादे प्रजापतेर्दातुरुपक्रमात् स तं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्-
न्निरवपदिति तस्यैवेष्टिकर्तृत्वश्रवणात्तदनुगोधेन प्रतिगृहीयादिति हेतु-
र्वोच्यते इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचरद्विष्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

पानैव्यापच्च तद्वत् ॥ १६ ॥

सौमेन्द्रं चरुं निर्वेद्यः सोमं वमतीतीष्टिलौकिकवमने दोषाद्भवति
वैदिके तु पानमात्रेणैव कृतार्थत्वात्त दोष इति प्राप्ते,—लोके वमनार्थमेव
पानात्त दोषः । वैदिके तु सम्यग्जरणपर्यन्तपानवैगुण्यात्तत्रैव भवतीति
सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

सौमेन्द्रचरोः वाज्रमानपानविषयताधिकरणम् ॥ १७ ॥

तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ १७ ॥

१ अभ्यप्रतिग्रहनिमित्ता वारुणेष्टिरिच्छित्तरूपे लौकिके प्रतिग्रहे एव जलोदरव्याधि-
रुत्प्रेषणयोगान्, शास्त्रमिहितत्वादिदिष्यन्तु तादृशप्रतिग्रह इत्यर्थः । ५० सू० ।
२ अचोदितमित्यस्यापि प्रतिग्रहीतुरिति शेषः, अविहितनिदमिष्टिरूपं कर्म प्रतिग्रहीतु-
रेव दत्तानिप्रतिग्रहान्योर्भेदेन प्रवृत्ते प्रतिग्रहातेः प्रयोगादित्यर्थः ५० सू० । ३ सोमना-
श्वमनविनिष्कृत्येष्टिषु लौकिकवमनविषयत्वार्थः । ५० सू० । ४ तत् कर्म वमनं
सर्वेतागृह्यत्रां वाज्रमानस्य चेष्टिनिमित्तं स्यात्, विद्यमाननिषानादित्यर्थः । ५० सू० ।

इयमिष्टि सर्पेण धमने स्यात्प्रिति प्राप्ते,—इष्टिप्रमनयो. समानरर्तृत्वश्च
वगाद्यजमान एवेति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

आग्नेयाष्टकपादादीना व्यनदानमात्रहोमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सर्वप्रदानं हविपस्तदर्थत्वात् ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयो सकलपुरोडाशस्यैव प्रदान व्यवदाननाम्य तु द्विर्द्वि-
रवदाय सकलहोम इति प्रकारपरमिति प्राप्ते,—व्यनदानप्रदानमात्रेण पुरो-
डाशस्य आग्नेयत्वोपपत्तेर्न द्रव्यानुरोधेन प्रधानावृत्तिरिति सिद्धम् ।
वार्तिके तु सकलपुरोडाशस्य देवतोद्देशेन त्याग चतुर्वत्त जुहोतीति
प्रक्षेप सकारो विधीयते न तु होमे चतुर्वत्तसाधनविधि होमस्याप्राप्त-
त्वान् । एवञ्च वचनान् शेषद्वार्याणीत्युक्तम् ॥ १८ ॥

सर्वहवि शेषेण स्विष्टकृद्दृष्टानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अग्नेयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन् शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ १९ ॥

स्विष्टकृदादि कस्माच्चिदेकस्माद्धविप कार्यमिति प्राप्ते,—संस्कारत्वात्स-
र्वेभ्य इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

प्रापमिष्वेषात्स्विष्टकृदादिप्रयोगाधिकरणम् ॥ २० ॥

एकस्माच्चेद्याथाकाम्यमविशेषात् ॥ २० ॥

१ यो वमति स स्वीयकतुवैगुण्यपरिहाराय चरु कुर्यादित्यधरोधे यागकृतं
वमनकतुवैस्याद्दक्षिणाक्रीतानामृचिना तत्र स्वन्वाभावात् यतुर्ग्व चरुरिति भाव ।
२ यदाग्नेय इत्यादिविहित पुरोडाश सर्वमवदानमप्रय जुष्टमित्यनन निखिलहविप
प्रदानार्थत्वादित्यर्थ । ५० सू० । ३ हविषा प्रायण होमप्रयोजनत्वाद्भिमुखा वै देवा
इत्यर्थवादाच्च सकलस्य हविष देवतोद्देशेन विहितत्वम् । तत्र चतुर्वत्त जुहोतीति
वाक्यात्तावन्मात्रस्यैवामो होम । तावतापि दत्तसिद्धो हविष उपपन्न । एव हि
शपात् स्विष्टकृते समवद्यतीत्यप्युपपद्यते । न च दत्तोद्देशेन त्यक्ते पुरोडाशे तत्र
स्वन्वाभावात्कथं स्विष्टकृदयवम् । वचनवलात्तावत्येव स्वत्वनिवृत्ते । अत एव ऋ-
चिर्भ्योऽपि प्राशनार्थे पुरोडाशस्य प्रतिपाद्य इति सर्वमनदातम् । ४ एकस्मादव-
कस्माच्चिद्धविप स्विष्टकृदवदातव्य शेषप्रति हविष अग्रयोजकत्वान्, शपत्य गुणभू-
तत्वान् शपकाय प्रति हविष आन्वादित्यर्थ । ५० सू० । ५ प्रतिपत्तिसंस्कारत्वा-
दियथ । अयं भाव अङ्गीकरणस्य प्रतिपत्तिमापक्षस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरयं स्विष्ट-
कृदाग । एव च यस्यैव नावदीयत तस्यैव प्रतिपत्तिलोपप्रयत्न इति सर्वेभ्योज्वदानम् ।
६ चेषयेकस्मादवदान तदा अस्मादेवेति विनापनियामकाभावात् यथेच्छ यस्मात्
कस्माच्चिदवदानव्यमित्यथ । ५० सू० ।

यदैकस्मात्तदा अनियम इति प्राप्ते,—मुख्यस्य प्रथमोपस्थितत्वात्तस्मा-
देवेति कृत्वाचिन्ता ॥ २० ॥

पुरोदाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणम् ॥ २१ ॥

भक्ष्याश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ २१ ॥

चतुर्भाकृतर्हविर्दानमृत्विग्भ्यस्तदानत्यर्थमिति प्राप्ते,—दत्ते स्वातन्त्र्याभा-
वाच्छेषप्रतिपत्त्यर्थमिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

धुवाज्यादिभिः शेषकार्यानिवृत्तानाधिकरणम् ॥ १ ॥

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

आज्यादपि शेषकार्याणीति प्राप्ते,—उपस्तरणाद्युपयोगित्वेनाकृतार्थत्वा-
न्नेति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

साकंप्रस्थार्याये स्विष्टकृद्दानाधिकरणम् ॥ २ ॥

साकंप्रस्थार्याये स्विष्टकृदिदं च तद्वत् ॥ २ ॥

साकंप्रस्थार्याये कुम्भीभिरभिन्नमणमात्रं होमस्तु जुष्टां चतुर्होतस्येति
शेषकार्यं स्यादिति प्राप्ते,—अभिन्नमणस्य होमार्थत्वात्कुम्भीभिरेव होम इति
शेषाभावाच्चेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सौत्रामण्यां घंवानवृत्तानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ ३ ॥

सौत्रामण्यां ग्रहेषु शेषाभावान्न शेषकार्यमित्यतिदेशः ॥ ३ ॥

• सर्वग्रहेषु स्विष्टकृदानीं सप्तप्रयोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्रव्यैरन्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥ ४ ॥

१ दानशेषकृतदानावात् ३२ वक्ष्यते इत्यादि ऋत्विह परिक्रयणार्थमित्यर्थः ।
२ गृह्याध्यायस्य मन्वेवागात्रत्वात् स्विष्टकृद्वेनवागानमित्यर्थः । गृ० सू० ।
३ होमप्रयोगस्य प्रतिपत्त्यर्थेति इत्यम् । ४ साकंप्रस्थार्याये कृते स्विष्ट-
कृदिष्टाण्यदानमुक्तं प्रयोगात्प्रयोगानावात् कर्तव्यमित्यर्थः । गि० सू० । ५ सौत्रामण्यां
ग्रहेषु भिन्नमण होमान्न स्विष्टकृदिरे भवन इत्यर्थः । गि० सू० । ६ इत्यत्र पुरो-
दाशरैशब्दोपि कर्मणो भेदात्प्रतिकर्म स्विष्टकृदाद्युक्तं प्रतिप्रदानं पुनार्य-
मित्यर्थः । गृ० सू० ।

सर्वपृष्ठाया पट् कर्माणि इन्द्राय ग्यन्तराय निर्वपतीत्यानीनि तत्र सर्वेषा ष्क पुरोडाश कृत्वा समन्ततोऽवदाय प्रवानानुष्ठान तत्र स्विष्टकृ-
त्वात्प्रधानभेदेन भिन्न कार्यमिति प्राप्ते,—शेषस्य साधारण्यात् सङ्कृते
सर्वेषा कृत भवतीति सिद्धान्त ॥ ४ ॥

एन्द्रवायव्ये द्वि शेषमध्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

एन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ ५ ॥

एन्द्रवायवे प्रहे तु वचनाद्विभक्षणम् ॥ ५ ॥

दामे शेषमध्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

सोमे^३ वचनान्द्रक्षो न विद्यते ॥ ६ ॥

सोमस्य नि शेषहोमान् प्रमाणाभावाच्च न भक्षणमिति प्राप्ते,—अल्प
जुहोतीति वचनात् पुरस्तादैन्द्रवायव भक्षयतीति वचनात् समाख्यावपद्-
नारहोमाभिपवरूपकारणाद्भक्ष इति सिद्धान्त ॥ ६ ॥

चमसिना शेषमध्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥

प्रोद्गातृणा चमस इति मन्त्रप्रसिद्धया समाख्यया भक्षो बहुवचनादु-
द्गातृसहितसर्वादिजा भजतीति प्राप्ते,—उद्गातृशब्दस्योद्गातृप्रभृतिप्रिष्वेव
लक्षणा तेषामेकस्तोत्रसन्धात्सद्रोमण्डपे भक्षकाले व्यापारान्त्यपमुत्र-
द्वयानामेव भक्ष इति सिद्धान्त ॥ ७ ॥

प्रावस्तुतोऽपि सोममध्याधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽन्नाम्नानात् ॥ ८ ॥

यथाचमसमन्याश्चमसाश्चमसिनो भक्षयन्तीत्युक्त्वा अथैतस्य हारि-
योजनस्य सर्व एव लिप्तन्त इति श्रुत, तत्र सर्वश देन प्रकृतचमसिनामेव
भक्ष इति प्राप्ते,—सर्वश ऽसकोचायोगात्सर्वेषा भक्ष इति सिद्धान्त ॥ ८ ॥

१ अथ भाव उत्तराधात् स्विष्टकृतज्वघ्नीत्युत्तराधस्य तद्दशत्वात्तस्य यावद्यागशे-
षत्वात्साधारण्यम् । २ ऐन्द्रवायवे तु प्रतिवपद्कार भक्षाद्विरेन्द्रवायवस्य भक्षयतीति
वचनादित्यर्थ । सि० सू० । ३ सोमे न भक्षो विद्यते तत्प्रतिपादकवचनाभावादि
त्यर्थ । पू० सू० । ४ एक उद्गातृवै उद्गातृचमस भक्षयेत् उद्गातृणा चमस इति
समाख्यया उद्गातृवै संयोगादित्यर्थ । पू० सू० । ५ प्रावस्तुतो न भक्षो विद्यते अवि-
हितत्वादित्यर्थ । पू० सू० । ६ भक्षणस्यापूर्वकर्मत्वात् कर्त्राकाङ्क्षाया प्राकृतै
कृतमि तच्छातेऽप्रकृतचमसिना पुनर्निधान वाक्यभेद जनयदिति सर्वेषा भक्षमवधो
युक्त इति न सर्वार्थे सकोचनीय इति तात्पर्यम् ।

इति प्राप्ते,—यागार्थद्रव्यसंस्काररूपमक्षणसंगतेः स्तिभिर्नाचमसो यागे द्रव्य-
मित्यववाप्येते इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

प्राप्तणानामेव राजन्यचमसादसपंणाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अनुप्रसर्पेषु सामान्यात् ॥ १९ ॥

राजमूये दशपेयारयः सोमयागमन्त्र राज्ञोऽधिकारः । ज्योतिष्टोमादश
चमसाः प्राप्तास्तेष्वेको यजमानचमसः । तत्र दश दशैकैकं चमसमनु-
प्रसर्पेषुः शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्तीति श्रुतं तत्र राजन्यचमसेषु दश-
राजन्याः इतरेषु ब्राह्मणाः, शतं ब्राह्मणा इति ब्राह्मणाब्राह्मणसमुदाये
ब्राह्मणशब्दोऽनुवाद इति प्राप्ते,—शतं ब्राह्मणा इत्यस्यानुवादत्वे आनर्थक्या-
द्विधिवमेवेति राजन्यचमसे ब्राह्मणानामेव भक्ष इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो द्वितीयाध्यायस्य षष्ठमः पादः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अनारभ्योक्तपणंतादीनां प्रवृत्तिनिवेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

सैवार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥

यस्य पणंमर्या जुहुर्मन्तीति अनारभ्य विहितं पणंत्वं प्रवृत्तिविकृति-
माश्राग्णमिति प्राप्ते,—प्रकृतौ विधानेनैव विकृताद्यपि प्राप्ते पुनरिदिवै-
यर्थात्प्रकृतावेव पणंत्वविधिगिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

गामिषेयीनां सप्तदशत्वस्य विवृतिगामिताधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधि स्यात् ॥ २ ॥

१ राजन्यचमसादसपंणाधिकरणम् । १०० सू० ।
२ दश पणंमर्यात्वं प्रवृत्तिविकृतिपणंत्वंप्रयोगापेक्षानारभ्यातीत्यादित्यर्थः । १००
सू० । ३ चोदकात् पत्राशाप्राप्तिः सा प्रवृत्तिः । यथा दशैकैकानां नष्टप्रतिदि-
शन्प्रकृतम् । प्रवृत्तेषु तैः प्रधानस्य निराकारात् । यत्र चोदकोऽङ्गावति-
द्वितानि सा विवृतिः । यथा सौम्यः । अत्र प्रवृत्तिविकृतिरेवोनाङ्गावतिः ।
अङ्गावतिरेवोनाङ्गावत्या अनिर्णयः । वे तु विवृतिविकृतानि दृष्टानि सा प्रवृत्ति-
गिति न्यस्तः इत्येते तेषां दशमैकैकानिद्वितानिरोधः । अद्वि तयो विकृतिरङ्गानि
एवार्थानि गणेषु । ४ दशैकैकानिद्वितानि गामिषेयीनां सप्तदशत्वस्याप्यङ्गावति-
द्वितानि गामिषेयीनां सप्तदशत्वस्याप्यङ्गावतिद्वितानि । १०० सू० ।

सप्तदश सामिधेनारनुश्रूयादित्यनारभ्य श्रुतं साप्तदशमपि पूर्ववत्प्रकृता-
वेवेति प्राप्ते,—प्रकृतेः पाञ्चदश्यावरुद्धत्वाद्विकृतावेवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

वैश्यसाप्तदशादीनां प्रतिगामिताधिकरणम् ॥ ३ ॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥ ३ ॥

सप्तदश वैश्यस्येति वैश्यनिमित्तं तु साप्तदशं विशेषरूपत्वात्पाञ्चदश-
वाधेन प्रकृतावेव न विकृतावुत्कृष्यते एवं काम्यगोदोहनाद्यर्षाति ॥ ३ ॥

आधानस्य पत्रमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥

इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ४ ॥

आधानमग्निसंस्कारद्वारेण पत्रमानेष्ट्यङ्गम् इष्ट्यस्तु विश्वजिज्ञयाया-
त्स्वर्गायां इति प्राप्ते,—कर्माङ्गान्युत्पादकमाधानमिष्टयोऽपि फलवदग्न्यङ्ग-
माधानाङ्गं वा न स्वतन्त्रफला इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

आधानस्य सर्वपागार्थताधिकरणम् ॥ ५ ॥

तैत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्यवादाः ॥ ५ ॥

तदाधानं न प्रकृत्यर्थं किंत्वग्न्यर्थमेवेति शिष्याहितार्थमुच्यते ॥ ५ ॥

पत्रमानेष्टीनामसंस्कृतेऽप्रावृत्तानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत् ॥ ६ ॥

पत्रमानेष्टिष्वपि पत्रमानेष्ट्यः कार्या अग्न्यर्थमिति प्राप्ते,—अग्नीनां पत्र-
मानेष्टिसाध्यत्वात् साधनत्वमंभव इति न कार्या इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ प्रकरणपठितस्य प्राकृतापूर्वसाधकत्व स्वारसिकमिति पाञ्चदशस्य प्राग्ग्न्यम्,
साप्तदशस्य तु विधानानर्थक्यादपूर्वसंन्यासात्प्रमथेक्षितमिति यथाकथञ्चित्तत्सन्धवो-
द्यकतया दौर्बन्ध्यमिति प्रकृतौ निवेशमलभमान तद्विकृतौ निविशत । तत्रापि न सर्व-
त्रापि तु मिश्रविन्दादिष्वेवेति तत्त्वम् । २ नैमित्तिक साप्तदश्यादि प्रकृतौ निविष्ट
सत्तद्विकारः तस्य पाञ्चदश्यादेर्विकारो निवर्तकः, पञ्चफलस्य विशेषस्य पूर्वापेक्षया
सत्त्वादित्यर्थः । मि०सू० । ३ आग्न्याङ्गमाधान पत्रमानेष्ट्यङ्ग प्रकरणापाठादित्यर्थः ।
५० सू० । ४ तदाधानं प्रकृत्यर्थं स्यात् अन्यस्यानारभ्यविहितस्य पर्णमयीत्वादे-
स्तुल्यत्वादित्यर्थः । ५० सू० । ५ आधानं प्रकृत्यर्थं सर्वार्थं वेति द्वैते, पर्णमयीन्याय-
नानारभ्य विहितत्वात्प्रकृतिमात्रार्थत्वे प्राप्ते आहवनीयादिस्वरूपस्याऽऽन्वाच्छयवग-
ततत्तत्त्वदपार्थक्येऽपि विधेरानर्थक्याभावात् साधनशालक्षणया कत्वर्थत्वमेवाधानस्य
किंत्वग्न्यर्थत्वम् । अतः आधानोत्पन्नानामग्नीनां सर्वार्थत्वमिति सिद्धान्तः । ६ तासा
पत्रमानेष्टीनां प्रकृतितः अग्निरतिदिश्यतेऽङ्गत्वेन प्रयाजातिदेवावदित्यर्थः । ५० सू० ।
७ अयं भावः पत्रमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ पत्रमानेष्ट्युत्पन्ने तत्रापि पत्रमानेष्ट्यन्तरमेव
तत्राप्यन्यत्राभ्यास पुनःपुनस्तदिष्टिः ।

व्यभावात्सोमप्रतिनिधित्वेन पूर्वोक्तनियमात्सोमावयवानामेव साधनत्वा-
त्पूर्वैकसमानविधित्वमिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

दीक्षणीयादिवर्माणामग्निष्टोमाद्गताधिकरणम् ॥ १६ ॥

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्थाः अग्निष्टोमः उच्यते पौडशा अतिरात्र
इति । तत्राग्निष्टोमसंस्था ऋत्वर्या उच्यते इत्युक्त्वात्त्रिताः फले विधीयन्ते
पशुकाम उच्यते गृहीयादित्यादिना । तत्र दीक्षणीयाद्यद्धानि ज्योतिष्टोमस्य
संस्थानां च तुल्यानीति प्राप्ते,—अद्धानामाश्रयभूतक्रियासंबन्धस्यावश्यक-
त्वात्संस्थासंबन्धेऽपि उच्यमाने नित्यत्वानित्यत्ववैरूप्यापत्तेर्न च संस्थानां
ममानविधित्वमिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

इति श्रौतन्यायविन्दौ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

वैदिरादानां इयं शृणुमासतदङ्गोमपाद्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रकरणाविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

वेदिं स्वनति वैदिरादनाति इति वेदिवैदिरादनात्प्रधानहविरामेव प्रक-
रणादिति प्राप्ते,—प्रकरणेनापि प्रधानोपकारिहविरादत्वावगमाद्गद्गद्विषो-
ऽपि तथात्वादद्गदप्रधानसाधारणमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणम् ॥ २ ॥

फलसंयोगाच्च स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमे केदारमश्रुवपनादयो यजमानसंस्कारास्तद्गारेणाद्गदप्रधा-
नार्था इति प्राप्ते,—भोक्तृत्वस्य प्रधानत्वादन्यौक्तिकत्वात् तदर्थ्याः संस्काराः
प्रधानार्था एवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

१ संस्था समाप्तिः उच्यते इत्युक्त्वात् सोमेन तुल्यविधाना ज्योतिष्टोमप्रकरण-
मित्युक्तमिति सिद्धम् । १० मू० । २ अतिरात्रावसे अतोत्तरावसे प्रधान-
स्य धर्म इत्यर्थः । १० मू० । ३ प्रयाजादिहवीष्यपि एतदीयास्तत्तत्पूर्वद्वारा
सुख्यैर्वापनान्देवैः । तत्राश्रयमपि वेदादेशुंमिति माधव । ४ स्वामिना युक्तं
यजमानस्य । ५ इयं शृणुमास तदङ्गोमपाद्गताधिकरणम् । १० मू० ।

नामिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयार्पणताधिकरणम् ॥ ३ ॥

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ३ ॥

मौमिकी वेदिः केवलप्रधानार्था शक्यामहेऽस्यां कर्तुमिति तुमुनो-
क्तस्य चिकीर्षित्वस्य प्रधान एव फलवत्त्वेन सत्त्वादिति प्राप्ते,—साङ्गप्रधान-
स्यैव फलोपनायकतया चिकीर्षित्वात्साङ्गप्रधानोर्ध्वेति सिद्धान्तः ॥३॥

अभिमर्शनस्योभयाङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथाऽभिधानेन ॥ ४ ॥

‘चतुर्दोत्रा पौर्णमासीमभिसृशेत् पञ्चहोत्राऽमावास्याम्’ इति मन्त्रावपि
अङ्गप्रधानार्थावित्यतिदेशः ॥ ४ ॥

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्पणताधिकरणम् ॥ ५ ॥

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ५ ॥

दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येति वचनादीक्षादक्षिणं प्रधानाङ्ग-
मेवेति सिद्धान्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अन्तर्वेदेषूपानङ्गताधिकरणम् ॥ ६ ॥

तथा गूपस्य वेदिः ॥ ६ ॥

अर्धमन्तर्वेदिं मिनोति अर्धं वहिर्वेदीति वेद्येऽग्नेः प्रयोगत्वमिति
प्राप्ते,—अर्धं वहिर्वेदीत्यस्य नियतप्राप्त्यभावाद्भिधाने च वाक्यभेदादुभय-
लक्षितवेद्यविधानमेवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ शक्यामहेऽस्यां कर्तुमिति चिकीर्षावदपटिनवाक्याद्वेदिः प्रधानाङ्गमित्यर्थः । पू०
मू० । २ पौर्णमासीमभिसृशेत् प्राधानवाचकेन संयोगान्मन्त्री तथा प्रधानाङ्गम् । पू०सू० ।
३ पृथिवी होतेत्यादिनो मन्त्रबन्तुर्होता । अग्निर्होतेत्यादि पञ्च होतेति माधवः ।
४ इमौ मन्त्री मुख्यद्विविषयकौ पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्वाचकत्वादिति
प्राप्ते तयोः कर्मवाचिन्वात् कर्मण उपसर्शनासम्भवात् काललक्षणायां तत्संबन्धस्य
मुख्याङ्गसाधारण्यादुभयोरप्यभिर्बन्ध इति सिद्धान्तः । ५ सोमस्य दीक्षा सोमस्य
दक्षिणेति वचनान् दीक्षा च दक्षिणा च दीक्षादक्षिणं प्रधानाङ्गमित्यर्थः । सि०सू० ।
६ अन्तर्वेदेषु उपानङ्गताधिकरणम् । ७ यथा

वहिर्वेदीत्यस्यापि विधाने स्फुटा वाक्यभेदः ।

इविर्धानस्य सामिधेयनङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति इविर्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ ७ ॥

उत् यत्सुन्यन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति दक्षिणमिन्हविर्धाने भित्त्वा सामिधेयननुवचनं विधीयत इति प्राप्ते,—आहवनीयप्रत्यग्देशस्य प्राप्तस्यैव दक्षिणहविर्धानसामीप्यनियमो न तु हविर्धानस्याङ्गत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

त्यागातिरिक्तस्य ऋत्विक्कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वर्यं प्रयोगे स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासादिप्रयोगं सर्वं यजमान एव कुर्यादिति प्राप्ते,—दक्षिणादानस्य दृष्टार्थत्वात्प्रयोजकत्वेन यजमानस्य कर्तृत्वानपायाच्च द्रव्यत्यागादन्यत्र ऋत्विक्कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

ऋत्विजां मङ्ग्याविशेषनिषमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनिषमोऽविशेषात् ॥ ९ ॥

दक्षिणावशादन्य एक एव स्यादिति प्राप्ते,—वर्गणभेदात्तद्वरणं यावत्संज्ञं कर्तृभेद इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

चमसाध्वर्युणा वृथकत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशविजः सिद्धास्तन्मध्य एव केचिद्योगाश्चमासाध्वर्युञ्ज्देनोच्यन्त इति प्राप्ते,—वर्गणभेदात्तेषामपि भेद इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

चमसाध्वर्युणां बहुव्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

वैत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ ११ ॥

१ इविर्धानशक्ययोगे यत्र गोमे सुन्यन्ति तत्सामिधेनीनामङ्गं स्यात् यत् सुन्यन्ति तदन्वाहुरिति वचनादिपर्ययः । पृ० सू० । २ साम्यमोचितं कर्तृ प्रयोगकर्तारि बर्तृ-भोक्तोः सामानाधिकरण्यात् लम्पत् प्रयोगे अनुष्ठाने एव यजमानस्य स्यादित्यर्थः । पृ० सू० । ३ तत्र ऋत्विजा संख्याविषये अनियमः एतावन्त इतीयत्ताया अग्रावः विशेषे नियोजकताभावात्, एत एव अपात् कार्यानुगुण्यं बर्तृगण्यपरिमाणमित्यर्थः । ४ वर्ग्य प्रथमा । सा च महर्षिणा होत्रकाणाम् अग्निर्मे होतृण्यादिषेदिक्केन, अन्देशं तु सौविद्वेनेति विंशः । गण्यनियमानु दर्शपूर्णमासस्य यज्ञतोष्णवार इत्यादि रूपः । ५ चमसाध्वर्यु उभेभ्योऽप्ये भवेतुः तेः चमसाध्वर्युभिः च्वादेशात् चमसाध्वर्युत्पत्तौ इति वचनादिपर्ययः । वि० सू० । एतेन सार्वभ्यो व्याख्यात । ६ उच्यन्तिवाचये चमसाध्वर्युत्पत्तौ इति बहुवचनप्रवणचमसाध्वर्युत्पत्तौ इति इत्यर्थः । वि० सू० ।

चमसाध्वर्यूणां वग्णोद्देश्यन्वेऽपि बहुत्वं ऋत्वङ्गतया विवक्षितम् ॥ ११ ॥

चमसाध्वर्यूणा दशत्वसव्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

चमसाना दशत्वाच्चमसाध्वर्यवोऽपि दशैव ॥ १२ ॥

शमितुष्टृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

शैमिता च शब्दभेदात् ॥ १३ ॥

अध्वर्यादिभ्यः शमिताऽन्य एव संज्ञाभेदादिति प्राप्ते,—वरणाभावा-
दध्वर्युव्यतिरिक्तेषु ऋत्वेणैव कश्चिन्, पगगावर्ततेऽध्वर्यु पशोः सङ्ख्य-
मानादिति वचनादध्वर्योरसंभवादिति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

उपगानामष्टृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

उपेगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ १४ ॥

उपगातारः अन्य एवेति प्राप्ते,—वरणाभावात्त एवेत्यतिदेशः ॥ १४ ॥

सोमविक्रेतु षृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

विक्रेयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ १५ ॥

सोमविक्रेयी त्वन्य एव कर्मणो विक्रेयस्य ऋत्वङ्गत्वेनाभिहितत्वा-
दित्यर्थः ॥ १५ ॥

सप्तदशानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ १६ ॥

सप्तदशार्त्विज इति वचनाच्चमसाध्वर्यूणा न ऋत्विक्त्वम् ॥ १६ ॥

दक्षिणोक्त्या ब्रह्मादीनामेव सप्तदशऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

निर्धमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ १७ ॥

१ अयं भावः चमसाध्वर्यूणा वरणं प्रत्युद्देश्यतया बहुत्वविवक्षाया वाच्यभेदो
प्रहेक्त्वन्वदतो बहुत्वमविवक्षितमिति प्राप्ते प्रकरणमहृत्त्ववचनेन वरणमसृजतास्त क्रनो
रात्वेन विधीयन्त इत्युपादेयतया विवक्षितं बहुत्वमिति सिद्धान्तः । २ दश दशैकैक
चमसमुपमर्षेतीति लिङ्गम् । मि० सू० । ३ शमितेतिशब्दभेदाच्छमिता संभ्योज्य ।
पू० सू० । ४ नाध्वर्युरुपगायदिति नियधत्पलिङ्गदर्शनात्पगगाता नान्य, अन्यं
ऽध्वर्योरप्राप्तेरित्यर्थः । मि० सू० । ५ सोमविक्रेयी सप्तदशऋत्विक्त्वमविशेषान्य
थानुपपत्त्या तन्निर्धेर्विधानाभावादित्यर्थः । मि० सू० । ६ विहितकर्मनुष्ठानान्तरं-
पामपि ऋत्विक्त्वमविशेषात् । पू० सू० । ७ चमसाध्वर्यूणामपि कार्यकरत्वात्
ऋत्विक्त्वमस्तिवति पूर्वपक्षोऽयं दृश्यः । ८ ब्रह्मादीनामेव ऋत्विक्त्वनियमं दक्षि-
णायोगशामध्वराच्चैत्यर्थः । मि० सू० ।

ऋत्विग्भ्यो ददार्तात्युक्त्वा ब्रह्मणे ददार्तात्यादिना षोडशानां कर्त-
नात्तेषामृत्विक्त्वम् ॥ १७ ॥

ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ १८ ॥

सप्तदशः सदस्य इति प्राप्ते,—तस्य ऋतुयजनाभावात्स्वाम्येव सप्तदश
इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

आध्वर्यवारिणु अध्वर्युप्रभृतीनां नियतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्रयथ स्वकालत्वात् ॥ १९ ॥

ऋत्विजः सर्वे सर्वार्था इति प्राप्ते,—समाख्यादिभिर्व्यवस्थिता इति
अग्रयस्तु प्रकृतिविकृतिहोमसाधारणाः न तु पर्णतादिवत्प्रकृत्यर्था एव
प्रकृतिसमकालमेव विहृतावप्यामनहोमोपदेशेन द्विरुक्तदोषाभावादिति
सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

समाख्याप्राप्तस्य ऋत्विजाधाधिकरणम् ॥ २० ॥

तस्योपदेशेन समाख्यानेन निर्देशः ॥ २० ॥

उपदेशेन समाख्यावाचः यथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति तथा
याजमानमित्यादिविशेषसमाख्ययापि ॥ २० ॥

प्रेषाहवचनयोः सञ्जितयोर्मैत्रावरुणकर्तृताधिकरणम् ॥ २१ ॥

प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ २१ ॥

प्रेषमात्रे अनुवचनमात्रे च मैत्रावरुणः उद्देश्यसाहित्यस्याविवक्षितत्वा-
दिति प्राप्ते,—प्रत्येकं निर्जातकर्तृत्वेनापेक्षाभावात्प्रेषान्तानुवचनेषु प्रेषांशो-
नाध्वर्योरनुवचनंशेन च होतुः प्राप्तेरेकमन्त्रत्वेनानेककर्तृकत्वासंभवाद-
पेक्षितो मैत्रावरुण एकः कर्ता विधीयते इति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

१ स्वामी सप्तदशसख्यापूरणं चेपा ते, कर्मकरत्वेन तुल्यत्वान् । सि० सू० । २
ऋत्विजः सर्वक्रियाकर्तारः स्वेच्छया नृत्या नियुक्तत्वान्, एवमप्रयोजपि स्वतन्त्रत्वादाना-
रम्भाधीतत्वादित्यर्थः । पू० सू० । ३ होतुरिदं होत्रमित्यादि यौगिकव्युत्पत्त्या स्त्रे स्त्रे
कर्मण्येव योगाः । न च दण्डी प्रेष्यति चान्वाहेत्यत्र कवे मैत्रावरुणकर्तृत्वम् ।
वचनेन समाख्यावाधादिति भावः । ४ तस्य दण्डी प्रेष्यति चानु चाहेत्युपदेशम-
हितसमाख्यया व्यवगम्येत्यर्थः । सि० सू० । ५ समाख्याविनियोगस्यातिप्रवृत्तवारक-
नाधिकरणान्तरमितिशास्त्रदीपिकायाम् । ६ प्रेषानुवचनमेव मैत्रावरुणस्य प्रेष्यति
चान्वाहेति तयोस्तस्योपदेशादित्यर्थः । पू० सू० । ६ अयं भावः, यत्र प्रेषे अनुवचने
आध्वर्युहोतृकर्तृत्वं न सम्भवति तानि कर्तारं विनानुपपन्नानि स्वकर्तृत्वेन मित्रावरुणे-
नान्यत्र लभन्ति तदधिकारपटित्वान् ।

चमसहोमेऽध्वर्योः कर्तृताधिकरणम् ॥ २२ ॥

चमसांश्वयसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ २२ ॥

चमसेषु चमसाध्वर्यूणामेव समाख्यया कर्तृत्वे प्राप्ते अध्वर्युशब्दस्य तत्र गौणत्वान्मुत्पत्त्यामंभन एव ते कर्तार इति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

इयेनवाजपेयसोनांताकर्तृताधिकरणम् ॥ २३ ॥

वेदोपदेशात्पृथक्वेदान्पत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ २३ ॥

औद्गात्रे श्येनो वाजपेयश्चाध्वर्यवे पठितः । तत्र समाख्यया उद्गाता अध्वर्युश्च सर्वत्रेति प्राप्ते,—अतिद्वेदस्य प्राथमिकत्वात्तदनन्तरमाग्निप्रयोग-विधिस्तदनुगेवेन प्रकृतिवन्नानाकर्तृप्रापक इति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ।

परिक्रयस्य स्वामिकर्तृताधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

दक्षिणादानं आध्वर्यवादिसमाख्यावशाद्दध्वर्यादिकर्तृकं यजमानेन संपाद्यमिति प्राप्ते,—दक्षिणादानात्प्रागध्वर्यादेर्गभानात्तत्र यजमानस्यैव कर्तृत्वं अन्येषां तु दक्षिणावशेन कर्तृत्वमिति समाख्यया तन्नियममात्रं क्रियते न त्वय्योग्यन्ताप्राप्तस्य परिक्रयकर्तृत्वस्य विधिगिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

वपनादीनां याजमानताधिकरणम् ॥ २ ॥

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

१ चमसाध्वयसाध्वर्यव इत्युपदेशान् । १० सू० । २ चमसाध्वर्यव इत्यत्राध्वर्यो-रपठितत्वादध्वर्योमुख्यत्वम्, चमसेष्वध्वर्युवद्भासन्त इति तेषां गौणत्वम् । ३ वेदमात्रवेदे श्येनस्य पाठान् चमसेष्वध्वर्युवद्वर्तुत्ववन् अन्यत्र वेद पाठेऽपि स्वीयवेदानुसारेण तत्रोद्गातृकर्तृत्वैवेत्यर्थः । १० सू० । ४ परिक्रयो ऋत्विजा दक्षिणया स्वीकरणयजमानस्य कर्म, कर्मणः फलार्थत्वादित्यर्थः । मि०सू० । ५ अथमाव, दधन्तरमद्वा वेदपि फलार्थित्वाद्यजमानेन किञ्चित् कर्तव्यमवश्यमिति तन्नियममिदं दक्षिणादानम् । एतच्चान्यन्ताप्रागाध्वर्यादिविधानं न कर्तव्यं भवतीति न्यायम् । य एतामिष्टामुप-दध्यान् न श्रीन् वरान् दगादिन्यादीं तु वचनादध्वर्योर्दानप्राप्तिरिति न समाख्यया मन्त्रैर तस्य कर्तृत्वमिति सर्वमवदातम् । ६ संस्कारा वपनादथ समाख्यया यथावेद यत्र यो विहित तस्याध्वर्यादेर्भवेयु पुरुषस्याधिकारसंपादकत्वयोपयुक्ता माधया इत्यर्थः । १० सू० ।

वपनादिसंस्काराः समाख्यानादाध्वर्यवा इति प्राप्ते,—फलाधानयोग्यता संस्कारफलमतो यजमानस्यैवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

तपसो याजमानताधिकरणम् ॥ ३ ॥

तपश्चै फलसिद्धत्वाद्योक्तवत् ॥ ३ ॥

उपवासादिकं तपः समाख्यानादाध्वर्यवं किं तु लिङ्गप्रवर्णाभ्यां फलप्रतिश्रवकदुरितनिरासार्थत्वाद्याजमानमिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

हिरण्यमालिन्वादीनां सर्वस्विगर्भताधिकरणम् ॥ ४ ॥

गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ ४ ॥

हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति संस्काराः समाख्यानात्सं-
माख्यातानामेवेति प्राप्ते,—सर्वेषां संस्कारं प्रति प्राधान्यात्कार्या इति
सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

दृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम् ॥ ५ ॥

तर्था कामोर्ज्यसंयोगात् ॥ ५ ॥

यदि कामयेन वर्षुकः पर्जन्यस्यान्नीचैः सदो मिनुयादिति गुणफल-
मध्वर्योः, मिनुयादिति सामानाधिकरण्यादाध्वर्यवत्त्वाच्चेति प्राप्ते,—परस्मैप-
देन परार्थत्वावगमाद्यजमानस्यैव अन्यथा नाभिदन्न इत्यादिक्रत्वर्थगुण-
वाधो न स्यात् तस्य यजमानकर्तव्यत्वान् न त्वध्वर्युफलानुरोधेन यज-
मानोऽङ्गहानि कुर्यादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आयुर्दा इत्यादिमन्त्रपाठस्य याजमानताधिकरणम् ॥ ६ ॥

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ ६ ॥

आयुर्दा अग्नेऽन्यायुर्मे देहीत्यादयः स्वाशीःप्रकाशका मन्त्राः समा-

१ न हि योग्यतामाधानु पुरुषान्तरं कश्चित् परिकीर्णतेऽपि तु कार्यार्थम् ।
तेन परिकीर्णाना एवै स्वे कर्मणि योगः । संस्कारास्तु प्रधानस्यैव । २ चशब्दोऽप्यर्थः ।
तप उपवासादि पापशुद्ध्यादारा फलसिद्ध्यर्थत्वाद्याजमानम्, लौकिककृष्यादिवदित्यर्थः ।
मि० सू० । ३ यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्य्, मेथो भवतीति लिङ्गम् । ४ लोहितो-
ष्णीपात्वादीनामृत्विज्मस्कारार्थत्वात् वेदेन सामवेदपठितत्वेन न संकोच इत्यर्थः ।
मि० सू० । ५ उद्गातृगणानाम् । ६ तत्रोक्तं कामः यजमानस्य साङ्गफलभोक्तृत्वादि-
त्यर्थः । मि० सू० । ७ परस्मैपदश्रुत्या कर्तृभोक्तोः सामानाधिकरण्यनियममज्ञोऽज-
वीजम् । ८ शक्यता अनुष्ठेयार्थाप्रकाशकाः, तद्वत् कामनाव्याजमानाः । मि० सू० ।

होत्राध्वर्यवकरणमन्त्रावृत्तावृत्ताधिकरणम् ॥ १० ॥

विभक्तिपेधे करणसमवायविशेषादितरमन्यस्तेषां
यतो विशेषः स्यात् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयपशावध्वर्युणा होत्रा च प्रयुक्तौ परिव्याणकरणक्रियमा-
णानुवादिनौ परिवारसि युवा सुवासा इति मन्त्रौ चोदकपरम्परया
कौण्डिपाणि-गगनं गगै तत्र च ऋत्विक्संश्लेषोऽस्ति यो होता सोऽध्वर्यु-
मिति त

श्रूयात्
दिति प्राप्ते,—आध्वर्यवे प्रत्यक्षवचनाद्धोतु. प्राप्तेहोत्रेषु चातदशास्त्रा-
र्तुर्नल्लादाध्वर्यवमेव वदेत् परिधौ तु पशुं नियुञ्जतेति वचन नियोजन-
मात्रे न यूपवर्मेद्विति वैषम्यमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

प्रेषप्रेषार्थया भिन्नकर्तृताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रेषेष्टु च पराधिकारात् ॥ ११ ॥

प्रेषेषु प्रेषार्थेषु च प्रोक्षणीरासादयेत्यादिषु समाख्यानादध्वर्युरेव कर्ता
लोट् च प्राप्तपालतायामिति प्राप्ते,—प्रेषसमाख्यानाल्लिङ्गेन समाख्याप्राप्ते-
नान्य प्रेषितेति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

प्रेषप्रेषार्थयो यथाक्रममाध्वर्यवार्थाधीनताधिकरणम् ॥ १२ ॥

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ १२ ॥

तत्र पदार्थेषु प्राधान्यमुद्भवाभ्या नाध्वर्युवाध. प्रेषे त्वेकत्वाद्गुणतया-
ध्वर्युप्राप्तेनाग्नीत्कर्तेति प्राप्ते,—अध्वर्यो प्रेषप्रयोजकत्वेन पदार्थग्रापि कर्तृ-
त्वमंभवात् कस्यापि ग्राध इति अध्वर्युः प्रेषं अग्नीष्ट्रैपार्थं कुर्पादिति
सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

१ एकं होत्रा प्रयागद्वयानुष्ठानविराध अथमुमन्त्र श्रूयात् यो हातति विषय
गमनाय न्निर्वाहप्रसाधनविशेषात्, हासमानिदधिक प्रेयारण एव पट्ट,
याहासिन २ अप्ठवाहादिभ्या होत्रगार्म्यरूपविशेष स्यादित्यथ । नि- सू० ।
२ या हाता गान्धुरिनि मुख्यत्वाच्छ्रित्तृणा हाता कथन्याध्वर्युलक्षितेषु कार्येषु
प्रयत्न वाचयन विधीयत, होत्रेषु तु नोदकत प्राप्तिरिति वाक्यवशादाध्वर्यवमेव
वददिति छा० दी० । ३ प्रेषेषु तु प्रेषकर्तृत्वेन कर्ता मध्यमपुदपपट्टितवन परनिष्ठ-
रस्यव हाताविच्छवादिभ्यर्थ । नि० सू० । ४ अथु प्रेषार्थकर्ता स्यात् वभा ने
। ५ पर वस्रं पारयत् वस्रणाध्वर्युं लिखीतनि लिखदलनादियत् । सू० सू० ।
अथमुमथा लिखदर्शनादिति पाठो युत् ।

विकृतिपवित्रयोः परिभोजनीयवर्हिषा कर्तव्यताधिकरणम् ॥ १६ ॥

१ विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ १६ ॥

संस्कृतस्य वर्हिषः सर्वस्य स्तरणे विनियोगात्पवित्राद्यसंस्कृतादेव
कार्यम् ॥ १६ ॥

प्राप्तपुरोडाशादीनां निधानार्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ १७ ॥

पुरोडाशाशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधातीति न सवनीयपुरोडाशस्य
तस्य यागे विनियोगात् किंतु पुरोडाशान्तरं कृत्वेति प्राप्ते,—विनियुक्त-
स्यैव संस्कारविधानात्सवनीयस्यैव निधानं कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

काम्येष्टिप्रांशुत्वस्य प्रधानार्थताधिकरणम् ॥ १८ ॥

विकृती सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ १८ ॥

यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति उपांशुत्वं काम्या
इति वचनात्प्रधानाङ्गमेव नाङ्गप्रधानसाधारणम् ॥ १८ ॥

श्येनाङ्गानां नवनीताज्यत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सन्निधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ १९ ॥

श्येने दृतिनवनीतमाज्यं भवतीति सोमस्थाने प्रधानाङ्गमिति प्राप्ते,—
विशिष्टविधिगौरवादतिदेशप्राप्तानुवादेन दृतिनवनीतत्वविधानादङ्गार्थमे-
वेति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

सर्वेषामेव श्येनाङ्गानां नवनीताज्यत्वाधिकरणम् ॥ २० ॥

तर्ककाले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २० ॥

दृतिनवनीतमपि श्येनवैशेषिकाङ्गत्वात्सुत्याकालमेव सह पशूनाल-

१ विरोध संस्कृतस्य स्तरणादन्यत्र निषेधे विकृत्यादौ धर्मरहितो वर्हिर्प्राद्यः संस्कृतस्य
वेदि स्तृणानीति स्तरणश्रुतिविशेषादित्यर्थः । सि० सू० । २ सवनीयपुरोडाशैकदेश
स्यापनयः ऐन्द्रवायव्यमात्रे निधानं विद्यमानस्यैव विधिसंयोगविषयत्वान् । सि०
मू० । ३ विकृती विहितः शेषः गुणः सर्वार्थः दर्शपूर्णमासे वेदिवदित्यर्थः ।
पू० सू० । ४ दृतिनवनीतत्वविशिष्टाज्यविधानासंभवे सन्निधानविशेषान् आतिदे-
शिकाज्यानुवादेनोक्तगुणविधानान् प्रधाने आज्याभावान् अङ्गानां विधानमाज्ये स्यात् ।
सि० सू० । ५ विशिष्टविधौ विशेषणविधेयार्थिकत्वाद्गौरव स्पष्टम् । ६ दृतिनवनीतं
मृत्याकालेऽनुष्टेयं लिङ्गस्थानुमानस्य दर्शनात् । प्रयोगस्तु श्येनविकृतिधर्माः सुत्याका-
ल्योगिनः सोमविकृतिविशेषधर्मत्वात् सह पशूनालमत्र इतिवत् । पू० सू० ।

भन इति साहित्यवदिति प्राप्ते,—अनुमानस्याप्रयोजकत्वात्सर्वत्रेति
मिद्धान्तः ॥ २० ॥

सवनीयाना मासमयताधिकरणम् ॥ २१ ॥

मासं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ २१ ॥

शास्त्रानामयने तस्मिन्मयाः सवनीयाः पुगेडाजा भवतीति इदं मृग-
मानं सर्वपुरोडाशेषु स्यादुद्देश्यविशेषणम्य सवनीयत्वग्याविरक्षितत्वादिनि
प्राप्ते,—सवनीयद्वि.सामान्योद्देशेन तस्मिन्विधि. पुगेडाशपदं पुगेडाशा-
पुगेडाशसमुदाये गौणं पुरोडाशानलंघुर्वितिप्रदिति सिद्धान्त. ॥ २१ ॥

इति धीमत्तत्सद्रामचन्द्रात्मजभट्टवैद्यनाथकृते न्यायविन्दौ तृतीयाध्या-
यस्याष्टम. पाद । तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

ऋत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथातः ऋत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्र प्रयोजकाप्रयोजकयोः ऋत्वर्थपुरुषार्थान्यतरूपत्वात् तयोर्जि-
ज्ञासा अर्थात्प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वरसाङ्गिका क्रियत इति प्रतिज्ञामूर्तं
संगतिबोधनार्थम् आङ्गिनैवाङ्गाना प्रयुक्तिगिति तन्निरूपणम्य प्रयुक्तिहे-
तुनेति ॥ १ ॥

वर्षान्तरसहितं ऋत्वर्थपुरुषार्थलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

यैस्मिन्प्राप्तिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात् ॥ २ ॥

फले फलसाधने च पुरुषप्राप्तिरिति तत्पुरुषार्थ, तद्विभ्रं ऋत्वर्थमथवा
भावनाविशेषणत्वात्करणादिवन्फलस्यापि त्रिवेद्यत्वशङ्का निगमियते,—रा-
गत एव तत्र प्रवृत्तिसिद्धेगिति । यद्वा गोशेदनेन पशुकामम्य प्रणयेदिति

..... जिज्ञेर्विद्वन्जिज्ञेवभावात् । शेष एतन्म ।
..... भाव
..... चन
तन्मयोर्जिज्ञासा क्रियत इत्यर्थ । ५० सू० । १ यास्मिन् स्वगादी तन्माधनं च पुरुषस्य
तृणान्दमिति धीर्भिर्वापि स पुरुषार्थं तस्य पुरुषार्थस्य तिग्या शास्त्रं विनायप
मिद्वा फलेन गद गतपरापापपणविमत्वा दस्यभिवारा दि-दकोऽथ । यद्वा यस्मि-
न्प्रवृत्तिते मति पुरुषस्य तस्य गुणसाधन भवति स पुरुषार्थ । शेष पूर्ववत् । ५० सू० ।

हनं फलहेतुत्वात्प्रणयनद्वारा क्रतूपकारकत्वाच्च पुरुषार्थं क्रत्वर्थं चेति प्राप्ते,—
श्रुत्या पुरुषार्थत्वमेव न तु क्रत्वर्थमपि तदर्थतया विव्यभावादिति सिद्धम् ।
अथवा प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणादेर्द्रव्यार्जननियमविधिः स्मृत्युक्तः क्रत्वर्थः
पुरुषार्थत्वे नियमानर्थक्यादिति प्राप्ते,—प्रत्यक्षेण पुरुषार्थत्वमेव क्रत्वर्थता त्व-
नुमानेन स्यात् तच्च दुर्बलं क्रतोर्गपि पुरुषार्थत्वात्तदुपयोगेऽपि न क्रत्व-
र्थता नियमस्तु प्रत्यवायपरिहारार्थं इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् ॥ ३ ॥

तैदुत्सर्गे कर्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वान्न च द्रव्यं
चिकीर्ष्यते तेनार्थेनाभिसंबन्धात् क्रियायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्र निषेध एव वाक्यार्थः न तूद्यदादित्या-
नीक्षणसंकल्पविधिः तत्र क्रियान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वात् लक्षणापत्तेश्च तेन
यत्र कर्मणि आदित्येक्षणं श्रुतं तत्रोद्यतस्तन्निषेधस्तत्कर्माङ्गमिति प्राप्ते,—
तस्य व्रतमित्युपक्रमेऽनुष्ठेयवाचित्रतशब्दवलादुक्तसंकल्पलक्षणाया आव-
श्यकत्वात्पर्युदास एव पापक्षयार्थः नैतावताहैनसा युक्तो भवतीति
वाक्यशेषादिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

यज्ञायुधानामतृवादत्त्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात्प्रदीयेरन् ॥ ४ ॥

स्फ्यश्च कपालानि चेत्युपक्रम्य तेषां एतानि वै दश यज्ञायुधानीति

१ द्रव्यार्जनं रागप्राप्तं न शास्त्रव्यापारमपेक्षते इति लौकिकालौकिकपुरुषार्थभूत
प्रत्यक्षेण पुरुषार्थमेव । क्रतुरपि पुरुषार्थ एवेति तदर्थत्वमर्थार्थिकं न तु नियतमिति
नानुमानेन क्रतुशेषत्वेव बोध्यत इति भावः । २ प्रतिग्रहादिना द्रव्यार्जनरूपः अयमाशयः,
द्रव्यार्जनस्य दृष्टकार्यार्थत्वाभावे वरमदृष्टार्थत्वं भवतु न तावता क्रत्वत्त्वमपि तु निय-
मस्यैव तदङ्गत्वमदृष्टार्थत्वाभिः पुरुषार्थत्वात् । एव सति विहितोपायातिरेकेण द्रव्यमर्जन्
प्रत्यवेयादिति प्रत्यवायपरिहारद्वारा पुरुषार्थत्वे नियमस्येति तत्त्वम् । ३ एतद्वाक्य-
विहितकर्मणि प्रीत्यभावेऽपि निषेधः पुरुषार्थो भवति शास्त्रस्य तर्कावाप्यत्वान्,
क्रत्वभूतं सत्कृतं द्रव्यं न चिकीर्ष्यते निषेधत्वेन निषेधस्यानारभ्याधीतत्वात् तेन
श्रेतुना फलेनाभिसंबन्धात् पुरुषस्य श्रुतिरित्यर्थः । सि० सू० । ८ निषेधे मुरवा-
धेलाभात् । ५ प्रतिषेधे । ६ ईक्षणास्य सकृत्पलक्षणापत्तेः । किञ्च पुरुषाधिकारसिद्धये
फलमपि कत्वम् । ७ द्रव्याणि स्फ्यकपालादीनि अविशेषेण श्रुतान्यपि वाक्यवैष्य-
व्यादेवतोद्देशेन दातव्यानीत्यर्थः । पू० सू० ।

वाक्येन यज्ञसावनत्वं विधीयते स्प्येनोद्धन्तीत्यादिसिद्धानुवादकत्वे मकल-
त्राम्यानर्थस्यापत्तेः अतः पुरोडाशादिभिर्विकल्प इति प्राप्ते,—यज्ञायुधानि
संभङ्गन्तीति विधिनैकवाक्यत्वादर्थवादत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

पथेकत्वविरधाधिकरणं, लिङ्गस्य च ॥ ६ ॥

तैत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेदेत्यत्र पथेकत्वं समानपदश्रुत्या पथन्विनं
क्रियान्वयाभावादविवक्षितमिति प्राप्ते,—समानामिधानश्रुत्या प्रवलय
कारकान्वितस्य क्रियान्वयान्निवक्षितमेव तन्, पथन्वयस्तु पार्थिक इति
सिद्धान्तः । एवं वां अलिङ्गे विपरीतलिङ्गे च वृक्षमक्षिकादौ प्रयोगा-
दिङ्गमगच्छार्थ इत्यविवक्षितमिति प्राप्ते,—सिद्धः सिद्धीत्यादौ नियतलिङ्ग-
प्रतीतिः शब्दवाच्यत्वात्तदपि विवक्षितमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आश्रयिणामवृष्टार्थनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते ॥ ६ ॥

स्वाहाकारस्विष्टकृदादयो द्रव्यदेवनासंस्कारा एवेति प्राप्ते,—श्रेषमन्त्रा-
भ्यां संस्कारेऽपि स्वागाशेनादृष्टावश्यकत्वाद्बुभयार्था इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

द्रव्यानयनस्यामिशाप्रयो-यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकानिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ ७ ॥

तमे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति
श्रुतं, तत्रामिक्षा वाजिनं चेत्युभयमपि दध्यानयनप्रयोजकं तन्माध्यत्वा-

१ समुच्चय इत्यपि ज्ञेयम् । २ उदाहृतवाक्ये एकत्व संख्यामात्रं यज्ञान् न चागा-
न्विनं न अर्थस्य पथादेस्तत्र विशेषणत्वादित्यर्थः । पू० सू० । ३ एकत्वम् । पृश्नन्
जानः, आस्यस्येव एकहायनीद्वारा क्रये । ४ इदमधिकरणान्तरमिति शास्त्रदीपिका-
कारस्य मतम् । भाष्ये तु पूर्वाधिकरणश्रेण अधिकरणान्तरं चेत्युभयमुत्तम् । ५ अन्य-
तीयं द्रव्यं देवतां वा ये आश्रयन्ति ते आश्रयिणः स्वाहाकारप्रभृतयः, तेषु अर्घ्यं
कर्म प्रतीयते तेषामपूर्वकर्मत्व, कुतः अपूर्वार्थवैलक्षण्यादित्यर्थः । मि० सू० ।
* अर्थेन समवैपम्यमनो द्रव्यवसंणाम् ॥ अर्थेन फलेन सहान्वयवेलाया द्रव्यकर्मणा
समवैपम्यं प्रतिज्ञानीत इत्यर्थः । एतावन्वर्तन्त श्रेषोपि चिन्तितैक कृता अत ऊर्ध्वं
प्रयोज्यप्रयोजकचिन्ताकरिष्यत इति प्रतिज्ञा क्रियते । अत एवाप्य प्रतिज्ञाधिकरणमिति
नाम शास्त्रदीपिकादिषु दृश्यते । अत्र श्रुत्ये तदनुश्लेषे बीजं सूत्रम् । ६ आमिशावा-
जिनयोश्चमयोरपि एकदैव निष्पत्तेः तयोः सर्वे प्रयोजकत्वादि सम स्यादित्यर्थ । पू०
सू० । धनीभूतं परः आमिशा, जल वाजिनम् ।

विशेषादिति प्राप्ते,—सेति तत्पदेन दध्यानयनं प्रत्यपि प्रधानतया परामृष्टस्य पेयसो देवतासंबन्धाद्वर्नीभावेन तस्यामिक्षापदार्थत्वात्तदर्थं दध्यानयनं श्रुतं न वाजिनार्थमिति न तद्दध्यानयनप्रयोजकमतो न तन्नाशादौ पुनर्दध्यानयनानुष्ठानमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

गवानयनस्य पदकर्मप्रयोज्यत्वाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पैदकर्मप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ ८ ॥

एकहायन्या क्रीणार्तात्युपक्रम्य पदपदान्यनुनिष्कामति सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति तेनाश्रमुपाश्रयादिति च श्रुतं, तत्र क्रयाश्राभ्यञ्जनयोर्द्वयोरप्येकहायनीनयनसाध्यत्वात्तत्प्रयोजकत्वमिति प्राप्ते,—क्रयार्थत्वेनैकहायनीश्रावणात्तत्संस्कारार्थं नयनमपि क्रयार्थमेव; अक्षाभ्यञ्जनं तु क्रयार्थानीयमानैकहायनीपदपांसूनुपजीवतीति तद्भावे यकिंचित्पांसुभिः कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

कपालानां तुपोपवापाप्रयोज्यताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तन्नि-

मित्तत्वात्तदर्थं हि विधीयते ॥ ९ ॥

पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपतीत्यत्र तृतीयया पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापार्थत्वावगमात्तयोपवायोऽपि तत्प्रयोजक इति प्राप्ते,—पुरोडाशार्थत्तयोपात्तस्यैव विनियोगात्पुरोडाश एव प्रयोजको न तुपोपवापैः अतस्तदसंभवे हस्तादिना स कार्य इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

शकृद्धोहितयोः पश्चात्प्रयोजकताधिकरणम् ॥ १० ॥

पैशावनालम्भाद्धोहितशकृतोरकर्मत्वम् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयं पशुं प्रकृत्य हृदयस्याग्नेऽवद्यति शकृत्संप्रविष्यति लोहितं निरस्यतीति श्रुतं तत्र हृदयाद्यवदानं शकृद्धोहितनिरसनं चाविज्ञेपादा-

१ तथा च मन्त्रः “जुपन्तां गुप्त्य पयः” इति । २ पदकर्म अक्षाभ्यञ्जनं गवानयनस्य प्रयोजकं न तस्य सोमकृत्यार्थत्वादित्यर्थः । सि० सू० । ३ अर्थेन फलेन सदाभिधानं यस्य कपालस्य तत्साध्यं कर्म तुपोपवापादि अप्रयोजकम्, भविष्यता पुरोडाशेन सह यः संबन्धस्तस्यैव पुरोडाशकपालव्यवहारप्रयोजकत्वात्, अतस्तुपोपवापप्रयोजनयो भाविसंबन्ध एव विधीयत इत्यर्थः । सि० सू० । ४ प्रयुक्तस्य पुनः प्रशुक्तिर्न भवतीत्यभिप्रायः । ५ लोहितशकृतोः पश्चात्प्रयोजकत्वं तदर्थं पशोरनालम्भादित्यर्थः । सि० सू० ।

लम्भस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते,—हृदयादेर्हविष्यात्प्रयोजकत्वं शकृल्लोहित-
निरसनं तु प्रतिपत्तिमात्रमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

पुरोडाशस्य स्विष्टकृद्प्रयोज्यताधिकरणम् ॥ ११ ॥

एकदेशद्रव्यथोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ ११ ॥

उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति स्विष्टकृत्पुरोडाशान्तरप्रयोजकः
आग्नेयस्य देवतान्तरासंगतेरिति प्राप्ते,—उत्तरार्धादिशब्दानां संबन्ध्या-
काङ्क्षायां प्रकृताग्नेयादिपुरोडाशस्यैवान्वयाद्बचनादेवतान्तरसंबन्धोपपत्तेः
प्रतिपत्तिः, स्विष्टकृद्प्रयोजकः, अतस्तन्नाशे आज्येनैव समापनमिति
सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अभिघारणे शेषधारणतत्प्रात्रयोरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अभिघारणे विप्रकर्षादनूयाजवत्प्रात्रभेदः स्यात् ॥ १२ ॥

वाजपेये ऋतुपशवः प्राजापत्याश्च प्रातःसवने तन्त्रेणोपक्रम्यन्ते । पर्य-
प्रिकरणान्ते ब्रह्मसाङ्ग्यालभन्त इति माध्यन्दिने प्राजापत्यानामुत्कर्षः
ऋतुपशवस्तु प्रातःसवन एवालभ्यन्ते तत्र प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघार-
यतीति वचनात्प्राजापत्यवपाभिघारणाय प्रातःकृतप्रयाजशेषः पात्रान्तरे
धारयितव्यः जुहा व्यापृतत्वात् । न चाभिघारणं शेषस्य प्रतिपत्तिः सा
प्रातर्जातैवेति वाच्यम्, उपयोक्ष्यमाणहविःसंस्कारस्योपयुक्तसंस्काराद्बल-
वत्वात् विभक्तिभ्रुतत्वाच्चेति प्राप्ते,—शेषप्रतिपत्तौ दृष्टार्थत्वाद्धविःसंस्कारस्य
चादृष्टत्वादनपेक्षितत्वाच्च शेषप्रतिपत्तिरेव युक्ता हविराधारनियमस्त्वद्दृ-
ष्टार्थः तस्मान्न शेषधारणमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

समानयनस्याज्यप्रयोज्यताधिकरणम् ॥ १३ ॥

समानयनं तु मुख्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ १३ ॥

१ एकदेशः पुरोडाशोत्तरार्धो द्रव्य यस्य स स्विष्टकृत् पुरोडाशस्याप्रयोजकः,
उत्तरार्धो कर्मान्यतिवाक्ये यदाग्नेयाश्रयकपाल क्षयनेनाग्न्यादिभिस्तस्य क्लृप्तमग्न्धात्वा-
दिन्यर्थः । मि०सू० । २ उत्तरार्धादिशब्दानां स्वतन्त्रेणार्थप्रतिपादकाः, न च स्ववाक्ये
प्रतिमग्न्धी वर्तते अश्रोतारार्धादिति तेन भवति सन्नन्ध्याकाङ्क्षा । ३ अभिघारणेऽनुष्ठेये
सति कालान्तरभाविना हविषा विप्रकर्षान् दूरस्थत्वात् प्रात्रभेदः स्यादनुयाजनाधनपृ-
पदाज्यधारणप्रात्रवदिन्यर्थः । पू० सू० । ४ द्वितीयाविभक्तिभ्रुतेरित्यर्थः । ५ शेषस्य
प्रतिपत्तिरपेक्षिता तादर्थ्येऽभिघारण दृष्टार्थं भवति, हवि मस्कारस्वनपेक्षितोऽदृष्ट
कथ्येतेति शास्त्रदीपिका । ६ उपभृत सकाशात् जुहा समानयन घृतम्य मुख्यं

यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यः अतिहा-
येडो बर्हिः प्रतिसमानयते जुह्वामौपभृतमिति श्रुतं तत्र प्रयाजानुयाजेभ्य
इत्यविशेषश्रवणादौपभृतं सर्वप्रयाजार्थमिति तदारम्भ एवानीतमुपभृति
केवलमनुयाजार्थमेवास्ति तस्येदमानयनं संस्कारमात्रत्वादप्रयोजकं जौह-
वौपभृतयोराज्ययोः प्रयाजेषु विकल्प इति प्राप्ते,—समानयनमुद्दिश्य लाघ-
वाद्बर्हिःप्रतीति कालमात्रविधानादनुयाजार्थस्याप्राप्तस्यानयनस्य कालस्य
च विधौ गौरवाददृष्टकल्पनापत्तेश्च प्रयाजार्थस्यैवेदमानयनं प्रयाजद्वयं
कर्तुमिति प्रयोजकमेव । एवं च प्रयाजानुयाजेभ्य इत्युपरितनप्रयाजद्वयवि-
षयं भवति जौहवं तु आद्यप्रयाजत्रयविषयमिति विषयभेदात्समुच्चय इति
सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

तैत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ १४ ॥

चतुर्जुह्वां गृह्णाति अष्टावुपभृति चतुर्जुह्वायामित्याज्यानि सर्वकार्या-
र्थानि प्रयाजेभ्यस्तदित्यादिस्त्वनुवादः अंयवौपभृतं केवलानुयाजार्थं जौहवं
च प्रयाजार्थमिति प्राप्ते,—प्रयाजानुयाजेभ्य इति वचनादौपभृतमुभयार्थं
जौहवं प्रयाजार्थम्,—अनुयाजेभ्य इति वचनं त्वौपभृतस्यानुवाद इति
सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

उपभृति द्विचतुर्गृहीताधिकरणम् ॥ १५ ॥

तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ १५ ॥

अष्टावुपभृति गृह्णातीति अष्टसंख्यैकग्रहणविधिः तेन चतुर्गृहीतं जुहो-

प्रधानकर्म स्यात् " चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न तत्रानुयाजन्यश्चन् भवतीति
लिङ्गदर्शनादिभ्यर्थः । सि० सू० ।

१ सर्वप्रयाजार्थयोरेकार्थत्वात् । २ तथाचन्यार्थं विधानं दृष्टार्थं च समानयन
भवतीति भावः । ३ तत्र जौहवायाज्ये उत्पत्तिः ग्रहणोत्पत्तिबोधकं वाच्यम् अविभक्ता
एतदर्थमेव ग्रहणमिति विभागरहिता स्यात् । इदं प्रयाजेभ्य इदमनुयाजेभ्य इति
विभागाभावात्सर्वार्थमिन्यर्थः । ग्रहणवाक्ये प्रयाजानुयाजपदमनुवादकमिति भावः । ५०
सू० । ४ अयं भावः, यज्जुह्वां गृह्णाति तत्रदि केवलप्रयाजार्थं तर्षौपभृतमपि केवला-
नुयाजार्थं स्यात् । अथ तत्रानुयाजपदमनुवादस्यैतन्नापि समानन्यायात् प्रयाजपदमनुवा-
दकमेव स्यादिति । ५ अनुवादत्वे आनर्थक्यात् प्रमाणपदप्राप्तस्य त्यागायोगान्
भ्यत्रस्मिन्निर्गम्यत्वात्स्मिन्निर्गम्यत्वात् । ६ तदौपभृतस्यान्यस्यैकस्य स्यात् अष्टावुपभृती-
त्युत्पत्तिवाक्येऽन्यस्य श्रवणादिभ्यर्थः । ५० सू० ।

तीत्यन्य वाच इति प्राप्ते—चतुःसंख्यायाः प्रधानार्थत्वात्तथा ग्रहणाद्वा-
ष्टमंग्या अङ्गाङ्गत्वाद्वाध्यते अतोऽष्टत्वस्य निष्फलत्वापत्त्या चतुःसंख्याद्वय-
लक्षणार्थत्वमिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीन्यायनिन्दौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

—————

स्वरोच्छेदनाद्यप्रयोजकताधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वरस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥

पशौ यूपस्य स्वरुं करोति स्वरुणा पशुमनर्त्तीति । अत्र स्वरुं करो-
तीति स्वरुर्कर्मकभावनाविधिः । तत्र करणेति कर्तव्यताकाङ्क्षायां यूपस्यत्य-
नेन लक्षणया ग्वादिरादिकासुं करणत्वेन, छेदनादि चेतिकर्तव्यतात्वेन
बोध्यते । तथाभूतस्य पञ्चजन्ये विनियोगः । एवं च स्वरुनाशे पुनस्तदुत्पा-
दनामिति प्राप्ते,—अञ्जनसाधनत्वेनावगतस्य स्वरोः प्राप्तामुपादानं करोति-
नाऽन्य यूपस्येति तदनुनिष्पन्नशब्दस्य विधानादप्रयोजकः स्वरुन्त्यत्ते-
रिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

शाखाया आहार्यताधिकरणम् ॥ २ ॥

शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥

प्राचीमाहरतीति प्राचीं दिशं प्रति शाखामाहरतीत्यर्थं इति प्राप्ते,—
अध्याहारं मानाभावात्प्रकृतशारैव प्राचीशब्देनोच्यते वृक्षस्य या प्राची-
शारया नामिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

१ यूपच्छेदनवेलाया प्रथमपतितः काष्ठशकलः स्वरुः, स. यूपक्रियान्यक्रियोत्पत्तिः
स्यात्, यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वरुन्प्रवाचनेन तदुत्पत्तिबोधनादित्यर्थः पू० मू० ।
२ अयं भावः, स्वरुभावनाविधाने भावनायाः स्वभावतः करणात्काङ्क्षायां यूपश-
ब्दो लक्षणया ग्वादिरादिकासुं करणत्वेन छेदनादीनि च कर्माणीतिकर्तव्यतात्वेनार्प-
यन्मुन्यस्य यूपस्यैव जघन्यगृत्तिव बुवात् । मम तु जघन्यस्य करोतीति श्रुणा । किंच
एतेनैव वाच्येन करणेतिकर्तव्यतादीनामपि विधेयत्वाद्बहुविधेयं तव; मम तु विशे-
षणमात्रविधानमित्यस्य विधेयमिति दिक् । ३ शाखायामित्यध्याये प्राची इति शेषः ।
तत्र च शाखाया प्राचीशब्दो वर्तते शाखाया प्रधानवादित्यर्थं । मि० मू० ।
४ दिग्बोधरुचे दिश आहरणासमयात् दिश प्रत्याहरतीति व्याख्याने प्रतिशदा-
ध्याहारदोषात् शाखापदनामानाधिकरणत्वाच्चान्न वृक्षस्य प्राची शारैव प्राया ।

छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ ३ ॥

शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेपेण विभागः स्याद्वैपम्यात् ॥ ३ ॥

मूलतः शाखां परिवास्योपवेपं करोति उपवेपेण कपालान्युपदधाति शाखाया वत्सानपाकरोति इति श्रुतं, तत्र शाखाशब्देन मूलाप्रयोर्द्वयोरप्यभिधानात् द्वयमपि छेदनादीनां प्रयोजकमिति प्राप्ते,—मूलापादानकस्य परिवासनस्याप्रसंस्कारत्वान्मूलमपि तदर्थमेव, तत्रयुक्तेनैव तेन कपालमुपधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

शान्वाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ४ ॥

हरणे जुहोतोर्योगसामान्याद्द्रव्याणां चार्थशेषत्वात् ॥ ४ ॥

सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरतीति सहयोगेन शाखाया प्रस्तरवद्यागसाधनत्वमिति प्राप्ते,—प्रहरणमात्रे साहित्येऽपि यागाश्रवणात् तत्साधनत्वं सूक्तवाकेनेति वाक्ये तु मन्त्रविधिवलात्प्रहरतिर्यागलक्षणार्थो न त्वत्र मानाभावादिनि सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ५ ॥

उत्पत्त्यसंयोगात् प्रणीतानामाज्यवद्विभागः स्यात् ॥ ५ ॥

अपः प्रणयतीति प्रणीताभिर्हवोपि संयौतीति अन्तर्वेदि प्रणीता निनयतीति च श्रुतं, तत्र संयवनं निनयनं च द्वयमपि प्रणीताप्रयोजकमिति प्राप्ते,—तृतीयया संयवने विनियुक्तानां द्वितीयया निनयनं प्रतिपत्तिर्विधीयते अतस्तदप्रयोजकमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

१ शाखायां शाखाच्छेदनप्रतिपादके वाक्ये शाखां छिनत्तीति द्वितीययोगात् शाखायाः प्राधान्यात् उपवेपेण छेदनभेदः प्रतीयते तस्य करोतिकर्मत्वेन छेदनस्य तदर्थत्वेन शाखातो वैपम्यादित्यर्थः । मि० सू० । २ हरणवाक्ये हरणपदं जुहोत्यर्बक प्रस्तरशाखयोः समं यागसाधनत्वात्, द्रव्याणां यागशेषत्वात् शाखा प्रधानं प्रेरहणं प्रतीयत्यर्थः । पू० सू० । सूक्तवाकेनेति वाक्ये मन्त्रवर्णिकदेवताविधिप्रलापागक्यन्तावापि प्रहरणे सूक्तवाकसाधनकत्वाभावात् यागविधिरिति भावः । ३ अपः प्रणयतीत्युत्पत्तिविधौ संयवनविमुचनयोरश्रवणात् प्रणीतानामर्षां ध्रुवाज्यवदुभयत्र तुल्यो विनियोग इत्यर्थः । पू० सू० । ४ अर्थ भावः, उत्पत्तिवाक्ये एतदर्थमेवेति विशेषाश्रवणेऽपि प्रयोजनवशात् तृतीयया संयवनार्थत्वं प्रणीतानामर्षा प्रतीयते । तथा च कृतोपकाराणां पुनर्द्वितीयश्रुत्या विधीयमानं निनयनं प्रतिपत्तिमेवेति ।

दण्डदानस्यार्थकर्मताधिकरणम् ॥ ६ ॥

मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् ॥ ६ ॥

मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् । दण्डप्रतिपत्तिरिति प्राप्ते, -चतुर्थ्या
मैत्रावरुणस्याभिप्रेतत्वेन तत्प्रधानं दानं दण्डमिति तु अर्नाप्सितकर्मणि
द्वितीया अत्रलम्बनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वमेव दानस्येति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तद्भुतिहेतुत्वात् तस्यार्था-
न्तरगमनेऽप्येवमिति प्राप्तिः स्यात् ॥ ७ ॥

चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यतीति कण्डूयनोपयुक्ताया विषाणायाः
प्रतिपत्तिरेव कृत्वाऽर्थम्याप्याऽर्णतानिबुद्ध्यर्थं तदपेक्षणादिति सिद्धान्तः ७
अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ८ ॥

सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यत्किञ्चित्सोमलिप्र तेनावभृथं यन्तीति तृतीयाश्रुते. सोमलिप्र माध-
नमिति प्राप्ते, -वारणेनैकपालेनावभृथं यन्तीति पुरोडाशद्रव्यके सोम-
लिप्रासंभवाद्भवत्येवमिति प्राप्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

कर्तृदेशकालविधीना नियमार्थनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायात् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः ऋत्विजः समे यजेतेत्यादिकर्तृदेशकालाद्वा-
दिद्रव्याणामर्थादेव प्राप्तेन तद्विधिः किं त्वनुवाद् इति प्राप्ते, -नियमार्थत्वेन
तद्विधिरेवेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

१ चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यतीति वनैत्रावरुणाय दण्डदानं कृतार्थत्वात् प्रति-
पत्तिकर्मत्वार्थं । पू० सू० । २ उपयुक्तस्य सस्कारात्प्रयोनव्यस्य गरीयस्त्वान् ।
३ तत्कालं तु निरूपयती दीक्षाया अभावेऽपि अष्टमं मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानम् ।
४ अन्त्यतिवाक्ये यदहं यन्कृत्युनं तदर्थं तद् भवति, कृतं तृतीयाश्रुते नरकार्यं
प्रत्यक्षत्वबोधने हेतुत्वात्, तस्य तु वाक्यान्तरणं पदार्थान्तरमवबन्धबोधने द्वितीयाया
अनन्तत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । सि० सू० । ५ सोममवन्धित्वव्यवस्थे सोमलिप्रासा
नयनं प्रतिपत्तिः कृतार्थत्वादिद्वयम् । सि० सू० । ६ उत्पत्तिशिष्टवारुणैककपालावच्छे-
द्याग सोमलिमाना हविष्वाश्रमवाद्भवत्यसोमलिप्रसवन्धविधाने गौरवान् प्रक्षेपयन्
तेषां त्यागात्प्राप्तिरिति हृदयम् । ७ अन्त्युत्पत्तिकर्तृत्वज्ञा, समे यजन
वमन्ते यजेतिति देशकालयो, तैर्विनाऽनुगतासिद्ध्या तेषां सवन्धस्य नित्यत्वात् ।
पू० सू० । ८ समं विषमे, वमने अन्यत्र, सोमेनान्यत्र चेत्यनियमात्प्र समाप्तिविधानं

द्रव्ये गुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ॥ १० ॥

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरूपत्तिसंयोगात् ॥ १० ॥

शुक्लानां चरुरित्यादावपि द्रव्यद्वारेण गुणस्य नियमविधिः ॥ १० ॥

अवघातादिभस्कारत्रियेर्नियमार्थताधिकरणम् ॥ ११ ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥

ग्रीहीनबहन्तीत्याप्यपूर्वसाधनोद्देशेनावघातनियमविधिः ॥ ११ ॥

याग-होमस्वरूपनिरूपणाधिकरणे ॥ १२ ॥ १३ ॥

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात् ॥ १२ ॥

तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥ १३ ॥

देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । तन्मात्रं यजतिशब्देनोच्यते । प्रक्षेपस्तु चतुरवचं जुहोतीति वचनादङ्गम् । स एव प्रक्षेपाधिको होमो जुहोतिनोच्यते अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविति लक्षणसूत्रम् ॥ १२-१३ ॥

वर्हिष आतिष्यादिमाधारण्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १४ ॥

यदातिध्यायां वर्हिस्तदुपसदामित्यातिध्यातोऽपहृत्योपसदां विधिः
आतिध्यायां विधिसाफ्त्याय वा तदुपयुक्तस्यैवोपसत्सु विधिः शिष्टा-
चारविरोधाद्वा यादृशमानिध्यायाम् आश्ववालादिकं तादृगेवोपसत्स्विति

स्वादित्यनियमव्यावृत्त्यर्थतया यत्र पक्षे न समादिप्राप्तिस्तत्र तेषां विधानम् । अतो नानुवादत्वं नापि समदेशविधाने विषमनिवृत्तिरूपा परिसंख्येति नियामवत्वमेवेति भावः ।

१ श्वेतमालभेतेत्यादौ पशुषु श्वेतादिगुणविधिर्नियमार्थः, उत्पत्तिशिष्टपशुसबन्धा-
दित्यर्थः । अ०सू० । २ यजतिचोदना यजतिधात्वर्थः याग इति यावत्, द्रव्यवेचनयोः
क्रियायाश्च संबन्धः समुदाये इव्यदेवतक्रियासमुदाये, कृतार्थत्वात् तत्र यागशब्दस्य
शक्तेः सत्त्वात् यजतिधातुप्रतिपाद्ये कर्मण्यासेचनाधिकः इवद्रव्यप्रतियोगिकत्वहिंसयोगः
अधिकः यत्र न होमः । तथैव याशिवव्यवहारादित्यर्थः । शास्त्रदीपिकादौ मूलभेदो
न दृश्यते । कुत्रचित्-ददातिस्तर्गपूर्वकः परस्वत्वेन संबन्धः-इत्यधिकं मूर्धं पठितम् ।
स्वपत्ननिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं ददात्यर्थ इति तदर्थः । ३ आश्ववालः प्रस्तर इत्या-
दिविधेः यावत्कर्मरामाणि सत्त्वात् कर्मन्तरे आश्ववालप्रस्तरः विरेरनिर्देश इत्यर्थः ।
१० सू० ।

प्राप्ते,—वर्हिःशब्देन धर्मलक्षणापत्तेः सर्वसाधारण्येनैकं वर्हिःरूपादेयमित्यर्थे इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

इति श्रीन्यायत्रिन्दौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥ २ ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्रव्यसंस्कारकर्मणा कृत्वर्थताधिकरणम् ॥ १ ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ॥ १ ॥

यस्य पर्णस्यो जुहुर्मरति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यपापश्लोकश्रवण-
फलार्थं पर्णताविधिरिति प्राप्ते,—जुहुद्वारा कृत्वद्भवेन कामपदाश्रवणेन च
न फलविधि । अतो न स पापमित्यादिरर्थवादः । एवमन्यत्राप्यङ्गे फल-
श्रुतिरर्थवाद इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

नैमित्तिकाना मृन्मयत्वादीनामनित्यताधिकरणम् ॥ २ ॥

नैमित्तिके विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत् स्यात् ॥ २ ॥

अप. प्रणयतीति प्रकृत्य मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्येति काम्यमेव मृन्मयं
नित्यार्थेऽपीति प्राप्ते,—वारणो यज्ञावचर इति नित्यविधिनलात्तदेव नित्यार्थे
मृन्मयं तु फलार्थे विदोपतो विहितं तत्रैवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

१ यदातिथ्याय वर्हिस्तत्र कवलमातिथ्यार्थमव किन्तुसमदर्शमप्रीयोमीयाथमरीत्यव
विचर्योऽवसेयोऽन्यथा वर्हि शब्दस्य धर्मलक्षकत्व स्यादिति भाव । २ द्रव्यस-
स्कारकर्मसु द्रव्यसंस्कारप्रधानकर्मसु अपापश्लोकश्रवणादिफलश्रवणमर्थवाद स्यात्
पर्णमयीत्वादीना कृत्वर्थत्वेन परार्थत्वादित्यर्थ । सि० सू० । ३ अत्रैव शास्त्रदीपिकादौ
पर्णमयीत्वम्य कृत्वर्थत्वपुरयार्थत्वतदुभयार्थत्वरक्षेपु कतरो युक्त इति सन्देहे अपापश्लो-
कश्रवणरूपकृत्वमद्भावात् पुरयार्थत्वरूपमाय पक्षमुद्राव्य, जुहुद्देशेन कृत्वर्थत्व फलो-
द्देशेन पुरयार्थत्वमपीति द्वितीय चोद्यमुक्त्वा उभयविधाने वाच्यमेदादपापश्रवणस्याथ
वादवमेवेति सिद्धान्तितम् । ४ यदहते चतुरेव भ्रातृव्यस्य रुद्धे, यत् प्रयाजा
इत्यपत्ते नर्मैतत् इत्यर्थे किञ्चन इत्यादौ । ५ मृन्मयत्वं प्रतिष्ठाकामस्येति श्रुत
मृन्मयत्वादि प्रतिष्ठार्थे निमित्ते विधीयमान विकारत्वात् क्रतु प्रधानमप्री यत्येति
न्युत्पत्त्या कृत्वत् नित्य मन्यत् चमत्वादि स्यादित्यर्थ । सि० सू० । ६ प्रणयनस्य
साधनाकाङ्क्षायामश्रुतस्य साधनत्वाद्वा काम्यस्य धृतस्य सवन्ध इत्यभिप्राय ।
७ गामान्यविहितेनार्थाक्षिप्तेन वा नित्यस्य साधनाकाङ्क्षानिर्वर्तन इति नान्यत्र
धृतस्य नित्याह्वयम् ।

दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयापत्वं, संयोगवृषकृत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ३ ॥

दध्नेन्द्रियकामस्येति काम्यमेव दधि नित्यमपि, दध्ना जुहोतीति पृथक् श्रवणादिति पूर्वापवादः ॥ ३ ॥

पयोप्रतादीनां क्रत्वर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे पयो घृतं ब्राह्मणस्येति पुरुषार्थमेव दृष्टार्थत्वादिति प्राप्ते,— नियमस्य दृष्टासंभवात् क्रत्वपूर्वार्थतैव युक्तेति तदर्थमेव घृतम् ॥ ४ ॥

विश्वजिदादीनां फलवत्त्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

चोर्देनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं प्रतीयते नह्यशब्दं प्रतीयेत ॥ ५ ॥

विश्वजिना यजेतेत्यश्रुतफलेषु तदभाव एव निराकाङ्क्षत्वेनाध्याहार- स्याप्ययोगात् । तस्मान्निष्फलमेवेदं कर्मेति प्राप्ते,—निष्फले विध्ययोगादवश्यं कल्पनीयं फलं सर्वजनेप्रतया स्वर्ग एव कल्प्यते, प्रत्यवायाभावस्य पापक्ष- यस्य वा विलम्बिनोपस्थितित्वादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

रात्रिसत्रस्वार्थवादिकफलताधिकरणम् ॥ ६ ॥

क्रौतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्णाजिनिः ॥ ६ ॥

प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीति रात्रिसत्रं पूर्ववत्कल्प्य- स्वर्गफलं प्रतितिष्ठन्तीत्यस्यार्थवादत्वेन फलाबोधकत्वादिति प्राप्ते,—अनुप-

१ एकस्य द्रव्यस्याभयापत्वं तु स्यांगस्य वाक्यस्य पृथक्त्व भेदः स्यादित्यर्थः । मि० सू० । २ दध्नेन्द्रियकामस्येति श्रुत दधि नित्यकाम्योभयार्थं कामार्थमेव वेति विचारे पूर्वाधिकरणवदध्यापि श्रुतं कामार्थमेव नित्यार्थमन्यत् स्यात् । यदध्नेन्द्रियं कुर्यात्तद्वोमाधितेन यच्च दध्ना जुहोति तदिन्द्रियार्थमित्येकवाक्यत्वादिति पूर्वपक्षे होमान्नितत्वेन कामवाक्यस्य, लोकसिद्धत्वाद्भिस्वरूपस्य, फलवद्वोमसयुक्तत्वादध्ना च निराकाङ्क्षत्वात्त्रैकवाक्यतेति भवति दधि उभयार्थम् । ३ अग्निष्टोमादिसंबद्धद्रव्याणां संस्कारः क्रत्वर्थः क्रतुसन्निधेरित्यर्थः । सि० सू० । ४ विधौ फलद्रव्याधवणात् कर्मेव विधेयं नहि अशब्द शब्दसक्या अनुपस्थितं प्रतीयत इत्यर्थः । पू० सू० । ५ दुःखाननुविद्धस्य अनतिशयप्रीतिरूपस्य स्वर्गस्य भवति सर्वजनप्रार्थनीयता, भूयांसो हि तन्नाभिलाषिणः अन्ये एवाल्पमुप इति भावः । ६ प्रत्यवायपापसापेक्ष- त्वात् । अभावज्ञाने प्रतिशयोनिः पूर्वमुपस्थितेः । ७ रात्रिसत्ररूपक्रतुविधौ फलबो- धक वाक्यपर्यवाद इति कार्णाजिनेर्भूतं पापक्षोमश्रवणभावप्रतिपादकत्वद्रव्यव- वदित्यर्थः । पू० सू० ।

स्थितस्वर्गाद्यध्याहारापेक्षयाऽर्थवादोपस्थितप्रतिष्ठाया एव फलत्व युक्तं ये
प्रतितिष्ठासन्ति त एता स्त्रीरपेयुरिति विपरिणामे लाघवात् अन्यथा
मृतेरप्येनालग्नत्वापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

काम्याना यथोक्तकामपठकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

कौम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाद्धे क्रत्वर्थः ॥ ७ ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादावपि सर्वेष्टत्वात्स्वर्गोऽपि फल
मिति प्राप्ते,—ब्रह्मवर्चसादेरपि काम्यमानत्वेन फलत्वात्तेनैवाकाङ्क्षानिवृत्तेर्न
स्वर्गकल्पनेति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थताधिकरणम् ॥ ८ ॥

सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ ८ ॥

सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति गुणकामानुवादं स्तुत्यर्थं इति
प्राप्ते,—अङ्गफलार्थत्वस्य दर्शपूर्णमासयोरसम्भवात्तादर्थ्यचतुर्थ्यां तद्विधीयते
कर्तव्यपदाध्याहारेणेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

दशपूर्णमासादे प्रतिपत्तं पृथगतृणनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तत्रैवं सर्वेऽविशेषात् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वे कामा भवन्ति कामनाया अनङ्गत्वेन तत्कृत-
नियमासंभवात् युगपत्कामनाया नियमासम्भवाच्चेति प्राप्ते,—कामानामुद्दे-
श्यत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात्त्रिरपेक्षसाधनाच्चैकस्यैव कार्यस्य दर्शना-
त्पर्यायेणैव कामा इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

१ स्वर्गाध्याहारे तत्स्वप्नश्रुतकर्मन्वयफलत्वादिकल्पने गौरव, प्रतिष्ठायास्तु
स्वप्नैकवाक्यतयो क्रत्वत्त्वात् फलत्वसिद्धयर्थं विपरिणाममात्रं कल्प्यमिति लाघवम् ।
२ यस्मान् प्रतितिष्ठन्ति तस्मात्स्वर्गकामा उपेयुरिति किं केन संगतमित्यर्थः । ३ नित्यं
सुगमम्, क्रत्वर्थं पश्वादि शप सुगमम् । ५० सू० । ४ न च श्रुतब्रह्मवर्चसफला
नर्थस्य तस्यानुपज्ञिकत्वात् । ५ किंच विधेः स्वार्थत्वे निश्चिते आनुज्ञिकत्वेन
तरान्वयं तथात्वे च फलान्तरापेक्षया स्वर्गार्थत्वमित्यन्योन्याभ्रयादव्ययुक्ताऽयमुभ-
यफलत्वपक्षः । ६ दर्शपूर्णमासयोः सार्वकाम्यं सर्वार्थत्वम् अङ्गकामैः अङ्गफलैः
संपादनीयं प्रकरणात् उपस्थितत्वादित्यर्थः । ५० सू० ७ गौदोहनादिगुणकामैः
पश्वादिभिः दशपूर्णमासयोः सवन्धमद्भावात्तदपेक्षोऽयमनुवादो दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थः ।
८ प्रधानानुग्रहलाभेनाज्ञाना प्रधानार्थत्वेऽपि प्रधानस्य तदर्थत्वासम्भवादित्यर्थः । ९ यत्
दर्शपूर्णमासो कर्तव्यो तन् सर्वार्थेनेति ह्यत्र वचनव्यक्तिः । १० तत्रैकस्मिन्नेव प्रयोगे
सर्वे कामा भवन्त्यन्ति विशेषस्य अधवणादित्यर्थः । सि० सू० ।

फलानामेदिकामुष्मिकोभयार्थताधिकरणम् ॥ १० ॥

योगसिद्धिर्वाज्यस्योत्पत्त्ययोगित्वात् ॥ १० ॥

पश्चादि चित्रादिफलमामुष्मिकम्, अदृष्टजन्यत्वादिति प्राप्ते,—प्रति-
बन्धकाभावेऽस्मिन्नपि जन्मनि पश्चादि भवति दृष्टोदृष्टोभयहेतुसंभवान्
प्रतिबन्धे तु अमुत्रेत्येवमनियम एवेति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

बृहस्पतिसवदेवांजपेयादिशेषताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सर्वथाये चोदना संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ११ ॥

वाजपेयेनेत्या बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र वाजपेयोत्तरकालत्वमात्रं बृह-
स्पतिसवे प्रसिद्धे विधीयत इति प्राप्ते,—वाजपेयोत्तरकालस्यानुपादेयत्वेन
प्रसिद्धबृहस्पतिसवस्यानुवादायोगात्प्रकरणान्तरनयेन बृहस्पतिसववर्मकं
कर्मन्तरमेव वाजपेयाद्गतया विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

वैश्वस्य पूर्णमास्यङ्गताधिकरणम् ॥ १२ ॥

उभयार्थमिति चेत् ॥ १२ ॥

संस्थाप्य पौर्णमासी वैश्वधमनुनिर्वपतीत्यत्र पौर्णमासीसमाप्त्यनन्तरं
वैश्वधविज्ञानात्ममाप्तस्य चाङ्गानपेक्षणात् पौर्णमासीमात्राङ्गत्वं किंतु
दर्शपूर्णमासप्रकरणादुभयार्थत्वमिति प्राप्ते,—पूर्णमासीसंयोगाद्वाक्येन
तन्मात्रार्थत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

१ योगसिद्धिकामुष्मिकफलस्य सिद्धिः उत्पत्तिवाच्येन सहार्थस्य असंबन्धादित्यर्थः ।
मि० सू० । २ विशिष्टफलोपभोगयोभ्यदारीरासम्भक्तत्वमेव तद्वैतुत्वमिति भावः ।
३ वैश्वस्यकारोभयहेतुत्वात् संभवादिन्यर्थः । ४ समवाये अत्राङ्गिभावनबन्धविययिणी
चोदना अर्पूर्वकमितिः वाजपेयसंबन्धन्यार्थवत्त्वादित्यर्थः । सि० सू० । ५ वाजपेय-
मात्रविधानेन कृतार्थत्वाभावात् पश्चादपि किंचिदङ्गं विधिन्मिन् तच्च क्त्वाप्रत्ययस्येन
वाजपेयोत्तरमावि बृहस्पतिसवस्यमिति कर्मन्तरत्वे स्थिते अत्राङ्गित्व तयोः । न च
लक्षणादौप । मासाभिर्दोषवद्वापि तस्या दोषत्वाभावात् । एव च वाजपेयस्योदोष-
नुद्धरीतो भवतीत्यन्म् । ६ वैश्वस्यागो दर्शपूर्णमासोभयार्थमिति चेदित्यर्थः । सू०
सू० । ७ न च समाप्तस्य नात्रापेक्षेयुक्तम् । गत्यनुत्तम्, तथाप्युभयार्थत्वे न दोषः
क्य न्त्यापि वद । अतः द्वयोः साधारणमाहं समाप्त्य वैश्वोनुत्तये इति वाक्यार्थः ।
वैश्वः पूर्णमासोऽनुनिर्वायो भवति तेन पौर्णमासः सेन्द्रो भवतीत्यर्थत्रादोष्यनुत्तये योध-
यतीति दिद् ।

वाजपेयाङ्गं बृहस्पतिसवः प्रधानकाले शरदि तेन सहैकप्रयोगः कार्यः कालस्य साङ्गप्रधानार्थत्वान् । अतः सोमातिदेशकालप्राप्तौ वसन्तो बाध्यत इति प्राप्ते,—वाजपेयेनेष्टेति क्त्वाशब्देन वाजपेयकरणकभावनानन्तर्यस्योक्तत्वात् तदेकप्रयोगता, अतो न स्वकालवसन्तबाध इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

राजघ्नेन्यानां विदेवनायङ्गकत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

भैकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

राजसूये अनुमत्यादियागवदयागानामपि विदेवनादीनां प्राधान्यमप्रसिद्धार्थतया प्रकृतमात्रपरेण राजसूयनाम्ना स्वाराज्यफलसंबन्धान् नामवशेन यजेतेत्यस्योपलक्षणत्वादिति प्राप्ते,—भावार्थाधिकरणे धात्वर्थस्यैव फलभावनान्वयोक्तेर्नाम्रश्चाख्यातपरतन्त्रत्वाद्यागानामेव प्राधान्यमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

विदेवनस्य वृत्काराजमयाङ्गताधिकरणम् ॥ २ ॥

मैध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ २ ॥

अभिपेचनीयाख्यसोमयागविध्यनन्तरमाप्नाता विदेवनाद्यस्तदीयमाहेन्द्रस्तोत्रकाले अपकृष्टा मोहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिपिच्यत इति अभिपेकापकर्षेण तदन्तापकर्षादतः प्राकृताङ्गसंदंशेनावान्तरप्रकरणादभिपेचनीयाङ्गमेव न तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गमिति प्राप्ते,—विधानकाले प्रयोजनापेक्षायां मन्निधानादुल्लवता प्रकरणेन सर्वराजमूयाङ्गत्वमेव अनुष्ठाने तु संदंशः न तु तदानीं प्रयोजनाकाङ्क्षेति नावान्तरप्रकरणविषयतेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

भैकरणाविभागे च विप्रतिपिद्धं व्यभयम् ॥ ३ ॥

१ पूर्वकाले विहितेनेति पूर्व शेषः । २ प्रकरणे शब्दानां सामान्यात् इति विग्रह्य राजसूयप्रकरणे यागतदभावोपशक्तशब्दानां समन्वात् चोदनाविरयाणां सर्वेषामर्थानामनङ्गत्वमित्यर्थः । पू० सू० । ३ मध्ये इत्यस्याप्रे, पठितत्वादिति पूरणीयम् । तथा च यत् यस्य मध्यस्थं संनिहितं तस्य तदङ्गं मध्ये पठितत्वादिन्यर्थः । पू० सू० । ४ अत्र सूत्रे चोऽयर्थकः । उभयमित्यन्यामि अङ्गं धृत्येति शेषः । प्रकरणस्य इति कर्तव्यतावादाया अविदग्गण्ये विदग्गमप्युपगदन्त्वतत्पूर्वकालविधिपरमुभय उपगदत्तं धृत्येत्यर्थः । पू० सू० ।

अग्नौ श्रुतं—यो वै संवत्सरमुख्यमभूत्वाग्निं चिनुते यथा मामि गर्भो
विपद्यते तादृगेव तदार्तिमाच्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निरूपेदिति ।
तत्रापि पूर्ववदर्थवादमात्रं संवत्सराभरणमिति नित्यतां मन्यते । यच्छब्दस्तु
कर्तृसमभिव्याहृतो निमित्ततां संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयतीति नैमि-
त्तिकतैव स्थिता ॥ ६ ॥

पश्याश्रितेर्नैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पैदचितिः पूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ ७ ॥

योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रिनयो भवन्ति । अथ पश्यां
चिनुते । इति पश्यां चिनिर्नित्यैव पश्याति पूरणप्रत्ययादिति प्राप्ते,—यच्छ-
ब्देनाप्रतिष्ठाया निमित्तत्वश्रवणान्नैमित्तिक्येव । पदसंख्यापूरणं तु अभिधा-
नक्रियापेक्षमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

पिण्डपितृयागस्य दशानङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥ ८ ॥

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति पितृयज्ञोऽमा-
वास्येष्ट्यङ्गं फलाश्रवणात् यस्त्वनाहिताग्निना कार्य इति विहितः स
पुरुषार्थ इति प्राप्ते,—अमावास्याशब्दस्य कालवचनत्वात्कर्मणि लक्षणा-
पक्षेऽन्तत्समभिव्याहाराभावादनङ्गमिति विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गार्थ इति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

रगनाया यूपान्गताधिकरणम् ॥ ९ ॥

पञ्चङ्गं रगनास्यात्तद्वागमे विशानात् ॥ ९ ॥

आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिशृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाक-
रोतीति सवनीयाङ्गभूता द्वितीया रगना पञ्चङ्गं यूपान्गत्वेऽहृष्टार्थत्वापत्तेः ।
तत्रा च पञ्चर्या रगना तदर्थं परिख्याणं तदर्थो यूप इति प्राप्ते,—यूपार्थ-

- १ पश्याचितिः पदचितिः सा पञ्चचितिकन् नित्या स्यादित्यर्थः । १० सू० ।
२ पूर्व नित्याः पञ्चचितयो विहिताः इदानीमित्य पश्या नैमित्तिक्यनिर्धीयतश्च्यपेक्षा ।
३ पितृयज्ञः दशयागाङ्गं न भवति अमावास्यायाः पितृयज्ञकालत्वादित्यर्थः ।
गि० सू० । ४ अपराङ्गामानाधिकरण्यात् । ५ रगना पञ्चङ्गं भवति त्रिशृता यूपं
परिवीयेति वाक्येन पशुप्रकरणे पाठादित्यर्थः । १० सू० । ६ नहि रगना यूपस्य
विचिष्टं कश्चिन्पादयति पशोस्तूपकरोति तदनतिक्रमणेनेति भावः ।

त्वेऽपि दार्ढ्यरूपदृष्टमंवात् द्वितीयाश्रुतेश्च यूपार्थमेव रक्षणापरि-
व्याणमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

स्वरोः पञ्चदशताधिकरणम् ॥ १० ॥

स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् ॥ १० ॥

यूपस्य स्वरुं करोतीति पशुधा यूपार्थः स्वरुस्तस्य पञ्चजनं प्रतिपत्ति-
रिति प्राप्ते,—स्वरुणा पशुमिति तृतीयाद्वितीयाभ्यां स्वरोः पञ्चजनाङ्गत्व-
मेव पशुं त्वत्रयत्रावयविभाव इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

आचारादीनामाग्नेयायङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इत्यत्र सर्वयागप्राधान्यं, नाग्नौ गजसूय-
चर्दाख्यातपरतन्त्रत्वात्तस्य च सर्वसाधारण्यादिति प्राप्ते,—दर्शपूर्णमासा-
भ्यामित्यस्य कालयोगिविद्वद्वाक्यसिद्धसमुदायद्वये प्रसिद्धत्वेनाख्यातवि-
शेषरुत्वमेव राजसूयपदं त्वप्रसिद्धार्थत्वादाख्यातपरतन्त्रम्, अत आग्नेया-
दिपदकर्मैव फलमन्वन्धात्प्रयाजादीनां तदङ्गत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणायादीनामङ्गताधिकरणम् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र इष्टिपशुसोमयागानां सर्वेषां प्रा-
धान्यं ज्योतिष्टोमपदस्याप्रसिद्धार्थत्वेन गजसूयसमत्वादिति प्राप्ते,—तानि
चाव एतानि ज्योतीषि य एतस्य स्तोमा इति वाम्यशेषेण ज्योतीरूपत्रि-
चृदादिस्तोमरुत्वेन सोमयागे प्रसिद्धेन गजसूयपदतुल्यत्वम् । अनः
सोमयागस्यैव प्राधान्यं नेनेरेपामिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

इति भीमत्तसप्तमबन्ध्यामजमद्वैयनापहृते न्यायविन्दौ

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

१ श्रित्तेति तृतीयाश्रुतापि परिव्याणार्थं रयनेत्यपि द्रष्टव्यम् । २ चोऽप्यर्थे,
स्वरुपि यूपान् यूपस्य स्वरुं करोतीत्यत्र दृष्ट्या यूपस्य प्राधान्यावगमादित्यर्थः । पू०
सू० । ३ दर्शपूर्णमासवन्धिनः धागाः गर्भे प्रधानाः अङ्गप्रधानबोधकविशेषाद्दो-
नादित्यर्थः । पू० सू० । ४ पत्रात्पान तत्र नाम इति व्याप्येत्यर्थः । ५ अक्षरमे-
न तदङ्गत्वमित्यर्थः । ६ ज्योतिष्टोमे थागदपदमणि तुल्यानि समप्रधानानि यत्नन्पा
पलाबन्धस्वरुपप्राधान्यकारणमेवम्पमित्यर्थः । पू० सू० । ७ शिरो वा यत्तस्य शरी-
रार्णयति वाक्यशेषेण तेषामङ्गत्वेनाप्राधान्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

क्रमनियमाधिकरणम् । श्रुतिबलीयस्त्वाधिकरणं वा ॥ १ ॥

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ॥ १ ॥

इदानीं विहितपदार्थानां क्रमश्चिन्त्यते । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोति अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीत्यादौ क्रमो न विधेयः । संघातविशेषणत्वात्तस्य चाविधेयत्वादतो वेदिदीक्षादिकमेव विधीयते क्रमस्त्वनुवाद इति प्राप्ते,—वेदिदीक्षादिकरणस्य वैचनातिदेशाभ्यां प्राप्तेः क्रम एवात्र विधेयः । एवमध्वर्युकर्तृकत्वस्यापि चोदकप्राप्तत्वादध्वर्युदीक्षायां च चित्पतिस्त्वा पुनात्विति मन्त्रलिङ्गविरोधादन्येषु च—न पूतः पावयेदिति निषेधादध्वर्योरसंभवे इतरमन्यस्तंषां यतो विशेषः स्यादिति न्यायेन प्रतिप्रस्थातुः प्राप्तेः, एवमेव तृतीयपु पादिषु च नेष्टुत्रेत्रोः प्राप्तेः क्रम एवात्र विधीयते । अतः श्रुतिक्रमोऽयं प्रत्यक्षवचनविधेयत्वादिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

क्रमस्य क्वचिदार्यकताधिकरणम् ॥ २ ॥

अर्थाच्च ॥ २ ॥

यवाग्यामिहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति न क्रमविधिः अशा-
चत्वात् । अतोऽनियम इति प्राप्ते,—प्रयोजनवशात्पक्त्वा होम इति
सिद्धान्तः ॥ २ ॥

१ श्रुतिः लक्षणं ज्ञापकं यस्वेति व्युत्पत्त्या, आनुपूर्व्यं क्रमः श्रुतिज्ञायः तत् क्रम-
बोधकत्वादिप्रमाण यस्य तत्त्वात् क्रमबोधकत्वाप्रत्ययादिप्रमाणत्वादित्यर्थः । सि०
सू० । २ क्रमस्यैकैकपदार्थानाभयत्वेन समुदायविशेषणत्वम् । ३ शब्दावाच्यत्वेन ।
४ वचनं च श्रुतिदेशश्च, ताभ्याम् विधिचोदकाभ्याम् । ५ तृतीया दक्षिणा
येषां ते तृतीयिनः पादः दक्षिणा येषां ते पादिनः तेषु । ६ अत्राभिहितोऽपि प्राति-
स्विकेन विधिना विधीयमानत्वाच्छ्रुतिक्रम इति शा० दी० । ७ अर्थात् प्रयोजनानु-
सारात् क्रमनियम इत्यर्थः । सि० सू० । ८ अमिहोत्रं जुहोतीति विधिवान्यम् ।
अन्यथा अधिकरणानुत्थानप्रसङ्गः । ९ यवागूवचनस्यामिहोत्रहोमस्य च यथायथं
पक्त्वाभ्ययोः साकारक्षत्वात् पाठकमत्यागेनार्थक्रमानुसरणम् । तदेवं वचनव्यतिः,
यवागूं पचति तयाऽमिहोत्रं जुहोतीति भावः ।

प्रयाजानुमन्त्रणे क्रमानियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

नियामक्रामात्रे त्रनियमः यथा वसन्तमृतूनामित्यादीनामेको ममैका
सस्येत्येवमादीनां च प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणामिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

पाठतः क्रमानियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥

समिथो यत्रतोत्यादौ अत्यर्थयोरभावान् क्रमानियम इति प्राप्ते,—पाठ-
क्रमात् क्रमानियम इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

प्रावर्तिरक्रमनियमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात् ॥ ५ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पञ्चमः सह क्रियन्ते । तत्रोपाकरणादिपोडश-
पदार्थानां सर्वेषामुपाकरणं कृत्वा पश्चात्त्रियोजनमिति पदार्थानुक्रमः । तत्र
नियोजनादीनामप्युपाकरणवद्यतः कुतश्चिदारभ्यानुष्ठानमित्यनियमे प्राप्ते
पूर्वपदार्थप्रवृत्त्या नियमः । तथा सति षोडशभिः पदार्थैर्न्येयवानमुपाकरणा-
दीनां भवति अनियमे त्वधिकैरपीति साहित्यबाधः स्यात् । अतो येन
क्रमेणोपाकरणं तेनैव क्रमेण नियोजनादीति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

स्थानतः क्रमानियमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ६ ॥

साद्यस्ते सहपञ्चानुलभत इति साहित्यं सवनीयस्थान इति तृतीये
स्थितम् । तत्रोपाकरणादिक्रमानियमः अग्नीषोमीयस्य वा प्रथमे प्रकृतौ
दर्शनादिति प्राप्ते,—सवनीयस्य प्रथममुपाकरणादिः आश्विनप्रहणेनोपस्थित-
त्वात् अग्नीषोमीयस्य स्वस्थानाच्चलितत्वेनानुपस्थितेः । तदन्तरं तु अग्नीषो-
मीयस्य प्रथमं तत आनुबन्ध्यस्येति प्रकृतिदृष्ट एव क्रम इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ अथ भावः प्रवृत्त्या क्रमानियमः कर्तव्यः । न चानेकशरराधीतानुमन्त्रणम-
न्त्राणा मिथः सामीयमस्ति, यदनुरोधेन प्रवृत्तिर्नियम्येतेत्यनियम एवान् । २ एक-
यागगतत्वे पाठत अनुष्ठानक्रमनियमः षमस्य अनुष्ठानाद्गत्वादित्यर्थः । सि० सू० ।
३ स्वाध्यायविधिरिच्छीतत्वेन यथायंज्ञान तथार्थस्मरणेनानुष्ठानं पाठक्रमे प्रसज्यत ।
४ एककालानामुपाकरणादिगुणानां प्रथमप्रवृत्तिक्रमेण द्वितीयादिपदार्थानुष्ठाननियमः
तस्मादव प्रथमारम्भादित्यर्थः । सि० सू० । ५ वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजारन्यैश्चरन्तीनि
वाक्यावगतस्य । ६ उत्पत्तिबाधये सयोगो यस्य तस्मान् स्थानान् अपि क्रमानियम
इत्यर्थः । सि० सू० ।

न्त्रक्रमेण पदार्थस्मरणात्तेनैव क्रमेण पदार्थानुष्ठानम् । अतो मन्त्रक्रमो
ब्रह्मीयानिति तदभावे विधिक्रम इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

प्रयोगवचनात् चोदकस्य बलवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

तद्वचनात्तु विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥ १० ॥

आप्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्सग्वस्वत्याज्यभागा स्यात्
बार्हस्पत्यश्चरुगित्यत्र मुख्यक्रमात्प्रथममाज्यधर्मास्ततश्चरुधर्मा इति प्राप्ते,—
प्रकृतितः प्राप्तानां पदार्थानां विकृतौ क्रमः कल्पनीयः । ते च प्राकृतक्रम-
युक्ता एव प्राप्यन्त इति न क्रमाकाङ्क्षा । तेन क्रमान्तरस्याकल्पनान् प्राकृत-
एव क्रम इति औपधर्मानन्तरमाज्यधर्मा इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

विकृतौ क्वचित् प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

विकृतिः प्रकृतिधर्पत्वात्तत्काला स्याद्यथाशिष्टम् ॥ ११ ॥

चातुर्मास्येषु सारुमेधस्तृतीयं पर्वं प्रातर्गमयेऽनीकवनेऽष्टाकपालं पुरोडाशं
निर्वपेत्, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः
सायमोदनमिति श्रुतम् । तत्र प्रकृतिवन् बृहकालता तेनाद्यतनेषु प्रात-
रादिपूपक्रम्य श्वस्तनेषु प्रातर्गादिषु समापनीया इति प्राप्ते,—साङ्गप्रधानस्य
प्रातरादिषु विधानादेकस्मिन्नेव प्रातरादिके सर्वप्रयोगप्रतीनेरुपदेशात्मद्य-
स्कालतैवेति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ हविर्गसादनोत्तरं प्राप्तानां प्रयाजानां तिष्ठन्तं पशुं
प्रयजन्तीत्यपकर्षः श्रुतः । तथा सवनीये अनूयाजानामग्निमारुतादूर्ध्वमनू-
यानैश्चरन्तीत्युत्कर्षः । स तावन्मात्रस्यैवेति प्राप्ते,—प्रयाजमात्रापकर्षे आधा-
रानन्वर्धस्य प्रकृतिप्राप्तस्य धावापत्तेः बद्धक्रमस्य प्रयाजान्तकाण्डस्याप-

१ आप्रावैष्णवादिविकृतिव्यये प्रधानक्रमादङ्गक्रमानुष्ठानं स्यात् प्रधानवाक्य-
पाठस्यामर्थात् । ५० सू० । २ नच शरमयं बर्हिर्भक्नीत्यत्र शरेण बर्हिबाधवदत्र
प्राप्तक्रमबाधः । तत्र क्लृप्तत्वाच्छास्त्रस्य कुशबाधकत्वेऽप्यत्र क्रमस्य कल्पयत्वान् कल्प-
नायाथाकाङ्क्षाधीनत्वादत्र त्वाकारद्धाया निवृत्तत्वात् । ३ अनीकवत्यादयो विकृते-
ष्टयः प्रकृतिधर्मयुक्तत्वाद्यथोपदेशं प्रकृतिकालाः प्रकृतिवत् बृहकालानुष्ठेया द-
त्यर्थः । ५० सू० । ४ प्रयाजानुयाजप्रयाणामङ्गना मुख्यकालतन्निवन्त्वात् यत्का-
श्रुतं तावत् एवोत्कर्षापकर्षौ स्याताम् । ५० सू० ।

कर्पः । एवमनुयाजमात्रोत्कर्षे तदुत्तरं सूक्तवाकादयः कार्या इत्यनुयाजादीनामुत्कर्ष इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

प्रदत्त्वा प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभाविताविकरणम् ॥ १३ ॥

प्रकृत्या कृतकालानाम् ॥ १३ ॥

प्रातरनुवाकप्रैषं होत्रे दत्त्वा प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वपस्वेति द्वैर्विधाय प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पठिताः । तत्र निर्वापः प्रतिप्रस्थानु-कर्तृकत्वात्प्रार्थयन्नाम्प्रोक्षणादीनुपस्थापयति । सौमिकानामपि निर्वापव्यवहितानां नोपस्थितिः । तस्मान्निर्वापानन्तरं सौमिकाः प्रोक्षणादयो वेत्यनियम इति प्राप्ते,—निर्वापेऽयध्वर्योः प्रैषद्वारा कर्तृत्वात्निर्वापानन्तरं तदुपस्थिताः प्रोक्षणादयः पूर्वं ततः सौमिका इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

वैकृतशूपकर्ममात्रापकर्षाधिकरणम् ॥ १४ ॥

असंयोगात्तु वैकृतं तदेव प्रतिकृष्येत ॥ १४ ॥

अग्नीषोमप्रणयनोत्तरं शूपच्छेदनं विहितम् । दीक्षासु शूपं छिनत्तीत्यपकृष्यमाणमग्नीषोमप्रणयनादीनपकर्षति तदन्तापकर्षन्यायादिति प्राप्ते,—पाशुकस्य शूपच्छेदनस्य सौमिकाग्नीषोमप्रणयनस्य च भिन्नप्रयोगविधिविधेयत्वेन क्रमाभावात्तन्मात्रापकर्ष इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

दाशिणाग्निहोमानपकर्षाधिकरणम् ॥ १५ ॥

मौसङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ १५ ॥

सवनीयपशुतन्त्रं तत्पुरोडाशेषु प्रासङ्गिकं, पिष्टलेपफलीकरणहोमौ पुरोडाशार्थं कर्तव्यौ । तावनुयाजोत्कर्षादुत्कृष्टव्यौ प्रकृतौ तदनन्तरत्वेन वन्द्यत्वादिति प्राप्ते,—अनुयाजानां पाशुकत्वान्न तदानन्तर्यं पुरोडाशिक-

१ प्रकृत्या दशपूर्णमासानुष्ठानेन विज्ञातकालानां निर्वापोत्तरं पठितानां प्रोक्षणप्रभृत्यलङ्घरणपर्यन्ताज्ञानामुत्कर्ष इत्यर्थः । मि० सू० । २ अयं भावः प्रातरनुवाकप्रचरणीहोमयोः सौमिकयोः पाटप्राप्तमुत्कर्म विच्छिद्य प्रैषयत्वात् प्रवृत्त ऐष्टिको निर्वापः स्वोत्तरभाविप्रोक्षणादिकमेव पूर्वमुपस्थापयति न सौमिकान् ननु प्रचरणीहोमान् सौमिकान् इति प्रोक्षणादयः पूर्वं पश्चात् सौमिकाः । ३ वैकृत शूपच्छेदनं तावन्मात्रं यावदुनः तावदेवापकृष्येन पाशुकस्य सौमिकैरङ्गैरसंयोगादित्यर्थः । सि० सू० । ४ प्रयाजापारादीनां प्रधानं प्रत्यङ्गत्वादेकप्रयोगान्तर्गतत्वान् क्रम आवश्यक इति । तत्र तदन्तापकर्षेऽपि इह द्वयोर्भिन्नाङ्गत्वात् तदन्तापकर्षः । ५ प्रयत्नप्राप्तं पिष्टलेप-पत्नीकरणहोमादिकं प्रासङ्गिकानुयाजोत्कर्षे नोत्कर्ष्येत प्रासङ्गिकाप्रासङ्गिकत्वेन तयोरगम्यो मादित्यर्थः । मि० सू० ।

होमयोरङ्ग भिन्नप्रयोगविधिविहितत्मान्तम्मात्रोत्कर्ष । पौरोडाशिनास्त्व-
नुयाजा नात्र त्रियन्त पाशुभैरथ प्रसङ्गसिद्धेरिति सिद्धान्त ॥ १५ ॥

पुरोडाशमिवास्तनान्तस्य दर्शेऽनपकर्षाधिकरणम् ॥ १६ ॥

तथाऽपूर्वम् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होत्रिभिमर्शानोत्तरादिरुक्ता-पूर्वेद्युरमात्रास्याया वदि-
मित्यपकर्षेऽभिमर्शानादीनामप्यपकर्षिणा पाठकमादिति प्राप्ते,—अमावा-
स्याया विशेषविहितश्रुतिरुक्तात्पाठक्रमनाधात्रापकर्ष इति सिद्धान्त ॥ १६ ॥

सात्तपनीयाया अग्निहोत्रात्कर्षेऽनपकरणम् ॥ १७ ॥

सान्तपनीया तत्कर्षेऽग्निहोत्रे सवनवद्वैगुण्यात् ॥ १७ ॥

मरुद्ग्रथ सान्तपनभ्यो मध्यदिन चरमिति सान्तपनीयेष्टिदवात्सायं-
कालं यावन्न जना तत्रानन्तर ता कृत्वा पश्चादग्निहोत्रम् । अन्यथा तदा
नीमग्निहोत्रकरणे तदङ्गप्रणयनलोपापत्ते । कालस्तु साङ्गप्रयोगावगमोत्तर
विधीयत इति दुर्बलत्वाद्वाध्यत इति प्राप्ते,—कालम्यानुपादयत्वेन निमित्त-
त्वात्तदनुग्रहेणाङ्गान्तरनाथे । तस्मादग्निहोत्रं हुत्वा सान्तपनीयेष्टिरिति
सिद्धान्त ॥ १७ ॥

उक्थ्यावरोधेन शोडशयुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १८ ॥

पोडशीचोत्रसंयोगात् ॥ १८ ॥

त पराश्वमुख्येभ्यो गृह्णातीति उक्थ्योत्तरपोडशी श्रुत । तत्र दैना-
दुक्थ्योत्कर्षे पोडशी नोत्कृत्यते नदङ्गस्तोत्रस्याप्युत्कर्षापत्तौ समयध्यु-
षितसूर्ये पोडशिनस्तोत्रमुपासरोतीति विहितकालनाथापत्ते । उक्थ्यपर-
भावस्तु पदार्थविशेषणत्वात्कालान् दुर्बल इति प्राप्ते,—प्रधानाङ्गत्वन क्रमो-
चलवान् स्तोत्राङ्गत्वन कालो दुर्बलस्तरमादुत्कर्ष इति सिद्धान्त ॥ १८ ॥

इति श्रीयासविदौ पञ्चमाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥

१ यथा प्रासङ्गिक फिल्लपहोमस्य नोत्कर्षक तथा अपृवमर्षादयथ । सि० सू० ।
२ उत्कृत्यमाणा सान्तपनीया अग्निहोत्रमुत्कर्षन् स्वस्थानाच्चालयन् सवनवन् प्रात-
सवन इव माध्यान्दिन वैगुण्याद्येत्यथ । पू०मू० । ३ किंचिदङ्गरहितमप्यग्निहोत्रं कर्त्त-
व्यमियमिप्राय । ४ अथ भावः, सान्तपनीयाया स्वकालभ्रंशस्य दुर्बलत्वात्तदनुगो-
धेन स्वकालप्राप्त्याग्निहोत्रहोमस्य मुख्यकालबाधोऽनुचित इति तदङ्गत्वमपि स्वकाले
एवावरोधेयम् । ५ उक्थ्योत्कर्षे पोडशीयुक्त्येन पोडश्या उक्थ्योत्तरकालमाविधेन
पूर्वोत्तरप्रयोगादियर्थ । मि० सू० । ६ अस्ते । ७ उक्थ्योत्तरत्वम् । ८ अनुत्कर्षो
हि उक्थ्योत्तरत्वे प्रधानाङ्गं सद्भाष्यत । नचैद्युनमत उत्कर्ष ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

वाजपेयपञ्चमं सर्वेषामिकद्वयोपाकरणादिषमाहुषानापिहरणम् ॥ १ ॥

सन्निपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

वाजपेये सप्तदशानां प्राजापत्यपशूनामुपाकरणनियोजनादयः काण्डानुममयेन कार्याः एकैकस्य पशोः स्वाङ्गाव्यवधानस्य प्रकृतिप्राप्तत्वान् । तस्मादेकस्योपाकरणादिमर्षं कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्यमिति प्राप्ते,—प्राजापत्यैश्वरन्तीत्येकपशोपादानात्सर्वपशूनां साहित्यावगतेरैकस्योपाकरणं कृत्वाऽपरस्योपाकरणमित्येवं पदार्थानुममय एव, काण्डानुममये साहित्ययाधारणेः । एवमन्यत्राप्यनेकप्रधानसाहित्ये पदार्थानुममय एवेति मिद्धान्तः । अथप्रतिप्रहृष्टौ तु निमित्तवशात्पुगोडाशवाहुल्ये श्रपणाशुद्धासनान्तकाण्डानुसमय एव, पदार्थानुममये पुरोडाशदांष्टापत्या प्रधानविगी-
श्रादिति श्रेयम् ॥ १ ॥

मुष्टिकपाल्यावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेन ॥ २ ॥

मुष्टिकपाल्यावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेन ॥ २ ॥

आग्नेयाग्नीषोमीयानिर्वापश्च एकैकेन मुष्टिनेति प्राप्ते,—चतुरश्रतुगो मुष्टीभिर्वपतीति चतुर्मुष्टिनिर्वापस्य विहितत्वेनाहुत्वाश्चतुर्भिर्मुष्टिभिः प्रमो न तदवयवैः । एवमाग्नेयकपालान्यष्टावुपधायाग्नीषोमीयोपधानं तथा श्वदानेनैवानुममयो नैकेकेनेत्यादि श्रेयम् ॥ २ ॥

श्वदानस्य प्रशान्तानुसमयापिहरणम् ॥ ३ ॥

संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदन्तं स्यादितारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

१ शूनां श्वकार्येण प्रधानानामेकत्र शनिशते एकैकस्य गुणस्य सर्वकर्म यावद्दुर्गमं शान्तिर्यथै । २ ॥ १० ॥ ३ वाजपेयपञ्चमं प्राजापत्यपशूनामुपाकरणनियोजनादयः काण्डानुममयेन कार्याः एकैकस्य पशोः स्वाङ्गाव्यवधानस्य प्रकृतिप्राप्तत्वान् । तस्मादेकस्योपाकरणादिमर्षं कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्यमिति प्राप्ते,—प्राजापत्यैश्वरन्तीत्येकपशोपादानात्सर्वपशूनां साहित्यावगतेरैकस्योपाकरणं कृत्वाऽपरस्योपाकरणमित्येवं पदार्थानुममय एव, काण्डानुममये साहित्ययाधारणेः । एवमन्यत्राप्यनेकप्रधानसाहित्ये पदार्थानुममय एवेति मिद्धान्तः । अथप्रतिप्रहृष्टौ तु निमित्तवशात्पुगोडाशवाहुल्ये श्रपणाशुद्धासनान्तकाण्डानुसमय एव, पदार्थानुममये पुरोडाशदांष्टापत्या प्रधानविगीश्रादिति श्रेयम् ॥ १ ॥

अथदानमात्रेणानुसमयप्रानौ,—अथदानस्य चतुरवत्तहोमोपायतया विधानादवदानादिप्रदानान्तेनानुसमय इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वचनात्तु परिव्याणान्तमञ्जनौदि स्यात् ॥ ४ ॥

अञ्जनादियूपधर्माणां यूपगणे पूर्ववत्पदार्थानुसमयः अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदित्यनुत्सर्गस्तु प्रकृतावार्थिको न विवक्षित इति प्राप्ते,—नियमेनाप्राप्तत्वादननुत्सर्गो विधेय एवेति न पदार्थानुसमयः किंतु काण्डानुसमय एवेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

द्वैताथवदानेऽप्युपानुसमयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत् पश्वेकत्वात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये पशौ देवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं सौविष्टकृतान्यवद्यति सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं ऐडान्यवद्यतीति श्रुतम् । तत्रैकदेवतेषु पशुगणेष्वेकैकस्य पशोरवदानत्रयं कृत्वा तथैवापरम्येति काण्डानुसमयः प्रकृतिवदिति प्राप्ते,—प्रकृतौ पश्वैस्यादेवताद्रीनामार्थः क्रमः । इह तु साहित्यार्थे देवैर्देवतानां क्रम इति पदार्थानुसमय एवेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

नानावीजेथै वद्वल्लदीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ६ ॥

नानावीजेप्वेकमूलखलं विभवात् ॥ ६ ॥

राजसूये नानावीजेष्टिः अग्नये गृहपतयेऽष्टाकपालं कृष्णानां श्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्वादि । तत्र कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकृष्णान्तानां पदार्थानामनुसमय इत्युद्गमलमेद इति प्राप्ते,—तेषां तण्डुली-

१ द्विरवदानस्यावदाने विशेषमात्रापायकत्वात् चतुरवत्तस्यैव होमशेषत्वम् । अवदानं विना होमस्यासंभवादर्थाधिपेयदाने द्वित्वमात्रं द्विरित्वनेन यद्यपि विधीयते तथापि चतुरवत्तारात्तन्त्रेणैव विधीयते । तथा गति एवार्थेना द्विरवदानस्यान्यथा-दृष्टकृष्णा (यादिनि) तस्य तदुपायतेति तत्त्वम् । २ आदिपदेनान्यजनाऽस्तीकरण-द्रीनां ग्रहणम् । अञ्जनादि प्रविश्यान्तनुत्सर्गस्यः इत्युद्गमलमेद तावत्पर्वन्तम-न्वारम्भस्य वचनात् । सद्वत्तादिर्यथः । गि० सू० । ३ पशुगणे तस्य तस्य पशोः सर्वे समानस्य पशोऽप्यग्नये प्रकृत्याविसात्ताणि एतन्नादित्यर्थः । पू० सू० । ४ प्रकृता-मनुत्सर्गपदार्थानां पश्वेकत्वमधिष्ठत्वमिति देवतप्रीविष्टकृतान्तर्वमार्थिकम् । ५ एतान-त्रादीयेः समानद्वीनानामित्यदि बोध्यम् ।

करणांशत्वेन पृथक्पदार्थत्वाभावात् अन्यथाऽदृष्टार्थत्वापत्तेः फलीकर-
णान्तेन काण्डेनानुसमय इत्येकमेवोद्धखलमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

अग्नीषोमीयपगौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणम् ॥ ७ ॥

विकारे त्वनूयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात्स्यात् ॥ ७ ॥

पगौ पृषदाज्येनानूयाजान्यजतीति श्रुतं, पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यम्,
अष्टावुपभृतीति प्रयाजानुयाजाज्ययोः प्रकृतिवदेकस्यामुपभृति ग्रहणे
संकर इति कालभेदेन ग्राह्यम्, उपभृतीत्येकत्वश्रवणात् क्रमस्य तु पाठकः
स्प्यत्वादिति प्राप्ते,—प्रकृतौ तथात्वेऽपि विकृतावानुमानिकत्वेन तुल्यत्वात्प्र-
याजाज्ये गृहीते तदुपस्थितस्यानूयाजाज्यग्रहणस्य बाधायोगात्प्राप्तान्तरमु-
पादेयमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वताधिकरणम् ॥ ८ ॥

कृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्नक्षत्रोदितस्य शेषान्नानम् ॥ ८ ॥

अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमिति नक्षत्रेष्टिं विधायोपहोमा विहिताः ।
‘ओऽत्र जुहोत्यग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेति । तत्र प्रकृतौ यद्यपि प्रधा-
नानन्तरं नारिष्टहोमास्तथापीह प्रत्यक्षपाठेन प्रथममुपहोमास्ततो नारिष्ट-
होमा इति प्राप्ते,—विकृतेः क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षत्वात्प्रथमं प्राकृताङ्गसंबन्धः
पश्चात् संनिधिपठिताङ्गस्य । तेन नारिष्टान् कृत्वा पश्चादुपहोमा इति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

विदेवनादीनामभिपेकपूर्वताधिकरणम् ॥ ९ ॥

कृतदेशात्तु पूर्वेपां स देशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगात्
प्रायमात्रमितस्तु ॥ ९ ॥

१ भावनेत्यमिति शेषः । न च कृष्णाजिनमघस्तादवस्तृणाति शर्षेण विविनती-
स्यादितस्तरणादिभावनाप्रतीतिः कथं तदेकत्वमिति वाच्यम् । स्तरणादीनां तण्डुलभा-
वनानिर्वर्तकत्वेन ततो भेदाभावात् । २ अनूयाजानां श्रुतद्रव्यान्यद्रव्यकत्वे पात्रान्तरं
स्यात् द्रव्यभेदादित्यर्थः । सि० सू० । ३ अतिविसतः प्राप्तत्वेन । ४ प्राकृतधर्मा-
णामुत्पत्तिवाक्यपठितत्वात् वैकृतमङ्गमन्ते स्यात् । नहि अचोदितस्यानुपपत्त्याङ्गपाठो
मुक्त इत्यर्थः । सि० सू० । ५ अयं भावः, विकृतिभावनायाः प्रकारविशेषं साका-
ङ्क्षत्वात् संनिहितं क्लृप्तोपकारं प्रकारमुपेक्ष्यासनिहितमपि प्राकृतं प्रकारं स्वीकरोति
क्लृप्तोपकारत्वात्, ततः संनिधिपठिताङ्गप्रयोजनापेक्षातो वैकृतमिति । ६ कृतदेशात्
नाम माहेन्द्रस्तोत्रदेशात् अभिपेकपूर्वताविदेवनादीनां स एव देशः स्यादभिपेकेण
सह प्रत्यक्षसंयोगात्, अभिपेचनीयाङ्गोत्तरत्वं तु कल्पनामात्रमित्यर्थः । सि० सू०

राजसुये अभिषेचनीयानन्तरं विदेवनादयोऽभिषेकान्ता विहिताः । तत्राभिषेकोऽभिषेचनीयप्राकृताङ्गमध्येऽपकृष्टः 'माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते' इति तदपकर्षेऽपि न तत्पूर्वपदार्थापकर्षः वेदिवदपूर्वत्वेनाक्लृप्त-क्रमत्वात् । एवं च तेषामन्ते तु वादरायण इति न्यायात्सर्वप्राकृताङ्गोत्तर-मनुष्ठानमिति प्राप्ते,—अपकर्षावस्थायां क्रमासिद्धावपि अभिषेकपूर्वत्वस्य विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठेन प्राकृताङ्गोत्तरता त्वनुमानेनेति प्रत्यक्षप्रायल्या-दभिषेकात्पूर्वमेवानुष्ठानात्तदन्तापकर्ष इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयापूर्वताधिकरणम् ॥ १० ॥

प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ १० ॥

अग्नौ सावित्रहोमाद्यपूर्वपदार्थान्विधाय पञ्चादीक्षणीयादयः प्राकृताः सगुणाः श्रुताः । तत्र प्राकृताङ्गस्य पूर्वमन्वयात्प्रत्यक्षपाठस्य गुणार्थत्वात्त-दनन्तरं सावित्रहोमादिनैकृतानुष्ठानमिति प्राप्ते,—गुणार्थप्रत्यक्षपाठस्यापि गुण्युपस्थापकतया कर्मप्रयोजकत्वाद्देकृतानन्तरमेव दीक्षणीयादीति सि-द्धान्तः ॥ १० ॥

याजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोचपूर्वभाविताधिकरणम् ॥ ११ ॥

संनिपातश्चेत् यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ ११ ॥

अग्नौ दीक्षणीयानन्तरं रुक्मप्रतिमोचनाद्याभ्रातम् । प्रकृतौ तु दीक्षणी-यानन्तरं दीक्षितसंस्काराः । तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयाद्यनन्तरं रुक्मप्र-तिमोचनादिकमिति प्राप्ते,—प्रकृतिह्रस्वक्रमवशेन दीक्षणीयानन्तरं दीक्षितसं-स्कारास्ततो रुक्मप्रतिमोचनादि । दीक्षणीयानन्तरपाठस्तु रुक्मादेनान्तरी-यकः पश्चादनुष्ठानेऽपि न विरुध्यते । सावित्रहोमादेस्तु पश्चादनुष्ठाने पूर्व-पाठविरोध इति विशेष इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

इति श्रीन्यायत्रिन्दौ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

१ यथा पूर्वपुरमावास्यायां वेदिं करोतीति वेदिमानापकर्षो न पूर्वपामक्लृप्तकम-त्वात् । तथानाभिषेकमात्रस्यापकर्ष इति भावः । २ आगन्तूनामन्ते निवेश इति वाद-रायणमतमित्यर्थः । ३ यद्वेद्वृत्तमत्र प्राकृतान् पुरस्तान् अग्रे पठितं तस्यापि स एव देशः । मि० सू० । ४ गुणगुणिनोः समानदेशत्वान् । ५ प्राकृतवैकृत्यमनिपाते यथोक्तं प्रत्यक्षभूत रुक्मधारणमन्ते स्यादित्यर्थः । सि० सू० ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसंपाद्यताधिकरणम् ॥ १ ॥

विष्टद्धिः कर्मभेदात्पृपदाज्यवत्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ १ ॥

एकादश प्रयाजान्यजति पडुपसद् इत्यादिसंख्याविष्टद्धिः प्रतिप्रयाजं प्रत्युपसदं च कार्या उद्देश्यसाहित्यस्याविवक्षितत्वादिति प्राप्ते,—प्रयाजादि-
स्वरूपे प्रत्येकं समुदाये वा संख्यान्वयायोगात्प्रयाजप्रयोगे सर्वप्रयाजल-
क्षिते सा विधीयत इति सर्वसंपाद्या सेति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

प्रथमादीनां तिसृणामुपसदां स्वस्थानात्स्वधिकरणम् ॥ २ ॥

स्वस्थानात्तु विष्टध्येरन् कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥ २ ॥

तिसृणामुपसदामनुष्ठानोत्तरं पुनरादितः करणमिति दण्डाकल्पितवदा-
वृत्या पदसंख्यासंपत्तिरिति प्राप्ते,—तृतीयोत्तरं प्रथमायां प्राकृतक्रमवाधा-
पत्तोरैकस्या द्विरावृत्तिरिति स्वस्थानविष्टद्धिरवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सामिधेनीष्वागन्तूनामन्ते निवेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण धाय्याः स्युर्धा-
वापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ३ ॥

एकविंशतिमनुश्रूयादिति सामिधेनीशृद्धावागन्तूनामृचामन्ते निवेशः
इयं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यदन्तरा सद्धाय्या इति वच-
नात्समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये धीयमानानां धाय्यापदार्थत्वादिति
प्राप्ते,—धाय्यापदेन पृथुपाजवत्यौ धाय्या इत्याशुक्ता एव न त्वागन्तुमात्रं
तेन धाय्याभिन्नामन्ते निवेश इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

वहिष्पवमाने आगन्तूनां पर्यासोत्तरकाण्डताधिकरणम् ॥ ४ ॥

स्तोमविष्टद्धौ वहिष्पवमाने पुरस्तात्पर्यासादागन्तवः
स्युस्तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ४ ॥

वहिष्पवमाने स्तोत्रीयोऽनुरूपः पर्यासश्चेति त्रयस्तृचा विष्टद्धस्तोम-
केषु कृतुषु अतिदेशप्राप्तास्तत्रागन्तूनामृचां पर्यासात्प्राक् निवेशः । द्वादशाहे
वृष्यनीनां . पर्यासात्प्राक् पाठदर्शनान् तत्रापि तथाऽनुमानात् पर्यासश-
ब्दस्य चान्तवचनत्वप्रसिद्धेरिति प्राप्ते,—अनुमानम्याप्रमाणत्वाद्दन्ते निवेश
एव न्यायादिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

बहिष्पवमाने आगन्तुनां सात्रामन्ते निवेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥ ५ ॥

विवृद्धस्तोमकेष्वेव बहिष्पवमानोत्तरयोर्माध्यंदिनार्भवपवमानयोः
सामागमो वक्ष्यमाणोऽन्ते तृच इति प्राप्ते, -त्रीणि ह वै यज्ञस्योद-
राणि गायत्री बृहत्यनुपु च अत्र हेनावपन्ति अत एवोद्वपन्तीनि वच-
नात् परमानगतगायत्र्यादिष्वेव निवेश इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

प्रहेष्टकादीनां मध्यप्रियेषताधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रहेष्टकमौपातुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् ॥ ६ ॥

अंशुं गृह्णाति चित्रिणीरुपदधातीति च प्रहेष्टकमनाग्भ्यार्थं सवन-
चितिशेषस्तदारम्भकत्वात् अतः प्रतिसवनं प्रतिचिति चावर्तनीयमिति
प्राप्ते, -सवनचितीनां निफलत्वात्फलरत्नोमयागाग्न्यद्भृत्वमंधेनि सकृदेवा-
नुष्टेयमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

चित्रिण्यादीनां मध्यचिताशुपधानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ ७ ॥

चित्रिण्यादीनामन्ते निवेश इति प्राप्ते, -यां वै कांचन ब्राह्मणवतीमिष्ट-
कामभिजानीयात्तां मध्यमायां चिताविति वचनात् मध्यमायामिति
सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

लोकंपृणात् पूर्वं चित्रिण्याशुपधानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्राग्लोकंपृणायास्तस्याः संपूरणार्थत्वात् ॥ ८ ॥

चित्रिण्यादीनामन्ते निवेशेऽपि लोकंपृणायाः प्रागेव निवेशः यदे-
वास्योनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयतीति वचनालोकंपृणायाः संपूरणार्थत्वा-
दिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

पवमानेष्टिसंस्कृतेऽप्रायग्निहोषायनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ ९ ॥

अग्निहोत्रादीन्याधानानन्तरमेव कार्याणि तैर्नैराहवनीयनिष्पत्तेः पव-
मानेष्ट्यादिना तु तत्रैवापूर्वान्तरं क्रियत इति प्राप्ते, -पवमानेष्टीनामप्या-
हवनीयोत्पादकत्वमेव आधानोत्तरं विधानाच्च न तेन विफलः । अतः पवमाने-
ष्ट्याद्यनन्तरमग्निहोत्रादीनि सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

अग्निचिद्रतानां ब्रह्मन्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

संचिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणाच्च निमित्तस्य ॥

वर्षति न धावेदित्यादीन्यग्निचिद्गतानि चयनानन्तरमेव कार्याणि
आहिताग्निव्रतवदिति प्राप्ते,—चयनक्रियायाः फलपर्यन्तत्वात्तन्निमित्तकं
तदनन्तरमेव कार्यं फलं चयनक्रियाया अग्न्युपकारो होमसाधनाग्नेर्धा-
रणमिति तत्समाप्त्यनन्तरं नैमित्तकम्, आधानफलं तु अग्निगतमदृष्टमन-
न्तरमेव भवतीति विशेष इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

दीक्षाया इष्टिसिद्धताधिकरणम् ॥ ११ ॥

परेणाघेदनादीक्षितः स्यात्सर्वेदीक्षाभिसंबन्धात् ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाण इति दीक्षणीयेष्टिः
दण्डेन दीक्षयतीत्यादि च समुच्चयेन दीक्षाजनकमिति प्राप्ते,—इष्टैव दीक्षा-
संस्कारः दण्डादि त्वक्रियारूपं तद्व्यञ्जकं तस्मादिष्टयन्त एव दीक्षितवर्मा
इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

काम्येष्टीनामनियमेनावधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अङ्गवत् क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ १२ ॥

क्रमपाठितानो काम्यानां नैमित्तिकानो च पाठतः क्रम इति प्राप्ते,—
एकप्रयोगविध्यविषयत्वेनापेक्षाभावेन च न पाठक्रम इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ १३ ॥

एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः तस्मादेतेनेष्ट्याऽन्येन
यजेतैत्यत्रैतच्छब्देन सर्वसंस्थज्योतिष्टोमानन्तर्यमविशेषादिति प्राप्ते,—अग्नि-
ष्टोमसंस्थाया नित्यत्वात्तत्संस्थस्यैव परामर्श इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

यज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथान्येनेति संस्थानां संनिधानात् ॥ १४ ॥

अन्यशब्देन संस्था एव प्रकृतत्वादुच्यते सर्वनामत्वादिति प्राप्ते,—सं-
स्थानामप्रकृतत्वाद्वाक्यशेषसर्वयज्ञानां ज्योतिष्टोमभिन्नानां यज्ञशब्देन
ग्रहणमिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

एकानेकस्तोमवतां सर्वेषामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ १५ ॥

न सर्वयज्ञग्रहणं किं तु त्रिशृदानेकैकस्तोमकानामेव यो वै त्रिशृदन्यं
यज्ञक्रतुमापन्नत इत्यादि वाक्यशेषादिति प्राप्ते,—यो वै त्रिशृदित्यादेरनेक-
स्तोमेऽपि संभवात्सर्ववाद एवेति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीग्यायविन्दो पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पाठक्रमापेक्षया मृत्युर्पयोर्बलवत्त्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

क्रमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

आश्विनो दशमो गृह्यत इति श्रौतक्रमस्मृतीयस्थानपाठक्रमात्प्रबलः
तथार्थक्रमबलादग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति पाठक्रमो धाष्यत इति
सिद्धान्तः ॥ १ ॥

मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य प्रथममवदानायज्ञानाधिकरणम् ॥ २ ॥

अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः त्रिविधवदानं मुख्यक्रमात्प्रथममाग्नेयस्य न तु सा-
त्राय्यस्य प्रथमप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तिक्रमांश्रयणे हि बहूनामङ्गानां प्रयाजशे-
पाभिधारणवेद्यासादनादीनां स्वप्रधानविप्रकर्षः स्यात् । मुख्यक्रमात्तु क्रमे
बहूनां स्वप्रधानसंनिकर्षः अतः प्रवृत्तिक्रमस्य मुख्यक्रमेण धावः ॥ २ ॥

इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ३ ॥

सोमस्येष्टिपूर्वत्वं यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति
वचनान् तथा सोमस्याधानानन्तर्यश्रवणादर्थ्यादिष्टेः सोमपूर्वत्वमपि ।
आधानानन्तर्यं च सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीतत्वेनेन लभ्यते । सर्वो-
ऽपि सोमेन यक्ष्यमाण इत्यनर्थकं मदनन्तरं यक्ष्यमाण इत्यर्थे पर्यवस्यति
अतः सोमपूर्वत्वमपीति ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

उत्कर्षाद्ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥ ४ ॥

आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीपोमीयो भवतीति वाक्या-
दग्नीपोमीयोत्कर्ष एव देशात्कलायोगेन समस्तेष्ट्युत्कर्षेणाद्ब्राह्मणस्य सोमपू-
र्वत्वमेवेति पूर्वपक्षे मध्ये चिन्तान्तरं—सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत नर्तु
प्रतीक्षेत्र नक्षत्रमिति ऋनुनक्षत्रातिक्रम आधानस्य प्रकरणादिति प्राप्ते,—
यद्गृहरेवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीनेत्याधाने कालानादरस्योक्तत्वात्सोम-
कालबाध एवायमिति सिद्धान्तः ।

अथ पूर्वस्योत्तरम् । अदःशब्दोक्ताग्नीपोमीयमात्रोत्कर्ष एव

तेन तन्मात्ररहितेष्टिस्तस्यापि पूर्वं भवत्येव वचनाच्चैकदेशात्कल्म, अतो
प्राधान्यापि कल्पद्वयमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्येवोपांगुयाजाज्यस्याप्युत्कर्ष इत्ययुक्तं विष्णु-
प्रजापतिभ्यां सोमात्प्रागपि तदनुष्ठानसंभवादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

विकृतानामैन्द्राप्रादीनां स्यस्काटताधिकरणम् ॥ ६ ॥

विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा विकृति-
स्तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ६ ॥

विकृतिष्वपि ब्रह्मकालत्वं य इक्ष्वा पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमा-
वास्यां पूर्णमास्यां वा यजेतेत्यस्य प्रयोगैकदेशविषयत्वस्य प्रकृतिवदेव
संभवेनाविरोधान् । वचनं तु विकृतौ कालाव्यवस्थार्यमिति प्राप्ते,—आति-
देशिकस्य ब्रह्मकालत्वस्य विकृतौ प्रत्यक्षवचनेन बाधात्सद्यस्कालत्वमेव ।
प्रकृतौ तु ब्रह्मकालत्वमप्यौपदेशिकमिति पूर्णमासीकालस्य प्रयोगैकदेश-
विषयत्वमिति भेद इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

सोमात्साम्राज्यादीनामुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ७ ॥

साम्राज्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवत् ॥ ७ ॥

साम्राज्याग्नीषोमीययोर्विकृतीनामप्यतिदेशात्मोमोत्तरत्वं नासोमया-
जी सन्नयेदित्यादिवचनादिति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात्प्राक् कर्तव्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥ ८ ॥

सोमवत्तद्विकृतीनामर्षिष्टेः प्रागूर्ध्वं च संभवदाह्वयामाधानानन्त-
र्योक्तया सोमस्येष्टेः प्राक्कर्मभवेऽपि तद्विकाराणामाधानानन्तर्याभावात्
तथात्वमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

इति भीमतरामशर्मण्डान्मज्जमट्टवैयनापट्टे न्यायविन्दी पञ्चमाध्यायस्य
अनुर्ध्वः पादः । अध्यायस्य समाप्तः ॥ ६ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

यागादिद्विपाणां स्वर्गफलसाधनताधिकरणम् ॥ १ ॥

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागादेरेवपदश्रुत्या भावना-
भाव्यत्वं न तु स्वर्गस्य वाक्येन, तस्य दुर्बलत्वात् । किंच स्वर्गशब्दस्य
सुरसाधनचन्द्रनादिद्रव्यवाचित्वाद्भाव्यस्य च भूतभाव्यसमुच्चारणे भूतं.
भव्यायोपकल्पत इति न्यायेन कर्मार्थत्वमेव युक्तम् । स्वर्गकाम इति तदर्ज-
नकामनानुवादस्तेन स्वर्गेण यागं कुर्यादिति वाक्यार्थः । एवं च फलाभा-
वात्तद्भेदरूपोऽधिकारो नास्तीति प्राप्ते,—पदश्रुतेर्वलीयस्या एकाभि-
धानश्रुत्या विध्यन्विताया भावनाया इष्टभाव्यकत्वनियमात्स्वर्गादेश्च
कामनाविषयसुरविशेषवाचित्वाद्भाव्यत्वं न तु यागादेः किंतु तस्य
साधनत्वमेव । तेन यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यर्थात्सिद्धोऽधिकार इति
सिद्धान्तः ॥ १ ॥

यागादिषु समर्थमनुष्यस्यैवाधिकाराधिकरणम् ॥ २ ॥

फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ॥ २ ॥

फलवाच्येन तत्कामानां सर्वेषामधिकारावगमात्तदनुरोधेनाद्भवाक्यसं-
कोचाच्चक्षुष्मन्तं प्रत्येवाज्यावेक्षणविधिः । अन्यस्य तु तद्रहित एव प्रयोगः ।
एवं वधिरमूकादेरपीति प्राप्ते,—अङ्गानां ऋत्वन्वयान्तद्विशिष्टऋतुः सामर्थ्या-
त्समर्थरेव पुरुषैः संबन्ध्यते । फलानाम्यं च समर्थविषयत्वेऽप्यविरुद्धम् । यत्र
तु यावज्जीवमित्यादौ विरोधस्तत्र यथाशक्तिप्रयोगादपि फलमिति वक्ष्यते ।
तिरश्चां तु प्रधानमात्रेऽप्यसामर्थ्यान्नाधिकारः । देवतानां च स्वोद्देशेन
त्यागासंभवादनधिकारः । ऋषीणां तु पूर्वपूर्वभृश्वदिवरणस्य उत्तरो
त्तरमृश्वदीनां संभवादस्त्येवाधिकार इति ऋष्युदाहरणमनादेयमिति
सिद्धान्तः ॥ २ ॥

यागादिषु मिलितयोः श्रीगुरुभारधिकाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ३ ॥

स्वर्गकाम इत्यत्र पुंस्त्वस्य प्रकृत्यर्थत्वाद्विवाश्रितत्वमिति स्त्रिया नाधि-
कारः 'भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवावनाः स्मृताः' इति स्मरणाभेति
प्राप्ते,—प्रकृत्यर्थत्वेऽपि उद्देश्यविशेषणत्वाद्विवाश्रितमेव पुंस्त्वम् । ङीवाद्यर्थ-

त्वात्तु संख्यातुल्यत्वमेव । न चाधनत्वं पित्रादिदत्तसंभवात् धर्मं चार्थं
 चेत्यादिवचनाच्च पत्नीशब्दस्य यज्ञसंयोगे निष्पत्तेः भार्या । पुत्रश्चेति वचनं
 तु अस्वातन्त्र्यपरं तस्मात्स्त्रिया अप्यधिकार इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

यागे दम्पत्योः सहाधिकाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्म्यं स्यात् ॥ ४ ॥

स्त्री पृथगेव यजेत न तु पत्या सह यजेतेत्येकत्वस्य कर्तरि विवक्षि-
 तत्वादिति प्राप्ते,—यजमानप्रयोगं पत्न्याज्यावेक्षणस्य पत्नीप्रयोगे च यजमा-
 नावेक्षणादेर्लोपप्रसङ्गात् ऋत्विग्न्यायेन पत्न्युपादाने स्वामिवचनपत्नी-
 यजमानशब्दानुपपत्तेः संसृष्टद्रव्ययोर्विभागनिषेधाच्च न पृथग्यष्टृत्वं किं
 तु सहैव दंपत्योरैकं कर्तृत्वम् । तद्वैक्याच्च यजेतेत्येकवचनम् अप्रीपोमौ देव-
 तेतिवदिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

एकस्य पुंस एवाधानेऽधिकाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्व्याधानं च द्वियज्ञवत् ॥ ५ ॥

क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति द्विवचनं कर्तृत्वद्वित्ववाचीति द्वौ
 पुमांसौ सस्त्रीकौ सहाधानं कुर्यातां वसानाविति च पुंद्रयप्रतीतेः स्त्रीस-
 द्वितीयत्वे च मिथुनादिशब्दरूपप्रमाणाभावात्तद्विध्यर्थमेवेदं वचनम् ।
 उत्पत्तिवाक्ये त्वेकवचनमुपलक्षणं क्षौमेति दुष्टुशब्द इति शब्दवत्त्वानुवाद
 इति प्राप्ते,—वसानक्षौमशब्दयोरानर्थक्यापत्तेः तद्विधाने च वाक्यभेदेन
 द्वित्वविध्यसंभवात्कर्तृत्वैक्येऽपि तदाश्रयभेदादप्रीपोमौ देवते इतिवत्
 द्विवचनोपपत्तेः वसानानुवादेन क्षौममात्रविधिः । अनुवादश्च स्त्रीसहितस्य
 पुंस एकस्यैव प्राप्तिवशादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

पत्न्या यावदुक्तवस्त्रचर्यादायेवाधिकाराधिकरणम् ॥ ६ ॥

तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात् ॥ ६ ॥

स्त्रिया अधिकारेऽपि याजमानं पुंसैव कार्यं स्त्रीणामध्ययनप्रतिषे-
 धात् । आज्यावेक्षणादिकं फलिसंस्काराश्च स्त्रिया अपि भवन्ति वचनात्फ-
 लभागित्वाच्चेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

यागे शूद्रस्वानधिकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

चातुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रादिषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः । अध्ययनं तु ज्ञानद्वारा
 यदि शूद्रस्य शूद्रस्य ऋतुविधिभिः प्रयाजवत्प्रयुज्येत यदि नाहं

तदा तेन विना क्रतूनामवैगुण्यादविरुद्धः शुद्धाधिकार इति प्राप्ते,—अव्यय-
नस्यानङ्गत्वेऽपि तज्जन्यार्थज्ञानस्य ऋत्वङ्गत्वात्तद्वतां त्रैवर्णिकानामेवा-
धिकारेण क्रतुविध्युपपत्तौ शुद्धस्यापि विध्याक्षेपरूपनानुपपत्तेः । तेनाव्यय-
नविधिसिद्धमर्थज्ञानमेव ऋत्वङ्गमिति तच्छून्यस्य शुद्धस्य स्वेच्छया प्राप्त-
विद्यस्यापि नाधिकारः । एवमग्न्यभावादपीति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

यागे निधनस्याप्यधिकाराधिकारणम् ॥ ८ ॥

त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ८ ॥

एवमेव सिद्धद्रव्याणामेवाधिकारः । क्रतुभिर्द्रव्यार्जनाक्षेपे गौरवादिति
प्राप्ते,—द्रव्यस्य प्रयोजनवशेनार्जनाद्गोचनादिवत्क्रतूनामपि तदाक्षेपरूप-
मविरुद्धम् । विद्या तु न रागप्राप्ता किं तु प्रत्यक्षविधिसिद्धैव गृह्यत इति
भेद इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

अङ्गहीनस्यापि यागेऽधिकाराधिकारणम् ॥ ९ ॥

अङ्गहीनश्च तद्धर्मा ॥ ९ ॥

अङ्गहीनोऽपि तत्प्रतिसमाधानेनाद्रव्यवदधिक्रियते ॥ ९ ॥

अचिचित्स्याद्गवैरन्यस्य यागानधिकाराधिकारणम् ॥ १० ॥

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥ १० ॥

यस्य त्वप्रतिसमाधेयमङ्गवैरुह्यं सोऽसमर्थत्वान्न काम्येष्वधिक्रियते नि-
त्येषु त्वाहिताग्निश्चेद्यथाशक्ति कुर्वन्नधिक्रियत एव ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रापेयस्वैवाधिकाराधिकारणम् ॥ ११ ॥

अश्रापेयस्य हानं स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरापेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुर्गे
वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीते इति श्रुतं तत्रापेयमिति वरणमात्रे विहिते चतुण-
पडादीनां च प्रतिपेवेऽर्थादिकद्वित्रिपञ्चानां प्राप्तं वरणमनूयते । अथ वापे-
यमिति सामान्यस्यैकमित्यादिना विशेषणादेकादिवरणेनाधिकार इति
प्राप्ते,—असंख्याकविधौ प्रतिपेधद्वयकल्पनं त्रीनिति च पाक्षिकं स्यात् ।
एकादिविधाने च वाक्यत्रयं विकल्पश्चेति दोषः तस्मात्त्रीनित्येव विधिः ।
अन्यत्सर्वमनुवाद इति त्रिसंख्यवरणवतामधिकार इति सिद्धान्तः ॥११॥

रथकारस्याधानाधिकाराधिकारणम् ॥ १२ ॥

वचनाद्रथकारस्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १२ ॥

वर्षासु रथकार आदधीनेत्यत्र ग्राहणादीनामेव रथकर्तृत्वानिमित्तवर्ष-

तुविधिः न तु हीनवर्णस्यैतत्संज्ञकस्य विशिष्टाधानविधिः गौरवात्
 आनर्थक्याच्चेति प्राप्ते,—रूढ्या योगवाचाद्विदुषोऽप्याधानविधिरर्थकर्मरूपः
 रुढिश्च क्रमुसौधन्वनापरपर्याये क्रमूणां त्वेति मन्त्रवर्णान् । स च 'प्रात्यास्तु
 जायते वैश्यात्सुवन्वाचार्य एव च । भारुपश्च द्विजन्मा च मैत्रः सात्वत
 एव च ' इत्युक्तो ज्ञेय इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

त्रैवर्णिकभिक्षस्य सौद्रपाग्रेधिकाराधिकरणम् ॥ १३ ॥

स्थपतिर्निपादं स्याच्छब्दमध्यात् ॥ १३ ॥

एतया निपादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निपादानां स्थपतिः स्वामी त्रैव-
 र्णिक एव ग्राह्यः कर्मधारयेऽभिधियाक्षेपकल्पनागौरवादिति प्राप्ते,—शक्त्या
 निपादस्यैव स्थपनेविधिप्रतीनेः तत्पुरुषे च लक्षणाप्रसङ्गाभिपादस्यैवाधि-
 कारः । अभिधियाक्षेपगौरवं तु फलमुखत्वादज्ञेयः ॥ १३ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसंबन्धाधिकरणम् ॥ १ ॥

पुरुषार्थकासिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यादिषु बहुकर्तृकेषु समुदायगतं फलं
 प्रत्येकं च फलैकदेश इति प्राप्ते,—कर्तृत्वस्य व्यासत्त्वेऽपि अभि-
 कारस्य प्रत्येकं सत्त्वात्प्रत्येकमेव समप्रकृत्यम् अधिकारिण उद्देश्यत्वेन तत्सा-
 हित्यस्याविवक्षितत्वात् । यन्मुषदुत्वस्य कर्तृकारकान्वितत्वात्प्रत्येकमेव कर्तृ-
 त्वं तस्य ध्यामत्त्वे बहुत्वानुपपत्तेः । कर्तृत्वोपलभितद्रव्यान्वयस्य
 द्विष्टत्वादिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

इशांती कर्तृत्वनिपमाधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रयोगे पुरुषधुनेर्गयाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ २ ॥

सर्गाकामो यजेतेति सर्गाकामस्योद्देश्यत्वेन सद्रतैकत्वम्यापियञ्जितः श-
 द्दो द्वौ बह्वो वा यजेन् न चाग्यातोपात्तमाग्या क्रियाभिन्नकर्तृत्वो-
 पगं फलत्रयं फलभाषनाया रागप्राप्त्यादिति प्राप्ते,—फलच्छायाः प्राप्त्यो-
 ऽपि भाषनाया अप्राप्त्यात्तदाभिने कर्तृत्वमिभिरभिनेरैकत्वम् । न हि प्र-
 कृत्यैव फलमिति श्लोको निर्गमिने सम्मादेक एव कर्तेति सिद्धान्तः ॥२॥

आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रक्रमात्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

आरब्धं काम्यं फलप्राप्तौ तदिच्छाविगमे वा न कार्यं प्रयोजनाभावादिति प्राप्ते,—वेदनाभ्यो वा एष आवृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्ता न यजेतेति तैरीयश्चते शिष्टाचाराच्चारब्धं समापनीयमेवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

आरब्धलौकिककर्मण समाप्तनियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥ ४ ॥

लौकिकं गृहकर्मादि प्रक्रान्तमपि न नियमेन समापनीयं गगनाप्रत्ये-
नाशास्त्रीयत्वादिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

प्रतिपिद्वर्माङ्गानेऽनिष्टप्राप्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रतिपेधेष्वकर्मत्वात् क्रिया स्यात्प्रतिपिद्वानां

विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ ५ ॥

न ऋत्विज भक्षणयेदित्यादौ नञर्थान्वितभक्षणस्य पदश्रुत्या विधिः । स
चामावस्थाननुष्ठेयत्वात्तत्संस्कारविषयः । तत्र च फलाकाङ्क्षाया विश्वजि-
ज्ञायात्स्वर्ग इति प्राप्ते,—संस्कारलक्षणाया गौरवात्परिपूर्णं पदं पदान्तगणा-
न्वेतीति न्यायाच्च यदश्च्येत्तन्नेति भक्षणप्रवर्तनान्वितनञर्थस्यैव विधिः ।
स च निर्वर्तनारूपं भक्षणप्रवृत्तिर्निर्वर्तनाविषय इति नञ्सत्त्वे प्रवर्तना-
विपरीतनिर्वर्तनाप्रतीतिः । सा च स्वविषयस्थानिष्टसाधनता बोधयतीति
तत्परिहाराय सर्वनिर्विद्धं वर्जनीयमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

शुर्वङ्गमनादीनामुपनयनोत्तरकार्कृतन्यताधिकरणम् ॥ ६ ॥

तस्मिन्सु शिष्यमाणानि जननेन प्रवृत्तरेण ॥ ६ ॥

प्राङ्मुखो मुञ्जीनेत्यादयः स्मार्ता धर्मा, प्राङ्मुख्युपनयनात्प्रवृत्तरेण अग्न्य-
ध्ययनासाध्यत्वादिति प्राप्ते,—उपनयनानिर्नियम इति प्राङ्मुख्युपनयनात्काम-
चार इति च स्मृतेरुपनयनानन्तरमेवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

अग्निहोत्रादिपात्रजीवकर्मणा स्वकाउमात्रकर्तव्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरपार्थो विधीयते ॥ ७ ॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिजीवननिमित्तकं सायंप्रातर्दुर्गपूर्ण-
मासादिकालं विनापि कार्यं, नैमित्तिकेऽङ्गान्याङ्गत्यागेऽवैगुण्यादत्त-
सततानुष्ठानमिति प्राप्ते,—अङ्गकालस्य कृत्यसाध्यत्वेन यथाशक्तिन्याया-
विषयत्वात्तत्कालमेव जीवनं निमित्तं भवतीति न सततानुष्ठानमिति
सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रादीनां स्वकालादृष्याऽऽदृष्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

तेषामात्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेत ॥ ८ ॥

तर्हि सृष्टदनुष्ठानेन कृतार्थत्वाद्वावृत्तिरिति प्राप्ते,—कालान्तर-
व्यावृत्तावपि तत्कालिकजीवनरूपनिमित्तावृत्तिवशान्नैयमिकावृत्तिरिति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

दर्शादीं भेदादृष्या होमादृष्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथान्तः क्रतुसंयुक्तानि ॥ ९ ॥

पुरुषार्थेषु प्रत्यावृत्तिफलभेदादस्त्वावृत्तिः क्रत्वङ्गभेदनहोमादिषु तु
क्रतूपकारस्य सृष्टदनुष्ठानेनैव सिद्धेरकस्मिन्नेव प्रयोगे भेदनावृत्तावपि न
होमावृत्तिरिति प्राप्ते,—निमित्तावृत्तावावृत्तेनैव होमेन क्रतूपकारस्य शास्त्रा-
र्थत्वादावृत्तिर्गवेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

गुरुगमादीनां प्रतिनिमित्तमादृष्यधिकरणम् ॥ १० ॥

आचारान् गृह्यमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात् ॥ १० ॥

गुरुगमननिमित्तकननुगमनाद्याचाराणां गुरुप्रीत्यर्थत्वेन नावृत्तिनियम
इति प्राप्ते,—दृष्टार्थत्वेऽपि नियमादृष्टार्थमावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

द्विजानाम् ऋणत्रयापाकरणस्य निन्यताधिकरणम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणस्य सोमविद्याभजमृणवाक्येन संयोगात् ॥ ११ ॥

सोमवेदाध्ययनप्रजोत्पादनानि काम्यान्त्येव, वसन्ते वसन्त इत्यस्यका-
लविधिपरत्वादिति प्राप्ते,—वीप्सायुक्तवसन्तपदस्य निमित्तपरत्वात्सोमस्य
नित्यत्वम् अध्ययनस्याप्यावश्यकार्थज्ञानफलत्वात् । एवं प्रजोत्पादनस्याप्य-
करणप्रत्यवायम्भरणान्नित्यत्वमिति । एवं जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋ-
णवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यजेन देवेभ्य इत्यादि ऋणश्रुतिरपि
नित्यत्वे मानम् । ब्राह्मणप्रहृष्टं च त्रयाणामुपलक्षणमिति सिद्धान्तः ॥११॥

इति श्रीन्यायविन्दी षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

नित्ये यथाशक्यद्वावृत्तानाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥

नित्यनैमित्तिकेष्वपि सर्वाङ्गोपसंहारशक्यैवाधिकारः इतिकर्तव्यताका-

ह्यायामविशेषेण सर्वान्वयादिति प्राप्ते,—आवश्यकस्य प्रधानस्य सर्वाङ्गसा-
हित्यस्य सर्वदाऽसंभवान् यथाशक्तिप्रयोगेणैवाधिकार इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्पत्तत्वाधिकारणम् ॥ २ ॥

काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ २ ॥

काम्ये तु शास्त्रतोऽवश्यकर्तव्यत्वानवगमात्सर्वाङ्गसमर्थस्यैवाधिकार
इति विशेषः ॥ २ ॥

द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदाधिकारणम् ॥ ३ ॥

क्रियाणामाश्रयत्वात् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् ॥ ३ ॥

द्रव्यभेदे क्रियाभेदान्न प्रतिनिधिसंभव इति प्राप्ते,—गुडपाकस्तण्डुलपाक
इति द्रव्यभेदेऽपि क्रियैकावगमाद्भवति प्रतिनिधिरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

नित्यकर्मणोऽनित्यप्रारब्धकर्मणश्च श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिना

समापनाधिकारणम् ॥ ४ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेऽनागमोऽन्यस्याशिष्टत्वात् ॥ ४ ॥

विहितव्रीह्याद्यलाभे तत्प्रतिनिधित्वेन द्रव्यान्तरग्रहणे मानाभावः
शास्त्रेण तस्याङ्गत्वानवगमादिति प्राप्ते,—यागादेर्द्रव्यं विनाऽनुपपत्तेस्तद्वि-
धिना द्रव्याक्षेपे व्रीह्यादिशास्त्रं नियममात्रपरं तदसंभवे तु नित्यविधि-
वलाद्ब्रीहिसदृशनीवारादिनापि भवति याग इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

देवताग्रिमन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभागाधिकारणम् ॥ ५ ॥

न देवताग्रिशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥ ५ ॥

देवताग्रिमन्त्रक्रियाणामपि प्रतिनिधिरिति प्राप्ते,—मुख्यकार्याशक्तेन
प्रतिनिधिः देवताया विधिगम्यत्वात् आहवनीयादेरदृष्टार्थत्वात् मन्त्रस्य
दृष्टार्थत्वेऽपि ध्यानादिनापि तत्कार्यार्थप्रकाशनसिद्धेः । एवं प्रयाजादि-
क्रियाया अपि अदृष्टार्थाया नान्यतः कार्यसिद्धिरिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

निषिद्धद्रव्यास्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकारणम् ॥ ६ ॥

प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ ६ ॥

अयज्ञिया वै मापा इत्यनेन मापादीनां यज्ञाङ्गत्वानिषेधेऽपि प्रति-
निधित्वेनोपादाने न दोषः सु(ख्या? द्वा)वयवानां तद्गतानां (अ)निषि-
द्धत्वादिति प्राप्ते,—संसृष्टावयवानां विवेकस्याशक्यत्वात्तन्न निषिद्धानामु-
पादानमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

स्वामिनः प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तथा स्वामिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ ७ ॥

यजमानाभावे तद्विषयपदार्थकरणाय पुरुषान्तरं प्रतिनिधेयमिति प्राप्ते,
मृते यजमाने तदसंभवात् । प्रोपितादावाज्यावेक्षणादेः समारत्ययाऽपर्य-
वादिभिरनुष्ठानसंभवात् प्रतिनिधिः । फलिसंस्कारास्तु अन्येन क्रियमाणा
न यजमानयोग्यतां जनयन्तीति व्यर्थः प्रतिनिधिरिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

सत्रे कस्यचिदस्वामिनोऽप्यचारे प्रतिनिधिस्वीकाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यभागमयेद्वैगुण्यात् ॥ ८ ॥

सत्रे सप्तदशमु प्रवृत्तेषु यदैकस्यापायस्तदा पूर्वन्यायेन न प्रतिनिधि-
रिति प्राप्ते,—स्वामिनः प्रतिनिध्यभावेऽपि कर्तृसाप्तदशसंपादनाय तदंशे
प्रतिनिधिः ॥ ८ ॥

सत्रे प्रतिनिधेरस्वामिन्ताधिकरणम् ॥ ९ ॥

स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥ ९ ॥

आनीतस्यान्यस्य स्वामिस्थानापत्त्या तत्त्वमिति प्राप्ते,—आदित आर-
भ्य सर्वप्रयोगाकर्तृत्वात् स्वामित्वं किन्तु संख्यासंपत्त्यर्थं गुणभूत एवेति
सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

सत्रे प्रतिनिधेर्यजमानधर्मशाहिताधिकरणम् ॥ १० ॥

स तद्धर्मा स्यात्तत्कर्मसंयोगात् ॥ १० ॥

आनीतस्य फलाभावान्न फलिसंस्कारा इति प्राप्ते,—फलाभावेऽपि
इतरेषां सप्तदशकर्तृकसंस्कारैर्योग्यताजननार्थं तस्यापि कर्तव्या इति
सिद्धान्तः ॥ १० ॥

श्रुतद्रव्याभावे तत्सद्रव्यस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ ११ ॥

प्रतिनिधौ न सद्रव्यनियमः यागेन द्रव्यमात्राक्षेपान् ब्रीह्यादिवाच्यस्यो-
भयथापि ममत्वादिनि प्राप्ते, ब्रीहित्वादिपरिच्छिन्नानामवयवानां साधन-
त्वावगमात्सद्रव्ये च कतिपयतत्त्वत्वात्तस्यैवोपादानमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

श्रुतद्रव्यापचारे वैकल्पिकोपादानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ १२ ॥

ब्रीह्यारब्धप्रयोगे तदपचारे यवोपादानं मुख्यसंभवे प्रतिनिध्ययोगादि-
ति प्राप्ते,—येनोपक्रान्तं तदेव तत्प्रयोगाङ्गम् । अतोऽनङ्गत्वात् यवोपादानम् ।
एवं संकल्पमिध्यात्वप्रसंगादपि तस्मात्प्रतिनिधिरिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिर-
भावादितरस्य ॥ १३ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिपुण्युयादित्यत्र सोमाभावं पूतीकानां विधिरिति प्राप्ते,—अपूर्वविधौ गौरवान्नियमोऽयमयमेव प्रतिनिधिरिति एतत्प्रयोजनं वक्ष्यते ॥ १३ ॥

प्रतिनिधिनाग्रे वपात्तसदृशस्याप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ १४ ॥

प्रतिनिध्यपचारे तत्सदृशं ग्राह्यं न मुख्यसदृशं तस्मिन्प्रयोगे प्रति-
निधेरङ्गत्वादिति प्राप्ते,—मुख्यावयवबुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात्प्रतिनिधे-
रङ्गत्वं मानाभावान्मुख्यमदृशमेवोपादेयमिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

सुतप्रतिनिधिनाग्रे मुख्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ १५ ॥

पूतीकादेः श्रुत्याङ्गत्वात्तदपचारे तत्सदृशमेव ग्राह्यमिति प्राप्ते,—पूती-
कगतसोमावयवानामेव श्रुत्या नियमान्न पूतीकानामङ्गत्वम् । अतस्त्वदप-
चारेऽपि सोमसदृशस्यैवोपादानमिति सिद्धम् । इदमेव च प्रतिनिधि-
नियमोऽयं नाभावं विधिरिति पूर्वोक्तस्य प्रयोजनम् ॥ १५ ॥

मुख्यनाग्रे पुनस्तत्प्राप्तौ तस्यैव स्वीकारापिकरणम् ॥ १६ ॥

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ॥ १६ ॥

प्रतिनिध्यर्थे प्रवृत्तो यदि देवान्मुख्यं लभते तथापि प्रतिनिधिरेव
ग्राह्यः तस्य संकल्पितत्वान् अन्यथा मिथ्यासंकल्पापत्तेरिति प्राप्ते,—यथा-
शक्ति शास्त्रार्थ एव संकल्पयितव्यो न प्रतिनिधिस्वरूपम् । न च मुख्ये
सति प्रतिनिधिः शास्त्रार्थो येन संकल्पवाधः, अतो मुख्यमेवोपादेयमिति
सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

प्रतिनिधिना प्रारब्धे ऋमणि पुनर्मुख्यतामेव प्रतिनिधिर्नैव

कर्ममापनाधिकरणम् ॥ १७ ॥

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ १७ ॥

सादिगलामे तत्प्रतिनिधौ तद्विज्ञादिस्कारेषु कृतेषु पञ्चान् सादि-
र-
लाभेऽप्युपात्ते प्रतिनिधावेव पशुबन्धनमनुष्ठानोत्तरं शास्त्रव्यापाराभावा-
दिति प्राप्ते,—प्रधानार्थत्वाच्छास्त्रस्य प्रधानस्य च मुख्ये सति अन्येन करणे
वैगुण्यान्मुख्य एव पशुबन्धनमिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

पृथप्रतिनिधौ पशुनिषेजने रसदिरेषाभेऽपि प्रतिनिधायेव
नियोजनाधिकरणम् ॥ १८ ॥

नानर्थकत्वात् ॥ १८ ॥

प्रतिनिधिना नियोजनोत्तरं मुख्यलाभे पुनस्तत्र तादृष्याय नियोजनं
कार्यमिति शङ्कायां कार्यसिद्धौ अङ्गप्रयोजकाभावात् पुनरनुष्ठानमिति
सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

संस्कारयोग्येष्वुत्पद्ये ह्यव्यस्यैवोपादानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

तद्व्युत्पत्तिसंस्कारायोग्ये रसदिरे पशुबन्धनमात्रयोग्ये संस्कारयोग्यप्रति-
निधेर्गोपादानं यद्विनामनुमहादिति प्राप्ते,—बहुत्वेऽपि तेषां द्रव्यगुणत्वा-
त्प्रधानवशेन तद्व्युत्पत्तिरिति रसदिर एव बन्धनमिति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

प्रयोजनायोग्यमुख्यसत्त्वेऽपि प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ २० ॥

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तिर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ॥ २० ॥

सूक्ष्मत्वाद्बन्धनायोग्ये रसदिरे तु प्रयोजनवशात्प्रतिनिधिर्गोपादानमिति सि-
द्धान्तः ॥ २० ॥

अङ्गानिर्वाहकप्रदाननिर्वाहकमुख्योपादानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥ २१ ॥

अल्पप्रीहिलाभे नीरागा एव प्राणाः अन्यथाऽश्वशरपरिमाणशौरकार्या-
देशाभापत्तेः अत एकस्यैव प्रीहिणास्यस्य किञ्चिद्वाधो युक्त इति प्राप्ते,—
प्रीहिणां प्रीहिभिर्यगेनेति प्रधानयागाद्द्रव्यात्प्रावत्यम् । अशशशशशश-
यांदि तु यागाद्द्रव्याद्भूमिति दुर्बलमनस्तद्व्युत्पत्तिरिति न्यायः । तस्माद्-
स्यप्रीहिणां प्रीहिणामिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

इति श्रीन्यायविन्दोः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पञ्चाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अव्ययार्थं पुनरव्ययार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ १ ॥

शेषाव्ययदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

दशानुर्नागप्राणांशदाननाशे मत्पूषांशमशशश एव पुनरव्ययम् ।
व्ययव्ययं एषां विनाशेपुनरिति वचनस्य निशेधदक्षिणांश एव अर्थभ्रमा-
व्यविधायकशक्तिरिति प्राप्ते,—कृत्तुगोहाशमप्यस्याव्ययव्ययं दक्षिणाशमाने

पुरोडाशान्तरप्राप्तौ वचनादाज्यं विधीयत इति तदेव ग्राह्यमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

स्विष्टकृदर्थवत्तनाद्ये पुनरवदानाभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

अपि वा शेषभार्जा स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥ २ ॥

स्विष्टकृदवदाननाद्ये पुनः शेषादवदेयं प्रतिपत्त्यर्थत्वादिति प्राप्ते,—शेषान्तरस्य प्रतिपत्यन्तरसत्त्वान्नावदानम्, न वा पुनर्द्रव्योत्पादनं प्रतिपत्तित्वेनाप्रयोजकरत्वात् । अतो वाचनिकेनाज्येनैव समापनम् । इडाद्यर्थगृहीतस्य तु हविष्ठाभावाद्गोप एवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

ऋत्विजामेव शेषमथाधिकरणम् ॥ ३ ॥

निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ३ ॥

यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति प्राप्तानामेव ऋत्विजां पुनः श्रवणं भक्षान्तरपरिसंरयार्थं तस्मात्तेष्वन्ये भक्षयितार इति शङ्कायां वचनस्याप्राप्तयजमानप्रापकत्वात्मवर्भक्षे ऋत्विज एवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

वृत्सैकदेशभेदे प्रायश्चित्तावधानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ ४ ॥

भिन्ने जुहोतीत्यत्र वृत्स्नरूपालभेद एव निमित्तमेकदेशभेदस्य संधर्षणादिना नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगादिति प्राप्ते,—संधर्षे भिन्नमित्यप्रतीतेरुद्देशभेदोऽपि निमित्तमेव । न च हीमस्य भिन्नसंस्कारकत्वात् सर्वभेदने च कार्याश्रमत्वेनासंस्कार्यत्वादेकदेशभेद एव होम इति वाच्यम् । तथा सति होमस्य नित्यत्वद्वयत्वं स्यात् संस्कार्यं च द्वाग्मनित्यमिति नित्यानित्यसंयोगविरोधः तस्मादेकदेशभेदे वृत्स्नभेदे च निमित्तवशाद्धोम इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

धामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तावधानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ ५ ॥

यस्य पुरोडाशः क्षामति तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णाति अथ तदेव हविर्निर्वपेदिति पुरोडाशदाहनिमित्तः पुनः प्रयोगः वृत्स्नैकदेशदाहयोरविशेषणेति प्राप्ते,—एकदेशदाहस्यावर्जनीयत्वात् वृत्स्नदाह एव निमित्तमिति तत्रैव पुनः प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

एकहविषातावपि पञ्चशरणनिर्वापाधिकरणम् ॥ ६ ॥

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

दोहौ प्रकृत्य यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेदं पञ्चशरावमोदनं निर्व-
पेदिति पञ्चशराव उभयातावेव उभयशब्दान्नानादिति प्राप्ते,—हविष आर्त-
वानिमित्वायोगाद्भविरार्तिनिमित्तमित्यावश्यकं, तावतैव पर्यवसाने उभय-
मिति न विवक्षितं निमित्तविशेषणत्वादिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

होमाभिषवोभयकर्तुरेव भक्षणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

होमाभिषवभक्षणं च तद्वत् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति होमाभिषवौ प्रत्येकमेव निमित्तं
न सहितौ साहित्यविधाने वाक्यभेदादिति प्राप्ते,—होमाभिषवकर्तुर्भक्षाद्भ-
त्वेन विधानाद्दोमाभिषवयोरर्थान्निमित्तत्वं न शब्दान् । होमाभिषवसमान-
कर्तृकत्वं मिलितं भक्षणाद्भूमित्युभयकर्तृत्वं भक्षयेदिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

पुनराधानं प्रति वद्विद्वपाडगतस्य निमित्तताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पुनराधेयमोदनवत् ॥ ८ ॥

यस्योभावप्री अनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य
प्रायश्चित्तिरित्यत्र पञ्चशरावधदन्यतरानुगमे प्रायश्चित्तमिति प्राप्ते,—पुन-
राधेयस्योभयान्युत्पादकत्वेनावगमात्रमिक्तिकातुरोधेनोभयान्यनुगम एव
निमित्तमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ ९ ॥

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ ९ ॥

पञ्चशराव आर्तौ दाहे प्रतिनिधित्वेन विधीयते नतु कर्मान्तरम् । नच
परिमाणद्रव्यदेयतारूपवद्द्वयविधाने वाक्यभेदः । पञ्चशरावशब्दार्थस्यैक-
स्यैव विधानान् सान्नाय्यस्थानापत्त्या देवताप्राप्तेश्चैन्द्रमिति नित्यानुवाद
इति प्राप्ते,—स्थानापत्त्यामहेन्द्रस्यापि प्राप्तेरिन्द्रो विधेयः पञ्चशरावश्चेति
वाक्यभेदाद्विशिष्टकर्मविधिरेवेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

पञ्चशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयामाङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

स प्रत्यामनेत्स्थानात् ॥ १० ॥

पञ्चशरावः प्रयोजनाकाङ्क्षायां दर्शोष्टिकार्ये तत्प्रत्याग्रायत्वेन विधी-
यत इति प्राप्ते,—सान्नाय्यान्तरेण दर्शोष्टितत्कार्ययोः संभवान्न तत्प्रत्याग्रा-
यापेक्षा, अतो द्रव्यनाशकृतवैगुण्यसमाधानार्थ एव पञ्चशराव इति
सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सत्रापाप्यां प्रवृत्तस्य विश्वजित्त्ववैगुण्यताधिकरणम् ॥ ११ ॥

विश्वजित्त्वप्रवृत्तेर्भावः कर्मणि स्यात् ॥ ११ ॥

य सषायागुगतं स विश्वजिना यजेनेति । आगूर्णं संकल्पः अत्र
समं संकल्प्य तत्र प्रवृत्तोऽप्रवृत्तश्च विश्वजिनं कुर्यात् प्रवृत्त एव वा कुर्यात्
तथा सति सत्राङ्गन्वसभवेन फलाकल्पनादिति प्राप्ते,—संकल्प्य कुतश्चिद्वे-
तोस्तत्राप्रवृत्तस्य सत्रफलाप्तये प्रारम्भकरणदोषहानाय वा विश्वजि-
द्विधानमपेक्षितत्वागुक्तमिति सिद्धान्त ॥ ११ ॥

सर्हिपेत्यादिश्रुते त्रतकालविधानार्थतापिकरणम् ॥ १२ ॥

वत्ससंपोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ १२ ॥

वत्सैरमावास्याया त्रतमुपैतीत्यत्र वत्सस्य भोजनमावन्त्वायोगा-
द्भोज्यरत्नायोगाच्च वत्सापानकरणं त्रतकालोपलक्षणम् । पुरा वत्सानाम-
पानतोर्दम्पती अश्रीयातामिति त्रिध्वन्तराचेति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

सर्हिपेत्यागुक्तकालस्य सत्रप्रदत्तत्रयदुभयतावात्स्यापिकरणम् ॥ १३ ॥

कालश्चेत्सन्नयत्पक्षे तद्विद्वंसंयोगान् ॥ १३ ॥

अयं कालः सन्नयत एव असन्नयतो वत्सापाकरणाभावादिनि प्राप्ते,—
उपलक्षणापायेऽपि तदुपलक्षितकालस्यानपाद्यादमन्नयतोऽपि स एव कालः
इति सिद्धान्त ॥ १३ ॥

सप्तशतवेत्यस्य षाडविधानार्थतापिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रस्तरे शाखाश्रयणवन् ॥ १४ ॥

सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र शाखायाः प्रहरणाद्भ्रत्वादसत्र-
यतापि शाखा आहर्तव्येति प्राप्ते,—प्रहरणेन प्रस्तरप्रतिपादने शाखासा-
हित्यश्रुतेः शाखापि प्रतिपाद्येन अत्र सत्रयत एव शाखाप्रहरणमिति-
सिद्धान्त ॥ १४ ॥

इति श्रीन्यायचिन्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ ४ ॥

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

इदंऽन्यदेषौ नैमित्तिकदेवतापनयापिकरणम् ॥ १ ॥

अभ्युदये कान्तपरावादिज्याचोदना स्यात्प्रयापञ्चशरात्रे ॥ १ ॥

चतुर्दश्याममाभ्रान्त्या द्दगारंभे श्रुतं—यस्य हविर्निग्नं पुरस्ताच्चन्द्रमा
अभ्युदिगन्म त्रेधा तण्डुलान्निभनेन्, ये मध्यमास्तानप्रये दात्रे पुरोडा-
शमष्टाङ्गाल निरपेन्, ये स्थविप्राम्नानिन्द्राय प्रदात्रे तृधनि चर्हं,
येऽणिष्टात्मानिन्द्राये त्रिपिविष्टाय श्रुते चरामिति । इदं च कर्मान्तरं

पूर्वकर्मणि अग्न्यादिदेवता तद्गुणदातृत्वादि दधिशृतयोश्चाधिकरणत्वं स्वविष्टादीनां च चरुत्वमिति बह्वर्थविधाने वाक्यभेदान् अतः कर्मान्तरमेव प्रायश्चित्तत्वेन विधीयते इति प्राप्ते,—विभजेदित्यनेन मध्यमादिविभागो न विधीयते ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैरर्थसिद्धत्वात्, किञ्च तण्डुलशब्देन प्रकृतहविस्त्रयमुपलक्ष्य तस्य पूर्वदेवताभ्योऽपनयो विधीयते, न तु कर्मान्तरं गौरवान् । मध्यमादिवाक्यैर्देवतान्तरविधिः दातृत्वादिगुणानां सामानाधिकरण्येनैकदेवताकारकान्वयात्तस्य च विशिष्टस्यैकेन विधौ न वाक्यभेदः एतत्प्रकरणे सह उपयतीति वचनाद्द्विस्थविष्टयोः शृताणिष्टयोश्च देवतैक्येन सह पाकादर्थप्राप्तं चरुत्वं दधिशृतयोश्चाधिकरणत्वमनूयते, अतो न कर्मान्तरत्वमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

उपांशुयागेऽपि देवतापनयाधिकरणम् ॥ २ ॥

उपांशुयाजेऽवचनाद्यथाप्रकृति ॥ २ ॥

अत्राज्यस्य देवतान्तरासंयोगात् पूर्वदेवतापनय इति प्राप्ते,—तण्डुलशब्देन प्रकृतहविर्मात्रस्य पूर्वदेवतापनयादाज्यस्यापि सः । देवतान्तरावचनाद्योपांशुयाजलोप इति सिद्धान्तः । यद्यप्युपांशु पौर्णमास्यामित्युपांशुयागे पूर्णमासीविधानात् दर्शं सोऽस्ति तथापि कृत्वाचिन्तेयम् । उपवर्षवृत्तिकारस्तु बह्वचम्राहणेऽभावास्यायामप्युपांशुयाजविधिरस्तीत्याह ॥२॥

अनिरुतेऽप्यभ्युदयेऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

निरुते स्यात्तत्संयोगात् ॥ ३ ॥

हविषि निरुते एव चन्द्राभ्युदयेऽपिरिति प्राप्ते,—अप्रकृतस्य हविषोऽभ्युदयोपलक्षणत्वायोगात्प्रकृतं हविरर्थान्निमित्तं न तु निर्वापस्वरूपं विश्वितं वाक्यभेदापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अनिरुतेऽप्यभ्युदये वैहृतीभ्यो निर्वापाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अनिरुतेऽभ्युदिते माकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्य-

स्तण्डुलभूतेष्वपनयात् ॥ ४ ॥

अस्तु निर्वापात्प्रागभ्युदयेऽपीष्टिः, निर्वापस्तु पूर्वदेवताभ्य एव तण्डुलावस्थायामेवापनयविधेरिति प्राप्ते,—तण्डुलप्रहणस्य हविरुपलक्षणत्वात् निर्वापात्प्रागभ्युदये वैहृतीभ्य एव निर्वाप इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

किञ्चिन्निरुतेऽप्यभ्युदयेऽधिकृतस्य कृतीः निर्वापाधिकरणम् ॥ ५ ॥

चिनिरुते न चतुर्मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥

पूर्वदेवताभ्य एतद्विसृष्टिनिर्वापोत्तर चन्द्रोदये शेषमपि प्राकृतीभ्य
एतन्निर्वपणीयम् । अथवा निमित्तप्रशाद्वैकृतीभ्य इति प्राप्ते,—नैमित्तिकस्य
संयोगस्य पदार्थसंनित्वत्वात्तस्य चात्रासंभवादपनीतो निर्वापोऽवशिष्टस्य
तूर्णान् कर्तव्य इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

सन्नयदसन्नयदुभयस्यैवान्भ्युदये प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

सान्नाय्यसंयोगान्नासन्नयतः स्यात् ॥ ६ ॥

अभ्युदयेष्टिः सन्नयत एव श्रुते चरुमित्यादिश्रवणादसन्नयतस्तद्व्योगा-
दिति प्राप्ते,—तण्डुलश्रुतादेरुद्देश्यत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात्सन्नयता-
पि तण्डुलानां देवतान्तरसंयोगः कार्य इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजिदधिकरणम् ॥ ७ ॥

साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात् ॥ ७ ॥

यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत्सोममथ विभज्य विश्वजिता
यजेतेति सप्रमथ्यात्कस्यचिदुत्थाने विश्वजित् नीतसोमस्यैव अन्यस्य त-
द्विभागासंभवादिति प्राप्ते,—सोमविभागस्यार्थप्राप्तत्वेनाविधानादनुवादमा-
त्रं सोमग्रहणमुपलक्षणम् अतोऽनीतसोमस्यापि भवतीति सिद्धान्तः ॥७॥

दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहत्वनियमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यमविशेषात् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रुताना एषा दीक्षा तिस्रो दीक्षेत्यादिपरिमाणानामवि-
शेषाद्विकल्प इति प्राप्ते,—द्वादशरात्रीर्दीक्षिनो मृतिं बन्वीतित्यस्य पश्चान्त-
रेष्वमभयान् द्वादशपरिमाणमेव अन्येषां तु त्रिवृत्तावुत्कर्ष इति भाष्य-
काराः । वार्तिककारस्तु द्वादशपक्षे मृतिवननं द्वादशग्रहणमुपलक्षणं
वा । अतो विकल्प एव नोत्कर्ष इत्याह ॥ ८ ॥

द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात् ॥ ९ ॥

द्वादशाहेऽपि प्रवृत्तिवद्विकल्पे प्राप्ते,—शर्त्तुप्रसन्नहो वा एष यद्वादशाह
इति लिङ्गात् द्वादशपरिमाणमेव उपसत्सुत्यादीक्षाणां प्रत्येकं द्वादश-
त्वाद्वि पद्विंशदहसाध्यतेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

गवामयने माषपौर्णमास्यां पुरस्तात् दीक्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥ १० ॥

गवामयने चित्रापौर्णमासे दीक्षेन्मुग्गं वा एतन्मंत्रसमस्य यद्विप्रा

पौर्णमास इत्यनन्तरं चतुरहं पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इत्यत्र चतुरहवाक्ये पूर्णमासी या काचिन् चैत्रीस्तुतिस्तु चित्रापौर्णमासे दीक्षेरन्नित्यस्य शेषो न त्वस्य, न चैकाष्टकाश्रुतिवशान्माधीविषयत्वम्, सर्वकृष्णाष्टमीनां तद्वाच्यत्वान् द्वादशैकाष्टका इति वचनान् । यद्वा चैत्रीस्तुतिसन्निधानाच्चैत्र्येव स्यादिति प्राप्ते,—उपक्रमे एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नीति माघाष्टकायामेव एकाष्टकापदप्रयोगात्तन्मन्त्र एव संवत्सरस्य या पत्नीति मन्त्राग्नानान् सत्र च दीक्षायामार्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्त इति दोषमुक्त्वा दीक्षेत्तन्नेकाष्टकां क्रमेणानुगृह्णाति तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इति । अनो माघ्याः पुरस्ताच्चतुरहं

दीधोत्कर्षे तत्रियमानामप्युत्कर्षाधिकरणम् ॥ ११ ॥

दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियमानामनुत्कर्षः

प्राप्तकालत्वात् ॥ ११ ॥

दीक्षितनिषिद्धाः अग्निहोत्रादयोऽवभृथोत्तरं दीक्षामुक्तौ कार्याः कदाचिदवभृथोत्कर्षे तु शास्त्रतो दीक्षानुवृत्तेरभावादग्निहोत्रादयः कार्या इति शङ्कायां,—काललक्षणायां मानाभावात्कारणान्तरेणापि दीक्षानुवृत्तौ निषेधवशेन न कार्यमग्निहोत्रादीति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

ज्योतिषोत्कर्षे प्रतिहोमानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथापूर्वेषाम् ॥ १२ ॥

अवभृथोत्कर्षे दीक्षानुवृत्तेः पुरुषापराधकृतत्वात्तत्कृतान्निहोत्रलोपे प्रतिहोम एव स्वकालातिक्रान्तः कालान्तरे प्रतिहोमः कार्य इति प्राप्ते, कथञ्चिदपि दीक्षावत् अग्निहोत्रस्याकर्तव्यत्वान् कर्तव्याकरणनिमित्तः प्रतिहोमो नेति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

षडवसानियोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

प्रतिहोमश्चोर्ध्वमवभृथादिष्टेः ॥ १३ ॥

अवभृथे जाते देवादुदवसानियोत्कर्षे दीक्षानिवृत्तावपि एतया पुनराधेयसंमितयेष्टेषु अग्निहोत्रं जुहोतीति वचनात्ततः पूर्वमनधिकारान् सत्रापि न प्रतिहोम इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

प्रतिहोमे सापमग्निहोत्रप्रभृत्यारम्भाधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रमभृतीनि हूयेरन् ॥ १४ ॥

पोडशिसंस्थे प्रातरग्निदोत्रप्रभृदयारम्भाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रातस्तु पोडशिनि ॥ १५ ॥

कृत्वाचिन्तया प्रतिहोमपक्षे क्रमः कथ्यते । येन क्रमेण लुप्ता होमास्ते-
नैव प्रतिहोमास्तेनाग्निष्टोमादिषु सायंहोमप्रमृति, पोडशिनि प्रातः-
प्रमृतीति ॥ १४-१५ ॥

भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥ १६ ॥

भिन्ने जुहोतीति क्लृप्तमध्ये भेदन एव, अन्यथा फलरूपनागौरवादिति
त्रस्वङ्गत्वमेव ॥ १६ ॥

व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥ १७ ॥

व्यापन्नस्याप्सुगतौ यद्भोज्यमार्याणां तत्प्रतीयेत ॥ १७ ॥

व्यापन्नमप्सु प्रहरतीत्यत्र व्यापन्नशब्देन केशक्रीटादिदुष्टमु-
च्यते ॥ १७ ॥

अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ १८ ॥

विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे परस्परं संबन्ध स्तोत्राय गच्छत्सु ऋत्विक्षु यदि प्रतिहृता-
पच्छिद्यात्सर्ववेदसं दद्यात् यद्युद्राताऽदक्षिणं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र
तद्दद्यात्पूर्वस्मिन्दास्यनस्यादिति श्रुतं (तदुद्रातृप्रतिहृत्रोर्युगपदपच्छेदे
तस्यैकेन व्यपदेश्युपशम्यत्वात्) न कर्तव्यमिति प्राप्ते, —यौगपद्येऽपि तत्रि-
मित्तसत्त्वात्कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

युगपदपच्छेदेऽदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोर्विकल्पाधिकरणम् ॥ १९ ॥

तत्र प्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् ॥ १९ ॥

यौगपद्ये पूर्वप्रयोगेऽशाक्षिप्यमुत्तरस्मिन्सर्ववेदसमिति ममुच्यप्राप्तौ
एकस्मिन्प्रयोगे द्वयासंभवादन्वयत्र कृत्नस्यान्यत्रानङ्गत्वाद्विकल्प एवेति
सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

क्रमेणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तादृष्टानाधिकरणम् ॥ २० ॥

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ २० ॥

क्रमेणापच्छेदे पूर्वनिमित्तमसंजातविराशित्वात्प्रबलमिति प्राप्ते, —पूर्व-
णोत्तरज्ञानस्य प्रत्यक्षनाक्यजन्याय विराशासंभवादुत्तरज्ञानस्य च पूर्व-
वार्यं विनाऽसंभवादुत्तरमेव प्रबलं पूर्वं नूत्तरवार्यं विनाऽपि भवतीति
दुर्बलमिति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

उद्रातुक्तुरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

यद्द्राता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन् ॥२१॥

उद्रातुः पश्चादपच्छेदे पूर्वस्मिन्प्रयोगे दास्यमानं द्वादशशतं तदेव पुनः प्रयोगे देयम् । यद्वा पूर्वस्मिन्प्रयोगे यथा द्वादशशतं दास्यन्नासीत्तथा प्रतिहर्तुरपच्छेदे सर्ववेदसमपि अतो द्वयमपि पुनः प्रयोगे देयमिति विकल्प इति प्राप्ते,—द्वादशशतस्य सर्वस्वेन बाधितत्वात् तत्पूर्वस्मिन्दास्यन्भवति किन्तु सर्वस्वमेव तस्मात्तदेव पुनः प्रयोगे देयम् । न च तस्याप्यदाक्षिण्येन बाधः किन्तूत्तरप्रयोगे तत उद्गृह्य निक्षेप इति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

अहर्गणेऽपच्छेदेन सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् ॥ २२ ॥

अहर्गणे यरिमन्नपच्छेदस्तदावर्तेत कर्मपृथक्त्वात् ॥ २२ ॥

द्वादशाहादौ कस्मिंश्चिद्दहनि उद्रान्नपच्छेदे कृत्स्नस्याहर्गणस्यावृत्तिः तस्यैव फलसाधनतया धर्मान्वयादिति प्राप्ते, गणस्याशाब्दत्वेन यागानामेव फलसाधनत्वान् यस्यैवाहो निमित्तयोगस्तस्यैवावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥२२॥

इति धीन्यायविन्दौ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिकरणम् ॥ १ ॥

सन्निपाते वैगुण्यात्प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा यजेरन् ॥ १ ॥

दशपूर्णमासयो राजन्यत्रासिष्ठानां नाराजंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामिति श्रुतम् । तदीक्षणीयादिद्वारा सत्रेषु प्राप्नोति तत्र वसिष्ठावमिष्टैः कृतो नागशंसो वसिष्ठकर्तृकः संपन्न इति, एवं तनूनपादप्यन्यैरिति कश्चिदकल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अपि सत्रं कुर्युर्गिति प्राप्ते,—वासिष्ठाद्यर्थत्वेन नाराजंसादिविधिः क्रतूपकारद्वारेण तादर्थ्यमिति न फलान्तरकल्पना धात्वर्थस्य विधेयत्वं च युक्तं सन्निकृष्टत्वात् । एवं वैकृत्कल्पाश्रयणेऽप्येषां क्रतुवैगुण्यात्समानकल्पानामेव सत्रमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

भिन्नकल्पयोरपि राजपुरोहितयोः इत्यापयञ्जे सहाधिकाराधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनात्तु द्विसंपोगस्तस्मादेकस्य पाणिवत् ॥ २ ॥

एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यहीनविशेषे श्रुतम् ।

तत्र नत्सुरूपे लक्षणादोषान् एकस्य च गद्यः पुरोहितद्वयामावात्कर्मधार-
यस्य चासंभवाद्बन्ध एवायम् । अतो राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नरूपयो-
र्वचनाधिकार इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ ३ ॥

सत्रे त्रयाणामप्यधिकारः ये यजमानास्त ऋत्विज इति यजमाने सं-
स्कारत्वेनार्त्विज्यविधिः गुणभूतकर्तृपरिच्छेदकतया ब्राह्मण्यमार्त्विज्या-
ङ्गम्, अत्र तु कर्तृप्राधान्यात् द्वारलोपाद्भाव्यत इति प्राप्ते,—संस्कारत्वेना-
र्त्विज्यविधौ अप्राकृतकार्यत्वापत्तेस्तदुद्देशेनैव यजमानविधिः तेनान्यकर्तृ-
कत्वव्यायः ब्राह्मणकर्तृकस्य तु न बाधकमस्ति । अतो ब्राह्मणानामेव सत्र-
मिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

सत्रे विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवाधिकाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वस्य नियमात् ॥ ४ ॥

तत्रापि वासिष्ठो ब्रह्मेति प्रकृतौ वचनाद्ब्रह्मत्वस्यावैगुण्याय वासिष्ठे
सति नत्कल्पानामधिकार इति प्राप्ते,—य मत्र मनोमभागानधीधीत स एव
वामिष्ठ इति वचनान्नावश्यं वासिष्ठः किन्तु वैश्वामित्रो होतेति वचना-
द्वैश्वामित्रनुत्यक्तल्पानामधिकार इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

सत्रे आहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥ ५ ॥

अनाहिताग्नेरपि कस्यचिदग्निभिः कार्यमिद्वेस्तेन सह सत्रेऽधिक्रियत
इति प्राप्ते,—मोमविकाराणामिष्टिपूर्वकत्वादानाहिताग्नेश्चेत्यभावात्त्राधिकारः
आदधीनेत्यात्मनेपदादाधातुर्वाप्तयः कर्ममात्रमनोऽपि नानग्नीनामधि-
कार इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

जुह्वादीनां साधारणताधिकरणम् ॥ ६ ॥

जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वाद्यथाकामी प्रनीयेत् ॥ ६ ॥

यस्य कस्यचिज्जुह्वादिपात्रैः सत्रं कार्यमग्निगोवादेति प्राप्ते,—आहि-
ताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दग्निहस्ते जुहुमासादयतीत्यादिवचनैः
पात्राणां दाहे गुणत्वस्य भादानप्रतिपाद्यत्वस्य च विधानात्सात्रस्वामिनः
प्रयोगमध्ये मरणे तद्गोपापनेऽग्न्या च प्रयोगवैगुण्यात् सर्वमाधारणानि
पात्राणि कार्यगीति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

विकृतसप्तदशसामिचेनीषु वर्णत्रयाधिकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

पुरुषकल्पेन विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्यज्ञस्य तद्रुणत्वा-
त्तद्भावादितरान्मत्येकस्मिन्नधिकारः स्यात् ॥ ७ ॥

इति प्राप्ते,—प्रकरण एव वैश्यानुवादेन साप्तदश्याविध्युपपत्ता उत्कपायागा-
त्प्रकृतौ वैश्यनिमित्तकं साप्तदशयमध्वरकल्पादौ तु स्वाभाविकमिति त्रया-
णामप्यधिकार इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

इति श्रीन्यायविन्दी पठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

पठाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

विश्वजिति पित्रादीनामदेयताधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

सर्वस्वं ददातीति विश्वजिति श्रुतम् । तत्र स्वशब्दवाच्यस्य पित्रादेरपि
दानमिति प्राप्ते,—पितृत्वादिरूपस्वत्वस्य त्यागाशक्तेर्दानयोग्यधनवाच्येवात्र
स्वशब्दस्तेन धनस्यैव दानमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

विश्वजिति महाभूमेरदेयताधिकरणम् ॥ २ ॥

न भूमिः स्यात्सर्वाभ्यन्तप्यविशिष्टत्वात् ॥ २ ॥

सार्वभौमस्य न महापृथ्वीस्वामित्वं किन्तु दंडपालनं करादानं शासनं
चेति राज्यतया संबन्धः अतोऽसौ महापृथिवीं माण्डलिकश्च मण्डलं न
दद्यात् ॥ २ ॥

विश्वजिति अर्थादीनामदेयताधिकरणम् ॥ ३ ॥

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषात् ॥ ३ ॥

विश्वजित्येव न केसरिणो ददातीति विहितप्रतिषिद्धत्वात्पक्षेऽश्वदान-
मिति प्राप्ते, केसादिभिन्नं मर्यस्वमिति पर्युदासाच्चेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वस्वानां दानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति संबन्धः ॥ ४ ॥

विद्यमानं सर्वं देयं न तदर्थमविद्यमानांर्जनमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

विश्वजिति घमांपसेवकश्रुत्यादेयताधिकरणम् ॥ ५ ॥

श्रुतश्च घर्मशास्त्रत्वात् ॥ ५ ॥

घर्मत संवा कुर्याण श्रुतोऽवत्वान्न देय. किन्तु दास एवेति सिद्धान्त ॥ ५ ॥

विश्वजिति दक्षिणाशाले विश्वमानानामेव सर्वत्वाना देयताधिकरणम् ॥ ६ ॥

दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्प्रतीयेत तदानसंयोगात् ॥ ६ ॥

दक्षिणाशालात्पूर्व विद्यमानं चोपयोज्य भावित्वेन निश्चितं च देयमिति प्राप्ते,—दक्षिणाकालीनमेव सर्वदानार्थ इति न देयमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

विश्वजिति दक्षिणादानोत्तराह्वानामप्युद्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अग्नेपन्नात्तदन्तः स्यात्कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षप्रचनेन सर्वदानविधानादतिदेशप्राप्तकर्मणोपलोप इति प्राप्ते,—प्रदानसाधयोगादक्षिणार्थस्यैव सर्वस्य दानं प्रकृतौ हि इदं मे भ्रमार्थम् इदं क्त्वर्थमिदं दक्षिणार्थमिति त्रेया वाचनिक्रयनविभागादतो दक्षिणार्थस्यैव दानमिति सिद्धान्त ॥ ७ ॥

अहर्गणेषु विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहर्गणे च तद्धर्मा स्यात्सर्वेषामविशेषात् ॥ ८ ॥

अष्टरात्रगने विश्वजितामने प्रथमेऽहनि द्वादशगतं दक्षिणा गणेषु द्वादशाहस्यातिदेशादिनि प्राप्ते,—नामातिदेशप्राप्त्यान्मर्षस्वमेव दक्षिणेति प्राप्ते, तथापि भूयसा मत्तानामहामनुग्रहाय द्वादशगतमेव देयम् । एतन्न च तन्त्रेण सर्वेषा दक्षिणेति सिद्धान्त ॥ ८ ॥

विश्वजिति द्वादशशतपुनपनम्पानधिकारिताधिकरणम् ॥ ९ ॥

विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् ॥ ९ ॥

सर्वस्य द्वादशशतनादनमपि देयमिति प्राप्ते,—प्रकृतौ पक्षे विहितमर्ष-म्यस्येह नियममाश्रितानात्तत्र च यथेनावता न नृप्येयुरपि सर्वगणेनेति द्वादशशतशतभिरस्यैवोपेन्द्रदानमेवेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

आधाने अपरिमितशब्देन शल्पान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १० ॥

अपरिमाणे शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधमाच्युतिन्वात् ॥ १० ॥

आधाने ण्णादिसहस्रान्तं देयमुक्त्वा अपरिमितं देयमिति शब्दा-यद्दानमुच्यते तदनन्तरोक्तमन्त्रापेक्षयान्तरार्थमिति सिद्धान्त ॥ १० ॥

इति इ स्माद्देत्यादिपरकृतिपुराकल्पानामर्थशब्दाधिकारणम् ॥ ११ ॥

परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यवर्मः स्यादर्थीय ह्यनुकीर्तनम् ॥ ११ ॥

दर्श इति इ स्माद् यद्कुर्वाणिर्माणानेव मङ्गं पचनेत्यस्य विधित्वे
वार्णिर्कर्तृकत्वसंस्तवात्तद्गोत्राणामेवेति प्राप्ते,—वार्णिर्कर्तृकत्वस्य स्तुत्यु-
पायत्वात्स्तुत्यस्य मापराकमात्रस्य विधानात्सर्वेषामधिकार इति सि-
द्धान्तः । यस्तुतस्त्वयं न विधिः किंतु तद् तथा न कुर्यादारण्यमेवाश्री-
यादिति विधेरर्थवादः ॥ ११ ॥

सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरत्वाधिकारणम् ॥ १२ ॥

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु ॥ १२ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तद्वृत्तः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्च-
पञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत् एकविंशतिः विश्वमृजामयनं सह-
स्रसंवत्सरमिति । अत्र सहस्रायुषां गन्धर्वादीनामधिकारस्याग्न्या-
द्यभावेनासंभवान्मनुष्याणां सहस्रायुष्यस्य रसायनेनायसंभवात्कुलक-
ल्पं कस्यापि समग्रानुष्ठानाभावेन फलायोगादंतत्प्रारम्भादेवैतावदायुः-
कल्पनं मानाभावात्पञ्चपञ्चाशत् इति यजमानसंख्या तेन चतुःसंव-
त्सरमिदं सनं सार्धशतद्वयैः क्रियमाणं सहस्रसंवत्सरमिति । इदमपि
चतुर्विंशतिपरमाः सप्तमासीगन्निति वचनविरुद्धम् । अतः संवत्सर-
शब्द एवाहःपरो मासपरत्वेऽपि आवाणादूर्ध्वं तावज्जीवनासंभवादिति
सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

षष्ठाध्यायस्य अष्टमः पादः ।

अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतृहोमाधिकाराधिकारणम् ॥ १ ॥

इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेष्वग्निषु स्याद्-
पूर्वोऽप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥

चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत चतुर्होत्रामजाकामो जुहुयादिति चतुर्होतृ-
संज्ञरुमन्त्रैर्जपहोमाः श्रुताः । तत्र होमा आहिताग्नेरेव, एषा ह वा अना-
हिताग्नेरिष्टिरिति तु जपविषयं जप एव म्नुन्यर्थमिष्टिशब्द इति प्राप्ते,
वचनसाफल्यायानाहिताग्नेरत्राधिकारो वचनार्थ इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

अनाहितेऽवशिष्टाग्नौमाधिकरणम् ॥ २ ॥

उपनयन्नादधीत होममयोगात् ॥ २ ॥

उपनयनाद्गृहोमा माणवकाग्नौ कार्या इति प्रागुपनयनादादधीत तदर्थं भार्या चोद्गृहेन । स्नानोत्तरं दारक्रिया तु अपत्यार्थेति प्राप्ते,—अविदुष आधानासंभवाद्दिद्यायाश्चोपनयनाधीनत्वाद्धौकरु एवाग्नौ उपनयनहोम इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

अनाहितेऽग्नौ स्थपतीत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

स्थपतीष्टिः प्रयाजवदन्याधेयं प्रयोजयेत्तादर्थ्याच्चापटुज्येत ॥ ३ ॥

निपादस्थपतीष्टिराहवनीय एव, तस्याधानविध्यभावेऽपीष्टिरेव तत्प्रयोजितेति प्राप्ते,—यथाग्राह्यमाधानेनाहवनीयोत्पत्तिः, शास्त्रं च ब्राह्मणादिकर्तृक्रमेणाधानं तदुत्पादकमिति प्रचीति, नान्यकर्तृक्रमपीत्याहवनीयासंभवाद्धौकरुमात्रेण स्थपतीष्टिर्गिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अनाहितेऽग्राववर्षीर्गिषोःस्तुष्टानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अवर्षीर्गिषस्तुथ तद्दाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥ ४ ॥

यो ब्रह्मचार्यवकिरेत्स नैरतं गर्दमं पशुमालभेतेति यागोऽपि लौकिक एवाग्नौ एतन्नागेन ब्रह्मचर्यभ्रंशमभावानं विना प्रवाहासंभवान् । अविप्लुतब्रह्मचर्यं गृहस्थाश्रममावसेदिति वचनादिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

दैवकर्मणास्तुदगयनकालताधिकरणम् ॥ ५ ॥

उदगयनपूर्वपक्षाहः पुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥ ५ ॥

चौलोपनयनादीनि दैवानि स्मृतिरशास्तुदगयनादिष्वेव ॥ ५ ॥

पित्र्यकर्मणापरपक्षकालनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ ६ ॥

पित्र्याणि तु श्राद्धादीन्यपरपक्षादिव्यति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमाद्ग्राह्यान्माक्रययोर्नित्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

याच्चाक्रयणमविद्यमानेऽलोकवत् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे द्वादशगर्भैर्दाक्षितो मृतिं चर्न्वन्ति द्रव्ययाचनम् अरुणया धीणातीति सोमत्रयश्चापिद्यमानद्रव्यसोमस्यैव तद्वत्तदानर्थक्यादिति प्राप्ते,—अपूर्वस्य तदभावेऽस्तुत्पत्तेर्नित्यं याच्चाक्रयणविधिरिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमादौ षयोमतादीनां नित्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तथा भक्षमैपाच्छादनसंज्ञसहोमद्वेषम् ॥ ८ ॥

पयो व्रतमिति भक्षः, अग्नीदग्नीन्विहरंति प्रैषः, अहतं वासः परिधत्त इत्याच्छादनः, यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञसहोमः, योऽस्मान्द्वे-
ष्टीति मन्त्रश्च, भक्षान्तराभावादिनिमित्त एवानुष्ठेय इति प्राप्ते,—पूर्ववद-
पूर्वार्थत्वात्रिमित्ताश्रवणाच्च नित्यानीति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

अपररात्रे वतस्पानियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ ९ ॥

पयोभक्षणेऽनिष्टशङ्कायां तु ज्ञेपिविरोधान्न कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

छागस्यैवाग्नीषोमीयकृत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयं पशुमित्यविशेषश्रुतेर्यः कश्चिदेव पशुः छागस्य वपाया
मेदस इति मन्त्रस्तु छागसत्त्वे अनुवादत्वादिति प्राप्ते,—छागानियमेऽपि
पशुविधेरविरोधात्तन्नियम एवेति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्तत्सद्रामचन्द्रात्मजभट्टवैद्यनाथकृते न्यायविन्दौ षष्ठाध्यायस्य

अष्टमः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रयाजादिधर्मोणामपूर्वप्रशुक्तत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासादिप्रकरणाभ्राताः प्रयाजादयः सर्वथागार्थाः प्रकरणानुमि-
नवाक्येनावगतस्योद्देश्ययागस्य दर्शादिभिर्विशेषणे वाक्यभेदादिति प्राप्ते,—
कथंभात्रयेदित्तीतिकर्तव्यताकाङ्कारूपप्रकरणाद्द्ववाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधा-
नविधिना तद्विशिष्टापूर्वभावनाविधानोत्तरमङ्गप्रधानयोः पार्ष्णिक्ान्व-
यान्नाङ्गानामुपदेशतः कर्मान्तरसंबन्धः कित्वतिदेशादेवेति सिद्धान्तः ।
अतिदेशश्च क्विदुपदिष्टानामङ्गानां कर्मान्तरे सादृश्यात्तद्वत्कर्तव्यमिति
द्विविधः । स च क्वचित्प्रत्यक्षवचनात् तथा नामधेयान् आनुमानिकवच-
नाद्भेति त्रिविधः ॥ १ ॥

समानमितरच्छेदेनेति श्रुत्या इषो इषेनीयविशेषधर्मोतिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ २ ॥

इपुसंज्ञक एकाहे समानमितरच्छयेनेनेति श्रुतम् । तत्र ज्योतिष्टोमधर्मा-
णामतिदेशाच्छयेन इवेहापि प्राप्तेरनुवादोऽयमिति प्राप्ते,—इतरशब्दस्य
सन्निहितसदृशपरत्वाज्ज्योतिष्टोमिनाना सन्निहितत्वेऽपि पूर्वोक्ताप्राप्त्या-
मादृश्यात्तत्सदृशस्य च लोहितोष्णीपादे श्येनवैशेषिकस्यासन्निहितत्वेऽपि
वचनार्थवत्त्वाय सादृश्यमात्रपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकविधिः । यद्वा इतर-
शब्देनातिदेशप्राप्तमुद्दिश्य तस्य लोहितोष्णीपादिविकारः श्येनादतिदि-
श्यते । सोऽय प्रत्यक्षवचनातिदेश इति सिद्धान्त ॥ २ ॥

एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चस हविषु सार्धवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पञ्चसञ्चरेष्वर्थनादातिदेशः सन्निधानात् ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषु एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीषीति वैश्वदेविप्रपङ्गगतानामा-
द्याना पञ्चाना हविषा यद्ब्राह्मणं तद्दारुणप्रवासिनेषु पञ्चस्वतिदिष्टम् ।
तत्र ब्राह्मणशब्देन विधायक वाक्यमुच्यते । तत्र प्रधानवाक्यस्यातिदेशा-
नुपयोगाद्बहुविधीना च प्रधानविधायकत्वाभावात्प्रधानविध्यर्थनाद एवा-
तिदिश्यते इति प्राप्ते,—अहुविधीनामपि प्रधानसम्बन्धबहुविधायकत्वेन
ग्रहणसंभवात्तेषामप्यतिदेश इति सिद्धान्त ॥ ३ ॥

एतद्ब्राह्मण इत्यनेन एकपालैन्द्राग्रयो सार्धवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एकरूपालैन्द्राग्रौ च तद्वत् ॥ ४ ॥

वैश्वदेवे सावापृथिव्य एकरूपालो वरुणप्रधानेषु काय एकरूपाल-
ग्रेन्द्राग्रो द्वादशकपालश्च । तेषामङ्गातिदेशरतत्सदृशेषु एकरूपालादिषु
पूर्वम् ॥ ४ ॥

साकमेधे वारुणप्रधासिक्करूपालातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

एकरूपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्श-
नादवभृथे च सकृद्ब्रह्मवदानस्य वचनात् ॥ ५ ॥

साकमेधेषु वैश्वकर्मण एकरूपाल ग्रेन्द्राग्र एकादशकपाल । तत्र
एतद्ब्राह्मण एकरूपाल इत्यतिदेशो वैश्वदेविकयोरेव, तत्राङ्गनाहु-
ल्लादिति प्राप्ते,—अग्रयणान्तर्गतार्थवत्त्वात् वारुणप्रधासिक्कयोरेवेति
सिद्धान्त ॥ ५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो सप्तमाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रथन्तरादिशब्दस्य मानविशेषार्थताधिकरणम् ॥ १ ॥

सान्द्रोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥ १ ॥

रथन्तरादिशब्दो गीतविशिष्टायामृचि प्रयोगात्तद्वाचीति प्राप्ते,—
लाघवाद्भिषेपणगीतिमात्रवाची । अतस्तस्या एव च कवतीषु रथन्तरं गा-
यतीत्यतिदेश इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

इति श्रीन्यायविंदी सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अग्निहोत्रादिनाम्ना घर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥

मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रशब्दस्य नित्यमासाग्निहोत्रसाधार-
ण्यात् गौणत्वाभावेन नातिदेशकत्वमिति प्राप्ते,—नित्याग्निहोत्र एवाग्नि-
दैवत्यत्वेन शक्तत्वादन्यत्र तदनवगमाद्रौप्येव । सा च सादृश्यनिमित्तेत्य-
तिदेशः कल्प्यत इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

प्रायणीयतिनाम्ना घर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

अपि वा सन्नकर्मणि गुणार्थेपा श्रुतिः स्यात् ॥ २ ॥

द्वादशाहिकप्रथमाहर्वाचकः प्रायणीयशब्दो गवामयनप्रथमेऽह्नि गौण
इत्यतिदेशे प्राप्ते,—प्राथम्येन निमित्तेन प्रायणीयपदस्य तत्रापि शक्तत्वेन
गौण्यभावात्प्रातिदेश इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सर्वपृष्ठशब्देन षण्णां पृष्ठानामतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्यकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि

पृष्ठानि अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ३ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठ इति ज्योतिष्टोमानिदेशप्राप्तमाहेन्द्रादिभ्योत्रयपुष्-
यानुवादः । तेषु सप्तदशानि पृष्ठानीनि पृष्ठशब्दप्रयोगान् । अथ वा पृष्ठ-
द्रथन्तरानोत्रयोरेव पृष्ठशब्दोऽन्यत्र गौणत्वेन द्विषम्येन प्राप्तयोः सर्वार्थ
समुषयो विधीयत इति प्राप्ते,—सर्वार्थसर्वशब्दस्य द्वयोरसंभवात्प्रातिदेशि-
कानां षण्णां पृष्ठानां वचनादतिदेश इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अथभृथनाम्ना भौमिषघर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथावभृथः सोपात् ॥ ४ ॥

वरुणप्रघासे वारुण्या निष्कामेन तुषैश्चावमृथं यन्तीत्यवमृथशब्दे-
नापां व्युत्सेकं दर्शपूर्णमासानिदेशप्रोक्तमनूय तत्र तुषनिष्कासविधिरिति
प्राप्ते,—अवमृथशब्दस्य तत्परत्वे मानाभावाद्यन्तीनिविहितकर्मान्तरंऽव-
मृथशब्दो गौण इति मुख्यावमृथधर्मातिदेश इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वारुणप्रघासिकावभृपस्य तुषनिष्कासद्रव्यकृत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनादेशे
तत्प्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

एतच्च कर्मान्तरमतिदेशान् पुरोडाशद्रव्यकमिति प्राप्ते,—अपूर्वकर्म-
विधावनेकविधिसंभवात्तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशवाधो वचनादिति
सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

वैष्णवशब्दादातिध्यायां धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

गुणविधिस्तु न गृहीयात्समत्वात् ॥ ६ ॥

राजसूये वैष्णवस्त्रिरुपालस्त्रव वैष्णवशब्द आतिध्यागतवैष्णवस्त्र-
रुपालधर्माणामतिदेशक इति प्राप्ते,—विष्णुदेवतास्त्वेन मुख्यत्वाद्गौण्य-
भावान्नातिदेशकत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

निर्मन्व्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

निर्मन्व्यादिषु चैवम् ॥ ७ ॥

निर्मन्व्येनेष्टकाः पचन्ति, वर्हिषा यूपवटममृणाति, आज्येन यूप-
मनक्तीत्यादौ वर्हिराज्यनिर्मन्व्यशब्दाः पाशुकनिर्मन्व्य—गार्शिकवर्हिरा-
ज्य—धर्मातिदेशकाः । अन्यथा धर्मालाभादिति शङ्कायां लोक्तोऽपि मन्व-
न्नादिप्रकारलाभात्त गौणत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्वाभ्यामेतीति । इदं प्रणयनं सौ-
मिकधर्मकमुच्यते, प्राकृतपरत्वे आनर्थक्यादिति प्राप्ते,—लक्षणायां माना-
भावात्प्राकृतानुवाद एव । स च द्वाभ्यामेती धर्यवादायः । द्वयोरेव न
चतुर्विधिति परिसंख्यायां दोषत्रयापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

द्वयोरित्यनियमः, अथवा प्रथमोत्तमयोः न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपव-

पन्ति न शुनासीरीये इत्युत्तरवेदिनिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेन तस्याश्च प्रणयनाङ्गनया प्रथमोत्तमयोः प्रणयनज्ञापकत्वादिति प्राप्ते,—गत्यर्थवादान्मध्यमयोरेव तत्रैवोरुसंस्तवात्—ऊरु वा एतद्यज्ञस्य यद्रुणप्रघासाः साकभेधाश्चेति । एतदेवार्थवादप्रयोजनम् । प्रणयनानुवादश्च तत्रोत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति गुणार्थः । मध्यमयोः प्रणयनमिति तत्रैवोत्तरवेदिः । न वैश्वदेव इति तु उपात्रं वपन्तीति वचनान्तरेण विहितोत्तरवेदेः प्रथमोत्तमयोः प्रतिषेधार्थमिति भाष्यकारः । वार्तिककृत्तु नैतन्मन्यते विध्यभावे अर्थवादासंभवाद्वाक्यान्तरेण विहितोत्तरवेदेः सर्वत्र प्रसङ्गे तदुपसंहारायोगान्न वैश्वदेव इति प्रथमोत्तमपर्युदासेन मध्यमयोरेव तद्व्यवस्थितौ द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य वैयर्थ्यात् । तस्मादेकमेवाधिकरणमेवं वर्णनीयम् । प्राप्तप्रणयनानुवादे आनर्थक्याहक्षणया सौमिकं प्रणयनमुच्यते । एवं चोत्तरवेदिप्रतिषेधसंगतिः न वैश्वदेव इति । उपात्रेति त्ववान्तरप्रकरणेन वरुणप्रघासमात्रविषयमिति न प्रथमोत्तमयोस्तत्प्रसक्तिः । एवं च प्रथमोत्तमयोः सौमिकं प्रणयनं पर्युदस्तोत्तरवेदिकं विधीयत इति प्राप्ते,—प्रणयन्तीत्यस्य सौमिकानभिधायकत्वादाहवनीयान् द्वावग्नी प्रणयत इति वचनैकार्थ्यात्प्राकृतप्रणयनोत्तरकालमाहवनीयादान्यन्तरस्य प्रणयनमपूर्वपशुबन्धवद्विधीयते । तच्च गत्यर्थवाद्वशान्मध्यमयोः । उत्तरवेदिनिषेधस्तु उपात्रं वपन्तीत्यस्य सामान्यविषयस्य पर्युदासार्थं इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

• स्वरसामादिशब्दानां चर्मातिदेशकत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ॥ १० ॥

पृष्ठपः पडहो द्वौ स्वरसामानाविति स्वरसामशब्दो गुणविधित्वाद्द्वैष्यदशब्दश्च गावामयनिकस्वरसामातिदेशकः, एवमेककपालामिक्षाशब्दावपीति प्राप्ते,—लिङ्गदर्शनादतिदेशकत्वमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

वाप्तभादिशब्दावां जातिनिमित्तकत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

कर्मजे कर्मयूपवत् ॥ ११ ॥

वासो ददानि, अनो ददातीति वासःशब्दस्य वानत्रियानिमित्तत्वात्सैव दानाङ्गतया विधीयते, एवं तक्षणाक्रियापि, तस्मात्साऽनुष्ठेया दानं कुर्येतेति प्राप्ते, जातिवाचित्वात् क्रियातिदेशकत्वमिति सिद्धान्तः ॥११॥

गर्गात्रात्रे लौकिकप्राग्निधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

विशये लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वात् वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ १२ ॥

अग्निमुपनिधाय स्तुत्रीनेत्यत्र अग्निराहवनीय इति प्राप्ते,—अग्निमात्रा-
भिधानात्र संस्कृतोपादानमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

उपशयो यूप इत्यादौ यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोग्यत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् ॥ १३ ॥

उपशयो यूपो भवतीत्यर्थवादः छेदनादिनिमित्तो न त्वातिदेशिक इति
सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

पृष्ठैरुपतिष्ठत इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य ऋग्द्रव्यवाचिताधिकरणम् ॥ १४ ॥

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ १४ ॥

अग्नौ पृष्ठैरुपतिष्ठत इत्यत्राग्निसमीपे तिष्ठन् पृष्ठसदृशैः कर्मभिः कुर्या-
दित्यपूर्वकर्मविधानमिति प्राप्ते,—पृष्ठसाधनै रथन्तरादिभिरग्निसमीपे
स्थित्वा तमभिदध्यादित्यभिधानविधानम् ' उपान्मन्त्रकरणे ' इति स्मृते-
रिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

सौर्ये चरौ इति कर्तव्यतावत्त्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

इतिकर्तव्यताविधेयजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

सौर्ये चरमित्यादारितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां लौकिकस्थालीपाकादीति-
कर्तव्यता प्राह्या । दर्शादिगताया वैदिक्या अन्यसंयन्धित्वेनासंभवा-
दिति प्राप्ते,—वैदिकत्वेनौपधद्रव्यकत्वादिसादृश्येन चोपस्थिता दर्शादीति-
कर्तव्यत्वेन प्रकृतिवच्छब्देन कल्पितेनादितिश्यते प्रकृतिवत्सौर्येण सूर्या-
दिति नतु लौकिकीति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

गवामयने ऐवाहिकेतिकर्तव्यतावधानाधिकरणम् ॥ २ ॥

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिकागमा-

त्तदारण्यं स्यादैकाहवत् ॥ २ ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरित्यादिसंशक्यागेषु गणेषु द्वादशाहस्येति द्वाद-
शाहैतिकर्तव्यता, नाम्ना च ज्योतिराद्येकाहगता चाविर्गणे क्रियते विरो-
धे त्वानुमानिकात्तिदेशो बलवान् प्रयोगशक्यगत्वान् तत्रैव हि पर्यसंब-
न्धादितिकर्तव्यताकाङ्क्षा न च तत्र नाम श्रूयत इति प्राप्ते,—नाम्नः प्रत्य-

क्षत्वान्न तद्विरोधेऽनुमानम् । प्रयोगवाक्यं चोत्पत्तिवाक्यालोचनेनैव प्रवर्तत इति तद्गतनाशोपस्थितेति कर्तव्यतैव ब्रूवतीति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्तत्सद्रामचन्द्रात्मजमष्टवैशनायकृते न्यायविन्दौ सप्तमाध्यायस्य

चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ४ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः

विशेषातिदेशप्रतिज्ञाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

एकस्मिन् कर्मण्यग्निहोत्राद्यनेकातिदेशात्तदितिकर्तव्यताया विकल्पे प्राप्ते,—नियमेनैकस्यैवैकत्रेतिकर्तव्यता अन्यथाऽव्यवस्थापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

विशेषकर्मणो घर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

नियमे कारणमुच्यते । यस्य कर्मणो लिङ्गं चिह्नं शब्दगतमर्थगतं वा यत्र विकृतौ दृश्यते तस्य तत्रातिदेशः । यथौषधद्रव्यकत्वात्तद्वितेन देवतोक्तेराग्नेयस्य सौर्ये, तथाऽनेकदेवतेष्वग्नीषोमीयैन्द्राग्रयोः, आज्यद्रव्यकेपूषांशुयाजस्य, पयोदध्यादिषु वैश्वपशौ च सान्नाय्यस्य, पञ्चन्तरेषु वैश्वस्य, ऐकादशिनेषु सुत्याकालत्वात्सवनीयस्य, पशुगणान्तरेष्वैकादशिनस्य, अव्यक्तदेवतेषु सोमस्य, अहर्गणेषु सप्रेषु अहीनेषु च द्वादशाहस्य, संवत्सरादिषु गवामयनस्येत्यादि बोध्यमिति ॥ २ ॥

सोमे ऐष्टिकघर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥

सोमे इष्टिपशुषु दर्शतिकर्तव्यताया उपस्थितेः सोमेऽपि तदन्वयशङ्कायामभिषवादिसन्निपत्योपकारकाङ्गनिराकाङ्गत्वान्न सोमे तदन्वयः । तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजा इति तु दीक्षाद्यङ्गद्वारकसंबन्धानुवाद इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

वेन्द्राग्रासौ ऐष्टिकघर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीयपशौ दार्शण्यैर्णमासिकघर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पशौ च लिङ्गदर्शनान् ॥ ५ ॥

पञ्चन्तरेषु अग्नीषोमीयपरमातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

दैतस्य चेतरेषु ॥ ६ ॥

ऐकादशिनपथौ सवनपरमातिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैशान्यस्य दर्शनात् ॥ ७ ॥

पथगणेषु ऐकादशिनपरमातिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्प्रतिपद्युपदर्शनात् ॥ ८ ॥

अव्यक्तयजतौ सौमिकपरमातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ ९ ॥

अहर्गणेषु द्वादशाहिकपरमातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥

गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १० ॥

सदस्तरसत्रेषु गात्रामयनिकपरमातिदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

गव्यस्य च तदादिषु ॥ ११ ॥

एतानि सूत्राण्युक्तार्थानि । गव्यस्य गत्रामयनस्य । सिद्धान्त ॥ ४-११ ॥

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिपरमातिदेशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

निकायिनां पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १२ ॥

साहस्रा साधस्रा इत्येकनाम्ना युगपदुपक्रम्य पश्चात्क्रमेण विहिता यागा निकायिनः । तेष्वेकसमूहवर्तित्वमेव नामत्तत्र चावान्तरमाहश्यमस्तीति पूर्वस्योत्तरेषु विध्यन्तो न तु सोमस्येति ॥ १२ ॥

फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्या-

नन्वयस्तद्धन्धनत्वात् ॥ १३ ॥

स्वर्गयावज्जीवनियमस्वर्गकामाग्न्येयादिसमुदायानां प्रधानत्वेन कर्मानङ्गत्वात् विवृतावतिदेश इति सिद्धान्त ॥ १३ ॥

गुणकामतो गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥

गुणकामेष्वान्त्रित्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १४ ॥

गोदोहनेन पशुकामत्वेत्यादिफलार्थगुणानां गोदोहनादीनां प्रणयनद्वारा विवृतौ प्रवृत्तिः तथा तत्र उल्लेखपीति प्राप्ते, -फलार्थानां स्वेषु प्रकृत्यनङ्गत्वात्प्रतिदेशः । प्रणयनं तु चमसेनैव भवति स्नेह्या गोदोहनेन तद्वावायोगाद्दृष्टपूर्वमासापूर्वसावनप्रणयनस्यैवाश्रयत्वेन विवृतौ तदभावाच्च न गुणफलप्रवृत्तिरिति सिद्धान्त ॥ १४ ॥

सौख्ये चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ १५ ॥

आग्नेयविकारे सौख्ये चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रा अमा-
वास्यायामिति प्रकृतिवक्ष्यस्थेति प्राप्ते,—हविरन्तरानुरोधेन प्रकृतानार्थिकी
व्यवस्था न तु शास्त्रार्थः । समुदायद्वयेऽप्याग्नेयसत्त्वेन समुदायकृतव्यव-
स्थायाः शास्त्रीयाया असंभवात्तस्माद्विकृताव्यवस्थैवेति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

सौख्ये आग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ १६ ॥

इष्टिषु षण्णामाग्नेयादीनामनियमेनातिदेश इति प्राप्ते,—एकदैवत्यासु
आग्नेयस्यानेकदैवत्यास्वप्नीपोमीर्यन्द्रामयोः आज्यादिद्रव्यके पूर्वांशुयाजादे-
रिति नियमः सादृश्यविशेषादिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

हविर्देवतयोर्विप्रतिपत्तौ हविःसामान्यस्य बलीपस्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् ॥ १७ ॥

ऐन्द्रपुरोडाशे आग्नेये च पयसि मुख्यत्वप्राधान्याभ्यां देवतासाद-
ृश्यात्सान्नाय्यस्यौषधस्य चातिदेश इति प्राप्ते,—त्यज्यमानत्वेन हविषः
कर्मप्रत्यासत्तेस्तत्सादृश्यादेवातिदेशः, देवता तु प्रातिपदिकार्थतया मुख्या-
ऽपि बहिरङ्गं प्राधान्यं तु नास्त्येव यागगुणत्वात्, औषधे सान्नाय्य-
धर्माणां सान्नाय्ये चोषधधर्माणामसंभवाच्च । अतो हविःसाम्यं बल्यदिति
सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

घतकृष्णदहिरण्ये औषधधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥

हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥ १८ ॥

कृष्णलचरौ क्षीप्तिमस्त्वसान्यादाज्यातिदेशे प्राप्ते,—धिविक्तावयवत्वाच्च-
रुशब्दाक्षौषधातिदेश इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

मधूदके वृषांघृयाजीवाज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥

मधूदके द्रवत्वसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ १९ ॥

चित्त्रेष्टौ मधूदकयोः स्वाभाविकद्रवत्वात्पयोविध्यन्तप्राप्तौ वर्णसाम्या-
धिक्यादायविध्यन्त इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

वाजिनसौरामण्यारैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौरामण्यां च ग्रहेषु ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥

वाजिने सौरामणिग्रहेषु च सोमातिदेशः । सोमो वै वाजिनं सुरा
सोम इति गौणप्रयोगादिति प्राप्ते,—अर्थवादस्याविधायकत्वाद्वाजिने
पयोनिष्यन्तः सुराग्रहेषु चौपशुविष्यन्त इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

पशौ साम्राज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामान्यात् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयपुरोडाशविष्यन्तप्राप्तौ पशु-
प्रभनत्वसाम्नाधिक्रियात्साम्राज्यविष्यन्त इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

पशौ पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ ३ ॥

घनत्वादध्न इति प्राप्ते, साक्षात्पशुप्रभनत्वात्पयस एवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

आमिधायया पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमिधाययभयभाव्यन्वाद्दुभयविकारः स्यात् ॥ ४ ॥

आमिधाययभयजन्यत्वादुभयविकारः, घनत्वाद्वा दधिविकार इति प्राप्ते,—
तत्रे पयसीति वाक्ये पयस एव प्राधान्यात्तदंवामिधाय अतः पयोविकार-
त्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

द्वादशाहसत्राहीनयोर्व्यवस्थाया धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

मत्रपहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ५ ॥

सत्राण्येष्वहर्गणेषु मत्ररूपद्वादशाहातिदेशः अहीनेषु तु अहीनस्येति
सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्डपायिनाम-

यनस्य च तद्गतेष्वहीनत्वदर्शनात् ॥ ६ ॥

पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपायिनामयनस्य चामनोपायबोधनात्सत्रघा-
ण्डाभ्यातन्याय सत्रत्वमेव न त्वन्नेऽतिरात्रत्वमात्रेणाहीनत्वम् । अतः सत्र-
विष्यन्त एवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

इति भीमशापविन्दौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्विद्वैवते आप्तावैष्णवद्वैवते च क्रमेणाग्नेयाग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥

आप्तावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन् सरस्वत्याज्यभागा वाह-
स्पत्यं चरुमित्यत्र प्रथमे प्रथमस्याग्नेयस्य तृतीयेऽग्नीषोमीयस्य स्थानसा-
म्यादतिदेशप्राप्तौ एकानेकदेवतत्वाभ्यां प्रथमतृतीययोस्तृतीयप्रथमवि-
ध्यन्त इति सिद्धान्तः स्थानैक्यस्य बहिरङ्गत्वेन दुर्बलत्वात् ॥ १ ॥

जनकसप्तराशीषष्टित्स्वदःस्र द्वादशाहधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत् ॥ २ ॥

जनकसप्तरात्रे चत्वारि त्रिवृत्यहान्यग्निष्टोममुखानीति श्रुतं तत्र
पाष्टिकाद्याह्वत्रिवृत्यसाम्येन प्रवृत्तिरिति प्राप्ते,—चतुर्णामपि पृष्ठधाना-
माद्यानां चतुर्षु संघातसाम्यात्प्रवृत्तिः अत एवाग्निष्टोममुखानीति युक्तम् ।
अन्यथा सर्वेषामग्निष्टोमत्वं स्यात् पाष्टिकस्यान्वयस्य तथात्वादिति
सिद्धान्तः ॥ २ ॥

पद्त्रिंशद्वात्रे पडहधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

कालाभ्यासे च वादरिः कर्मभेदात् ॥ ३ ॥

पद्त्रिंशद्वात्रे पडहा भवन्ति चत्वारो भवन्तीति चतुर्विंशतिरहानि वि-
धीयन्ते । तत्र च गणत्वसाम्याद्द्वादशाहगतदशरात्रविध्यन्तप्राप्तौ चतुर्विं-
शतिगणस्याशादत्वात्पडहानां च प्रत्यक्षश्रुतेस्तद्विध्यन्त एवेति सि-
द्धान्तः ॥ ३ ॥

संस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षणग्रहणात् ॥ ४ ॥

गतोऽर्थ्यं भवतीत्यादावुःस्थ्यादिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामत्वात्तदनुवा-
देन गतावृत्तिविधिरिति प्राप्ते,—संस्थावाचकत्वात्तत्र चत्वनुवादः किंतु
संख्यासंख्योभयविशिष्टापूर्वकर्मविधिः प्रकरणान्तरात् । अतो गणरूप-
त्वाद्द्वादशाहविध्यन्त इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

गतोऽर्थ्यासौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोत्पत्त्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

गतोऽर्थ्ये द्वादशाहिकदशरात्रावृत्तिः । तस्मिंश्च प्रथमदशमयोरग्नि-

ष्टोमसंस्था । इह तूक्थ्यसंस्थाया औपदेशिकत्वाद्भिष्टोमस्तोत्रोत्तरमुक्थ्य-
निवृद्धिः । तत्रागम्यमानेपूक्थ्यस्तोत्रेषु द्वादशाहिकोऽप्यविध्यन्त इति
प्राप्ते,—ज्योतिष्टोम एवोक्थ्यधर्मोपदेशात्तद्विकारत्वमेव न तु द्वादशाहिक-
कविकारत्वम् । न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तर याचते' इति न्यायादिति
सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

गायत्रमेतदहरित्यत्रोत्पत्तिगायत्रीणामागमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात्संख्यात्वा-
दभिष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥ ६ ॥

बृहस्पतिसो गायत्रमेतदहरिति छन्दान्तरव्युदासेन गायत्री नियता ।
तत्र प्राकृतीष्वेवतिदेशप्राप्तास्वक्षरलोपेन गायत्रीछन्दः संपादनमिति
प्राप्ते,—गायत्रीशब्दस्य संख्यान्वितप्रिपादृग्वाचित्वाद्दुत्पत्तिगाय-येवानेया
इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

इति श्रीन्यायविद्मो अष्टमाध्यायस्य तृतीय पादः ॥ ३ ॥

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

दर्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयताधिकरणम् ॥ १ ॥

दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादिति दर्विहोमशब्दो जुहोतिचोदना-
चोदिताना कर्मणा नामधेयं न तु दर्वीरूपगुणादिभिः शास्त्रान्तरप्राप्तत्वा-
दिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

दर्विहोमशब्दस्यापूर्वताधिकरणम् ॥ २ ॥

तस्मिन्सोमः प्रवर्तेताव्यक्तवान् ॥ २ ॥

दर्विहोमेष्वत्यक्षत्वेन सोमस्य, होमत्वविशेषाद्दर्विहोमादेर्वा वि-
ध्यन्तप्राप्तौ,—सप्रिपत्योपकारकाङ्गसाकन्याभिगङ्गाङ्गत्वयाऽपूर्वत्वमेवेति
सिद्धान्तः ॥ २ ॥

इति भीमतत्सदशमध्यायस्य तृतीयपादस्य न्यायविद्मो अष्टमाध्यायस्य

चतुर्थः पादोऽध्यायस्य समाप्तः ॥ ४ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अग्निहोत्रादिषुक्तप्रमाणामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ १ ॥

यज्ञकर्मप्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कार-
स्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अवघातादीनां व्रीह्यादिद्वाराऽपूर्वार्थत्वात् द्वाराभावेन नीवारादिषु
नोह इति प्राप्ते,—अपूर्वसाधनत्वेनैव व्रीह्यादीनां द्वारत्वादपूर्वसाधनत्वस्य
च विकृतौ नीवारादिष्वपि सत्त्वात्तद्वारा प्रकृतिवदपूर्वोपकारकत्वस्याति-
देशावगतत्वादूहसिद्धिः । एवं प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति
प्रोक्षणस्य नखनिर्भिन्नचरौ नखेपूहः । एवमगन्मः सुवरित्यादिस्वर्गप्रका-
शकमन्त्रस्यान्यफलायां विकृतावूह इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

प्रोक्षणस्याद्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् स्वरस्य दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वं च ॥ २ ॥

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥

प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यत्र प्रोक्षणस्योदूखलादिद्वाराऽव-
घातार्थत्वान्नखनिर्भिन्नचरौ च तदभावादनूहप्राप्तौ,—प्रोक्षणं विनाप्यवघा-
तसिद्धेस्तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाढ्या यदपूर्वसाधनत्वं तेनैव रूपेणावघातस्य
द्वारत्वात्तस्य च नखविदलनेऽपि सत्त्वादूह इति सिद्धान्तः पूर्वोक्त एव
प्रपञ्चितः । एवं वा यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनु-
श्रूयादिति श्रुतः स्वरविशेषस्तु दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्त एव सन्निहितत्वात् ।
ओतिष्टोमापूर्वस्य थिप्रकृष्टत्वान्न तत्प्रयुक्त इत्यपि ज्ञेयम् ॥ २ ॥

फलदेवतासंबद्धप्रमाणामप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ ३ ॥

फलदेवतयोश्च ॥ ३ ॥

सौर्यादिविकृतावगन्मः सुव इति स्थाने अगन्म ब्रह्मवर्चसमित्यूहः ।
अप्रेरहसुञ्जितिमनूजेषमिति मन्त्रे च सूर्यस्याहमित्यूहः, फलदेवताप्रका-
शनद्वारा ऋत्वपूर्वोपयोगादिति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

प्रमाणामदेवताप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ ४ ॥

देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

यागेनाराधिता देवता फलप्रदेति सैव प्रधानं यागस्तदर्थो भोजनमि-
यातिव्यर्थम् । एवं च देवताप्रसादादेव कालान्तरेऽपि फलसिद्धेर्नापूर्व-
फलनेति प्राप्ते,—देवतासाध्यत्वेन फलभावनाकणत्वेन च याग एव

प्रवानं भोजनं तु दृष्टवशादविध्ययम् । तत्रापि फल भोजनादेव न
 त्वतिर्यन्तस्यासामर्थ्यान् । देवतायात्रामोचृत्वान्न प्रसादसंभव । अर्ध-
 वादानामन्वार्यपरत्वान् । स्तोत्रमण्डूनादीनामपि देवतात्वदर्शनान् । तन्मा-
 ध्यागादेवापूर्वद्वारा फलमिति सिद्धान्त ॥ ४ ॥

प्रोक्षणादीनामूर्ध्वप्रवृत्ताधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यसंरयाहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

त्रीक्षीनिन्यादिश्रुतिप्रलाह्वीद्यादिस्वरूपार्या एव प्रोक्षणादय न तु
 दुर्बलप्रकरणेनापूर्वार्या इति प्राप्ते,—एव सत्यानर्थक्यादपूर्वसावनत्वेनैव
 प्रोक्षणाद्यन्वय इति सिद्धान्त । तेन यवनीवारादिष्वपि प्रोक्षणा-
 दय ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमे उपाद्यत्वम्य प्राचीनपदार्थप्रवृत्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

देशसंबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्यात्श्रुतिनिर्देशात्तस्य च तत्र भावात् ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे त्सरा वा एषा यज्ञस्य तन्माद्यत्किंचिदप्राचीनमग्नीषोमीया-
 चेनोपाशु चरन्तीति श्रुतम् । त्सरा दृद्यगति । इदमुपाशुत्वमग्नीषोमीय-
 प्राकृतयज्ञप्राग्भाग्यर्म यज्ञस्य प्राचीनमित्यन्वयान् । अतो विकृतौ तन्मागा-
 र्ममकेऽप्राकृतेऽपि पदार्थे ऋहितव्यमिति प्राप्ते,—यज्ञशब्दस्य त्सराशब्द-
 विशेषणत्वं न तु प्राचीनमित्यस्य व्यवधानान् । यत्किंचिदित्यस्याने-
 कार्यत्वाच्च अग्नीषोमीयप्राग्वर्तिनामङ्गानामेवोपाशुत्व धर्म । तेन विकृ-
 तामप्राकृते पदार्थे नोहितव्यमिति सिद्धान्त ॥ ६ ॥

इष्टकाद्य सप्तप्रोक्षणाशुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्णमासीवत् ॥ ७ ॥

हिरण्यशरत्सैर्गमिं प्रोक्षतीति प्रोक्षण प्रतीष्टक कार्यम् अग्निशब्देनेष्टका-
 विरिक्तैकाग्रयविनोऽमभवेनानभिमानादिति प्राप्ते,—स्वण्डिलमित्येकबु-
 द्धपैकाग्रयविसत्त्वात्तत्सकारक प्रोक्षण सप्तदेवेति सिद्धान्त ॥ ७ ॥

उत्तमान्येषामद्वा पत्नीसंघाजातत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पत्नीसंघाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ ८ ॥

द्वादशाहे पत्नीसंघाजान्तान्यहानि सतिष्ठन्त इत्यविशेषात्सर्वेषामद्वा
 पत्नीसंघाजान्तत्वम् असत्त्वनो हि तर्हि यज्ञ इति तु चिरसंस्थितत्वेनो-
 पपन्न इति प्राप्ते,—अन्त्यादह प्रागेवाय विधि द्वादशयागाना मद्-
 प्रयोगो हि कचित्पदार्थेऽवस्थाप्योत्तरोपक्रमणे स्यात् । तत्र

ऽवस्थापनमित्यपेश्यायां पत्नीसंयाजेष्ववस्थापननियमो विधीयते । तेन वाक्यशेषोप्युपपन्न इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिषु स्थानधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्स्थानधर्मः स्यात् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोरेकादश सामिधेन्यः पठिताः । तत्र त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ताः पञ्चदश संपद्यन्त इति श्रुतम् । अयं त्रिरभ्यासः प्रवो-
वाजेत्यादिक्रग्विशेषधर्मः स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति प्राप्ते,—प्रथमशब्दाय प्राथम्याश्रय एव शक्तेः प्रथमस्थानगताया एवायं धर्मो न ऋग्विशेषस्य ।
तेन विकृतौ प्रथमस्थानगतऋगन्तरे त्रित्वोह इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

यावर्जावदर्शपूर्णमासयोत्तरम्भणीयायाः सृष्टेर्वाहृष्टानाधिकरणम् ॥ १० ॥

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेतारम्भणीया ॥ १० ॥

आरम्भणीयेष्टिर्दर्शपूर्णमासारम्भे विहिता सा तदावृत्तावावर्तनीया प्रयाजवदिति प्राप्ते,—आरम्भस्यैकत्वात्तदर्थान्वाारम्भणीया सर्वप्रयोगसा-
धारणीति नावर्तनीयेति वृत्तिकृत्सिद्धान्तः । अथवा आरम्भः प्रथमः पदार्थस्तदावृत्तौ तदङ्गभूतेष्टिरप्यावर्तत इति प्राप्ते,—आरम्भमानशब्दस्य प्रथमप्रवृत्तिरूपारम्भकर्तृवाचकत्वात् लदप्रत्ययेन चारम्भार्थतोक्तेः कर्तृसं-
स्कारद्वारेण कर्माङ्गत्वात्प्रथमप्रवृत्तिरूपारम्भस्य चैकत्वान्नावृत्तिरिति भाष्यमतेसिद्धान्तः ॥ १० ॥

निर्वापमन्त्रे सवित्रादिपदानामन्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचोदितमप्राप्तं
चोदिताभिधानात् ॥ ११ ॥

देवस्यत्वेत्यादिनिर्वापमन्त्रे सवित्रादिपदानां लक्षणया अग्न्यादिदेव-
ताप्रकाशकत्वाद्बिभृतावूह इति प्राप्ते,—लक्षणायां प्रमाणाभावात्त्रिर्वापवि-
शेषणमात्रार्थत्वान्नोहितव्या इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अग्नये जुष्टमित्यत्र विकृतित्वप्रिष्ठदस्योहाधिकरणम् ॥ १२ ॥

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ १२ ॥

निर्वापमन्त्रे अग्नये जुष्टमिति भूतकालनिर्देशादग्निना यत्सेवितं तदु-
च्यते निर्वापवेलायां तदभावादसमतेतवचनो जुष्टशब्द इति तद्विशेषण-
मग्निपदमपि तथा सवित्रादिपदवत्प्रशंसामात्रार्थमित्यनूह इति प्राप्ते,—
यजुष्टं तन्निर्वापमीति नार्थः किन्तु निर्वापेणाग्नये जुष्टं करोमीति तस्मा-

त्सममेतद्वचनत्वाद्ब्रूह इति सिद्धान्तः । यद्वा प्रवृत्तौ धान्यमसि
धिनुष्टि देवानिति तण्डुलेषु धान्यशब्दोऽममवेतार्थत्वात्तरसमये हविषि
नोहितय इति प्राप्ते,—लक्षणया प्रवृत्तावपि समर्थत्वान् मासमसीति
मुन्यशब्दस्यैवोद्देशो न तु लक्षणया मृगशब्दस्य तस्या अविवक्षितत्वादिति
सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

इषोपह्वाने यज्ञपतिशब्दस्यावहापिकरणम् ॥ १३ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदधिकारः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदानीगदे उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं यद्वानिति
यज्ञपतिवृद्धिप्रकाशनेन तदुत्साहजननात्सम्कारजनक लिङ्गान् । अतो-
ऽनेकयजमानसंपूहो यज्ञपतीनिनि प्राप्ते,—इषोपह्वानाङ्गनिगदमव्यवर्तिन-
स्तो भित्तयास्यत्वासमयाद्यच्छब्देन च शृद्धेः परार्थत्वावगमात्प्राधान्या-
योगेनेहास्तुन्यर्थत्वमेवेति सत्रादौ नोठः । यत्र तु यजमानप्राप्तान्यं न
तु परार्थत्व तत्र मत्स्यैवोद्देशः । यत्र मूक्तवाके अयं यजमान आयुग-
शास्त्र इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

सत्रप्रणयाह्वाननिगदे इतिच्छब्दस्यावहापिकरणम् ॥ १४ ॥

अमंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ १४ ॥

उपोतिष्टोमे देवताप्रकाशनार्थं सुप्रह्वण्यानिगद इन्द्र आगच्छ हरिव
आगच्छेत्यादि । सोऽग्निपुति यज्ञे आग्नेयीं सुप्रह्वण्येतिवचनादग्ने आग-
च्छेत्युक्ताने । हृग्यदाष्टिना अपि देवतागुणार्था रोहितवन्नाद्विरूपेणो-
हितया इति प्राप्ते,—देवताभर्मन्वे प्रमाणाभावात्स्तुतिमात्रेणादृष्टार्थाना
नोद्देश इति । एवं तस्यै शृतं तस्यै ष्वीयाद्येकहायनीमन्त्रः माण्डे प्रियत्से
शृताद्यभावादुहितन्य इति प्राप्ते,—एकहायन्यस्याया शृताद्यभावाद्वा-
पित्वेऽपि मानाभावात्तदर्थेषामुन्यर्थत्वम्य साण्डेऽपि गोजननद्वारा मं-
याद्ब्रूह इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

भारस्वत्या मेप्यामग्निगुरवनाभावापिकरणम् ॥ १५ ॥

विद्भविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वपाप्ता सारस्वती

स्तीत्वान् ॥ १५ ॥

उपोतिष्टोमे सारस्वती मंत्री अनिगद्रे श्रुता । तत्र पशुमाणा मर्ष-
माधारण्ये—प्राग्मा अग्निं भारतेनि पुष्टिद्वय पशुना अभिशायेग म्रिया-
मशुपानेनेम्येयानपि म्यादग्निगुरव इति प्राप्ते,—पशुनादाद्यवतापुणे-

वर्तिद्रव्यस्य स्वीरूपस्य पुद्भिङ्गविरोधात्प्रकाशनासंभवान्मेप्यामप्रवृत्तिः ।
अग्नीषोमीयमात्रार्थत्वे तु सिद्धान्तेऽतिदेशाद्दूह इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

यज्ञायज्ञीवे गिरापदस्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यताधिकरणम् ॥ १६ ॥

आम्नातादन्यदधिकारे वचनात्तद्विकारः स्यात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयसामनि श्रुतं—न गिरा गिरंति श्रूयात् ऐरं
कृत्वोद्वेयमिति । तत्रेरापदमात्रं वचनेन विधीयते नोद्गानस्तोत्रसंबन्धः ।
किन्तु प्रकरणकल्पः । स च गिरापदस्यापि तुल्य इत्युभयोर्विकल्प इति
प्राप्ते,—इरापदस्य श्रुत्यैवोद्गानसंबन्धात्प्रकरणाच्च स्तोत्राद्गत्वात्प्राबल्यम् ।
गिरापदस्य तु प्रगाथैकवाक्यतया गानसंबन्धः । क्रमाच्च स्तोत्राद्गत्त्वमतो
दौर्बल्यम् । एवं प्रत्यक्षविधिविहितत्वाद्दीरापदं प्रबलमतस्तदेव नियत-
मिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

इरापदस्य प्रगीतताधिकरणम् ॥ १७ ॥

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥

इरापदमप्रगीतमेव प्रयोष्यं तथाभूतस्यैव विधानान् । प्रगीतात्तद्वितो-
त्पत्तौ वृद्धं तालव्यं प्रथमस्वरं चेतीकारस्यायीभावे सति वृद्धाच्छ इति
छप्रत्यये आयीरीयमिति स्यात् न त्वैरमिति । अयं च स्वार्थतद्वितस्त-
स्मादप्रगीतोपदेश इति प्राप्ते—गिरापदस्थाने विधानादपेक्षिततदीयगीति-
लामः स्तुतेः सामसाध्यत्वान् । तस्मात्प्रगीतप्रयोग इति सिद्धान्तः ॥१७॥

इति श्रीन्यायविन्दौ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

गीतीनां सामनामताधिकरणम् ॥ १ ॥

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

रथन्तरादिशब्दा गीतिमात्रवाचका इति स्मार्यते अथवा उह्मन्थस्य
पौरुषेयत्वमुच्यते ॥ १ ॥

साम्नः क्रकसंस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ २ ॥

साम्नां न संस्कारत्वमकर्मकालेऽपि प्रयोगान् । अदृष्टसंस्कारत्वे क्रतु-
मध्ये पुनः प्रयोगो न स्यात् । अकर्मकाल एव तदुत्पादात् तस्मात्प्रधान-

कर्म साम ब्रह्मिः प्रयोगस्तु फलार्थः, क्रतुमध्ये क्रतोरारादुपकारक इति प्राप्ते,—अक्षराभिव्यक्तिद्वारा साम्नां स्तुतिसाधनता तस्मात्संस्कारकर्माणि सामानि अकर्मकाले गानं वाचनिकं शिक्षार्थमिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

तृचे प्रत्युचं वृत्तसाधनः समापनाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति ऋत्विक्त्वं सामोद्देशेन निष्पत्त्यर्थत्वेन विधीयते । तेन ऋक्त्रयेण मिलित्वा गेयं, प्रत्युचं गीयमाने तु अभ्यासलक्षणा स्यात् । तस्माद्वासञ्च गानमिति प्राप्ते,—साम्ना स्तुवीतेत्यादिभिः साम्नः स्तोत्रसाधनत्वं तत्साधनशब्दाभिव्यक्त्या वाक्यं च स्तुतिसाधनं न तत्समूहः, तस्मात्प्रत्युचं गेयम् । एवं च स्तोत्राङ्गत्वेनैव तत्साधनपरिच्छेदेन त्रित्वविधानात्तृचे क्रियत इत्यनुवादः । अतोऽभ्यासलक्षणाऽपि न दोष इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

समाख्येन तिमृषु ऋद्ध गानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ ४ ॥

तिमृषु समासु वा त्रिपमासु वा अनियमेन गानप्राप्तौ संशरविलेशपरिहाराय समाख्येति सिद्धान्तः । संशरः साम्नो हिंसा । अधिकच्छन्दस्कायामुत्पन्नस्य हि न्यूनच्छन्दस्कायां गानेऽवशिष्टं सामाश्रयाभावाद्धन्येत न्यूनच्छन्दस्कायामुत्पन्नं चाधिकच्छन्दस्कया गायमानमल्पं स्यात् सोऽयं विलेशः ॥ ४ ॥

उत्तरयोर्गायतीत्यत्रोत्तरापन्थाधीतयोरेव ऋचोर्षड्गणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

नेमित्तिकं तूत्तरात्त्वमानन्तर्यात्मतीयेत ॥ ५ ॥

यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति योन्युत्तरयोरेव ऋद्धं मंत्रान्विशुद्धत्वादिति प्राप्ते,—लोकं तथात्वेऽपि उत्तरापन्थे संज्ञाकरणात्तस्याश्च निरपेक्षत्वेन प्राप्तेऽप्युत्तरात्तत्तस्याश्च वासामेव ऋद्धमिति सिद्धान्तः । अथवा द्वादशाहिकं चतुर्थमहस्तत्र त्रैशोकं नाम ऋद्धसामाविजगतीषु स्तुवत इति तदतिजगत्यामुत्पन्नं द्वे अनिजगत्यावानीय ममासु गेयं न तु नेमं नमन्तीत्यायोर्नृत्तयोः तयोर्वृद्धीत्वादतिजगतीष्विति च बहुत्वश्रुतेरिति प्राप्ते,—ऋत्वर्ययोर्नृत्तयोर्वृद्धत्वोरानर्थक्यादेव पिदान्मोमन्त्वन्ववणात्तदर्थमेतैरुत्तराद्युचि सत्तद्वत्त्वः पश्यमानायामतिजगतीषुत्वानुवादोपरतोत्तरयोरेव गानमिति ॥ ५ ॥

वृहतीपङ्क्तयोरेव ग्रन्थनेन रथन्तरस्य गानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रागाधिकं तु ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे वृहद्रथन्तरे वृहत्त्योरुत्पन्ने । अभित्वा शू. नो नुमस्त्वामिद्धि हवामह इति, तयोः पङ्क्ती उत्तरे, न त्वा वा अन्यः सत्त्वन्नधिरेति च । तत्र म्—न वै वृहद्रथन्तरमेकन्धदोयत्तयोः पूर्वा वृहती ककुभादुत्तर इति । तत्र पङ्क्ती परित्यज्य द्वे द्वे ककुभावानेतव्ये इति प्राप्तं,—प्रगाथस्मरणात्तथा समाख्यानात्पङ्क्तिपाठानर्थक्यापत्तेः । पादं पुनरारभत इति दर्शनात् वृहतीं पङ्क्तिं च प्रप्रथ्य ककुप्संपत्तिरिति सिद्धान्तः । एवं रौरवयौधाजये वार्हते तृचे भवत इत्यादावपि विशेषतस्तृज्विधानादन्यागमशङ्कायामुत्तरेतुभिरेव प्रप्रथनम् । तथा गवामयने चतुः शतमैन्द्रावार्हताः प्रगाथा इत्यत्र प्रगाथवचनमृक्प्रप्रथनाभिप्रायम् । प्रथमे तृचे गीत्वा तत्रैकामृचमुपादायापरं द्वे ऋचौ गृहीत्वा गानं पुनरप्येवमिति । एवं च तृचगानं प्रगाथशब्दश्चेत्युभयानुग्रह इति प्राप्ते,—अन्या अन्या ऋचो भवन्तीति वचनादेकस्या द्विर्गानासंभवाद्द्वयोः प्रप्रथनमेवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

सात्रा स्तुवत इत्यस्यैव विधित्वाधिकरणं वर्णकान्तरसहितम् ॥ ७ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वसामयोस्तत्परत्वात् ॥ ७ ॥

विकृतौ कचिदप्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि तेषु प्राकृतरथन्तरादिसाम्नामप्रतिर्यहचा स्तुवत इति ऋङ्मात्रेण स्तुतिरिति प्राप्ते,—एवं विद्वान्साम्ना स्तुवीतेति प्रत्यक्षसामविधानाद्यदृचेत्यस्यार्थवादत्वात्साम्ना स्तुतिः न केवल्यचेति सिद्धान्तः । यत्र त्वेकैव ऋक् प्रगीता ऽप्रगीता च पठिता तत्र प्रगीतैव ग्राह्या । यथा अयं सहस्रभानव इत्येतया आह्वनीयमुपतिष्ठत इति । अप्रगीतापाठस्तु स्वरूपावधारणार्थः । एवं वा त्रैस्वर्यचातुस्वर्याभ्यां शाखाभेदेनाम्नातमन्त्राणां कर्मणि तयोर्विकल्प इति प्राप्ते,—तानो यज्ञकर्मणीति स्मृतेस्त्वैकश्रुत्यं स्वराध्ययनं त्वर्थज्ञानार्थमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

रथन्तरमुत्तरयोगायतीत्यत्रोत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ८ ॥

रथन्तरमुत्तरयोगायतीति योनिवर्णवशेनोत्तरयोगानं योनावेकारं निवर्त्याकारेकारौ पठितौ उत्तरयोरपि तत्स्थानगतं वर्णं निवर्त्याकारेकाराबुच्चार्याविति । अतो नोह इति प्राप्ते,—एकारस्यैव संव्यक्षरस्य विश्लेषेण प्रदर्शनादुत्तरयोरपि यत्र स्थाने एकारस्तत्रैवायीभावः । ऋगक्षराभिव्यक्तार्थत्वात् । तस्मादुत्तरावर्णवशेनोह इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्वत् ॥ ९ ॥

सामातिदेशे स्तोभानां न सः असामान्यादिति प्राप्ते,—सामाहृत्वात्तदति-
देशे तेषामप्यतिदेश इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

स्तोभलक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥ १० ॥

यद्गङ्गरेभ्योऽधिकं विवर्णं च तत्स्तोभशब्देनोच्यते ॥ १० ॥

नीगरादिषु प्रोक्षणावपातादियमांशुशानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे

चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ११ ॥

नीगरादीनां ग्रीह्यादिस्थानापत्तौ किं मानमिति शङ्कायामुच्यते—नी-
वाराणां ग्रीहिकायै तन्दुलनिष्पत्तौ सामर्थ्यं प्रत्यक्षमेव चरोश्च पुरोडाश-
कार्ययागसाधनत्वम् । एवं मध्यगानं पट्टहाभात्रे तत्कार्यार्थतया द्विधाना-
त्तत्स्थानापन्नम् । एवं नग्यानामुद्गमलकार्यापत्तिः परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति
वचनाद्गृहस्थानापत्तिः । एवमिरापदस्य गिरापदस्थानापत्तिः न गिरागिरि-
ति निषेधान् । अतस्तत्र तत्र प्राकृतधर्मोद् इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

परिधौ गृहपमांशुशानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात् ॥ १२ ॥

परिधौ न यूपधर्माः परिधानार्थस्यैव पशुनियोजनोपकारित्वान् अतः
सखेवाल्यामिवात्रापि नेति प्राप्ते,—अन्यार्थस्यापि नियोजनाद्भ्रुत्वाद्यो-
क्षणपरिव्याणादिधर्मान्वयः तेषां साधनत्वात् नियोजनाद्भवान् । छेदना-
दीना त्वसंभवाद्दोष इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

गृह्यादी प्रणीतापमांशुशानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

अभ्युदयेऽथो दधिगृहयोः प्रणीताकार्ये विव्यभावात्प्रणीताधर्मोत्तरण-
मिति प्राप्ते,—विध्यभावेऽपि साधनत्वसन्नात्तत्रिरेगिनां धर्माः कार्यो
इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

दृग्दृग्गतस्वीपेभ्योऽप्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

एकार्थत्वादिभागः स्यात् ॥ १४ ॥

गमन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेद् दृग्नि प्रस्तूयमाने समुर्द मनमा ध्याये-

दित्यादयो धर्मा उभयोः संकीर्णाः कार्याः एकपृष्ठापूर्वमाधनत्वात् श्रीहि-
धर्मा यवेष्विव । न च शूरचित्रादिप्रकारभेदाभैकसाधनत्वं श्रीहिमुवादे-
रिवेति याच्यम् । अक्षराभिव्यञ्जकत्वरूपसाधनत्वप्रकारैक्यान् शूरत्वा-
दिप्रकारभेदस्य ऋक्ससाधनत्वान्तर्गतस्य सामसाधनतायामनन्तर्भावा-
दिति प्राप्ते,—रथन्तरे बृहतीति च निर्देशभेदात्तत्त्वरूपविवक्षाया
अवगमाद्धर्मव्यवस्था । किञ्च रथन्तरबृहत्साध्यं नैकं पृष्ठस्तोत्रं किंतु
भिन्नं तयोश्च भिन्नार्थयोर्वचनवशाद्विकल्पः । तस्मान्न धर्मसाङ्ख्यमिति
सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

कण्वरथन्तरे बृहदथन्तरधर्मसमुच्चयाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अप्राकृते तद्विकाराद्विरोधाद्व्यतिष्ठेरन् ॥ १५ ॥

वैश्यस्तोमे कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति बृहद्रथन्तरयोः स्थानापन्नं
कण्वरथन्तरं तद्धर्मान्विकल्पेन गृह्णाति प्रकृतिवदिति प्राप्ते,—द्वयोः कार्ये
विधानात्समुच्चयेन धर्मानुष्ठानं प्रकृतौ तु निर्देशाव्यवस्येति भाष्यकारः ।
कण्वरथन्तरं द्वयोः कार्ये विहितमपि यथाप्राप्तयोः कार्ये विधानात्प्रा-
प्तेश्च वैकल्पिकत्वात्कदाचित्कस्यचिद्धर्मान् गृह्णाति न सर्वदा सर्वान्
अतो विकल्प एवेति तु वार्तिककृत् ॥ १५ ॥

द्विसामके बृहदथन्तरधर्मव्यवस्थाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥ १६ ॥

यत्र तु संसव उमे ह्युर्यादित्यादौ बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयस्तत्रोभय-
धर्माणामुभयत्रानुष्ठानं द्वयोः संहत्यैककार्यजनकत्वादिति प्राप्ते,—विक-
ल्पेन प्राप्तयोः समुच्चयमात्रविधानान्नैककार्ये सामद्वयविधिः । अतो
धर्माणां व्यवस्थैवेति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

सौर्यादिषु पार्वणहोमापनहृष्टानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तदभीज्या हि ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्रुवेण पार्वणौ जुहोतीति होमौ पर्वदैवत्यौ आरा-
दुपकारकौ विकृतिष्वतिदिश्येते इति प्राप्ते,—दानार्थस्य पृणातेः कर्म-
ण्यपि भावव्युत्पत्त्या मुख्यत्वात्प्रकरणात्कर्मसमुदायस्य देवतात्वं तत्सं-
स्कारकौ च होमौ विकृतिषु संस्कार्याभावान्न कार्यौ अधिकरणव्युत्पत्त्या
कालदैवत्ये त्वारादुपकारकत्वं दुर्बलमिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

दण्डपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य ध्यवस्थाधिकरणम् ॥ १८ ॥

उभयोरविशेषात् ॥ १८ ॥

एनौ च होमौ सूक्तवाकन्यायेन पूर्णमास्याममावास्याया च विमज्य
कार्याविति प्रयोजनमुक्तम् ॥ १८ ॥

प्रयाजानामारादुपकारकत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ १९ ॥

समिधो यजतीत्यादीना कर्मसम्बन्धिसमिधादीन्देवतात्वेनोद्दिश्य
उत्संस्कारार्थयागविधित्वमिति प्राप्ते, -देवताया. त्यागकर्मत्यायोगाद्विती-
यानुपपत्ते उद्देशाद्यकर्मत्वस्य त्यागे विनावुपचारायोगाद्यागमाप्रविधिः
समिधादिशब्दास्तु मन्त्रप्राप्तदेवतानुवादिन इति लक्षणाप्यनुवादं न
दोष । तस्मान्नारादुपकारका एव प्रयाजा इति सिद्धान्त ॥ १९ ॥

इति धीन्यायविशेषे नवमाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥ २ ॥

नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

विरृतौ मन्त्रगतश्रीयादिषण्डानामुद्देशाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रकृतौ यथोत्पत्तिरचनमर्थानां तयोत्तरस्यां ततौ तत्प्र-

कृतित्वादर्पे चाकार्मत्वात् ॥ १ ॥

अमये जुष्टं निर्मपामि श्रीहीणा मेव इत्येतौ मन्त्रौ प्रकृतिप्रदेव विरु-
तौ सौर्यादौ पठनीयौ सूर्यादिप्रकाशकत्वरूपेणैव विवक्षा न स्वरूपतः
अत्रप्रार्थन्यापत्ते । अतो विरृतौ प्रकृतिप्रदेवताप्रकाशरूपदोषाभ्यास्योहेनैव
सिद्धिः । एव श्रीयादिषण्ड्याने नीवागदिषण्डोद्देशे, ऐन्द्री तु स्वल्पेणैव
गार्हपत्ये त्रिनिपुत्तेति धैर्यम्यमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

पौण्डरीकविष्णु स्मरणमन्त्रस्वोद्देशाधिकरणम् ॥ २ ॥

जातिर्नैमित्तिकं यथास्यानम् ॥ २ ॥

पौण्डरीकानि यदीपि भवन्तीति षड्विष्टम् । तत्र द्रुमस्तृणीत हरि-
नैगिति प्राकृतमन्त्रे दर्भास्थाने यथा पुण्डरीकरूपदोहस्तथा हरितपद्म्याने
न रक्तपदोद्देशे प्रकृतौ द्रुमशब्देनैव प्रकाशनमिदं हेरितशब्दस्यादृष्टार्थत्वा-
दिति प्राप्ते, -पुण्डरीकेण द्रव्यप्रकाशनमभवे दृष्टार्थत्वायोगाद्द्रुमपदोद्देशे
इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

अग्रीषोमीपपथौ लौकिकयूपस्पर्शं प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ ३ ॥

लौकिके दोषसंयोगादपटुक्ते हि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ
स्यादविभागित्वात् ॥ ३ ॥

यद्येकं यूपमुपस्पृशेदप ते वायो इति श्रूयादिनि यूपन्पर्शप्रायश्चित्तं
लौकिके वैदिके चाविशेषात्प्रकरणाद्वा वैदिक एव फलाकल्पनलाघवा-
दिति प्राप्ते,—स्पर्शनिषेधस्य लौकिकविषयत्वात्तदोषपरिहाराय प्रायश्चि-
त्तमपि तत्रैवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

द्विपश्ययोगे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तद्विवचनान्तपदयोर्द्विव-

चनान्तेनोदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतियातित्वादविशेषाच्च तनास्य ॥ ४ ॥

पशौ अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतं, अदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानिति
मन्त्रौ द्विपशुकेष्वप्यतिदिष्टौ तत्रैकवचनान्ते द्विवचनोहप्रसंगात् बहु-
वचनान्तस्य त्वसमवेताभिधायित्वादनूहेन तस्यैव प्रवृत्तिरित्येकः पशुः ।
प्रथमस्योहेन संख्याविशिष्टपाशप्रकाशनार्थमूहितस्य प्रयोगः द्वितीयस्य तु
पाशमात्रप्रकाशकस्यासमप्रत्वाद्प्रवृत्तिरिति द्वितीयः । अतिदेशप्राप्तयोरू-
हेनानूहेन च विकल्पेन प्रयोग इति तृतीय इति प्राप्ते,—उभयोरूहेन प्रवृ-
त्तिरिति सिद्धम् । बहुवचनस्यापि छन्दसि एकस्मिन्प्रयोगात्समर्थत्वात्
द्वयोस्त्वसामर्थ्याद्युक्त एवोह इति ॥ ४ ॥

अग्रीषोमीपपथौ पाशैकत्वबहुत्वाभिधायिमन्त्रयोर्विकल्पाधिकरणम् ॥ ५ ॥

विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनै-
कदेशत्वात् ॥ ५ ॥

प्रकृतौ बहुवचनान्तः पाशमन्त्रोऽसमर्थत्वात्पशुगणेप्लुक्प्यत इति
प्राप्ते,—प्रधानप्रातिपदिकार्थप्रकाशनसिद्धेर्गुणभूतसंख्यावशेन नोत्कर्षः किं-
त्वेकस्मिन्बहुवचनं छान्दसत्वेन नेयमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

द्विपत्नीके दर्शपूर्णमासे पत्नीं संनमेत्वस्यावहाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पत्नीं मन्त्रेति मन्त्रो द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोर्द्वीतव्य
एकपत्नीकं समवेताभिधायित्वादिति प्राप्ते,—सर्वप्रयोगाणां समानत्वा-
त्तद्विषयस्य मन्त्रस्य समवेतार्थत्वायोगान्निर्देशमात्रार्थत्वेन नोह इति
सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

विश्रुतियागेषु द्विपत्नीके मन्त्रान्द्राधिकरणम् ॥ ७ ॥

विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ ७ ॥

विकृतौ पत्नीशब्दो नैकवचनान्त आघ्रातः अतः पत्नीद्वित्वादावूहित्य इति प्राप्ते,—प्रकृतावसमर्थस्य नोद्ः द्वयोरैकवचनस्य छान्दमत्वाद्वासाद्युत्वं, पाशं च द्वयोर्वहुवचनं न छान्दसमिति विशेष इति सिद्धान्तः॥७॥
सवनीयपशूनां समानविधानत्वे प्रास्मा आग्रिमिति मन्त्रेऽनद्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

अग्निगुः सवनीयेषु तद्वत्समानविधानात्थेत् ॥ ८ ॥

मंस्थापशूनां मामानविष्यपूर्वपक्षे द्विवहुपशुके सवनीयगणे प्रास्मा इत्यग्निगुप्रैपगतमैकवचनान्तं पत्नीशब्दवदेव नोहित्यमिति प्रयोजनं सिद्धान्तं तद् इति प्रसङ्गादुक्तम् । प्रास्मा इति पुल्लिङ्गं त्वत्यन्तानुपपत्तेर्न सागम्यत्यां प्रवर्तते इति वैषम्यम् ॥ ८ ॥

नीवापणां त्रीहिप्रकृतित्वे त्रीहिचम्पस्यानद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रतिनिर्यौ चाविकारात् ॥ ९ ॥

नीवारादिप्रतिनिर्यौ त्रीहिपदस्यामामर्ष्यादूह प्राप्ते,—नीवारादिगतत्रीहंशानामेव साधनत्वान्नोद् इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

द्विपशुयागे मयं चक्षुर्गमयतादिति मन्त्राणामन्द्राधिकरणम् ॥ १० ॥

संसर्गिणु चार्यस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ १० ॥

अग्निगुप्रैप सूर्यं चक्षुर्गमयतादित्यादौ द्विवहुपशुकेषु द्विवहुवचनोद्ः एकवचनस्य प्रकृतौ चक्षुपमंजस्त्वेन जलयत्संमर्गितया स्वरूपतः संख्यानर्हत्वेन पशुपाधिकत्वान् अविष्टानौपाधिकत्वं द्वित्वापत्तेः अतः पशुमंख्यावनेनोद् इति प्राप्ते,—अविष्टानाभिर्गतं तेज एकीभवतीत्यभिप्रायमेकवचनं न त्वविष्टानाभिप्रायं तयोः सूर्यगमनायोगान् द्वित्वात् । अतः पशुमंदेशुपि उक्तस्यसंभवादनूद् इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

द्विपशुकेषुप्रैपैरै एकपेतिचम्पस्याम्यासाधिकरणम् ॥ ११ ॥

एकपेत्येकसंयोगाद्भ्यासेनाभिधानं स्यात्सर्वविषयत्वान् ॥ ११ ॥

अग्निगुप्रैप एकभास्य एवमात्म्यतादित्यैकवाशब्द एकप्रयत्नमाव्यार्थकत्वात्तन् च बहुपशुकायां विकृतौ बहूनां त्वचां तदमंभरेऽपि देशकालमाहित्याभिप्रायेण सृष्टेव प्रयोज्य इति प्राप्ते,—प्रकृतौ यत्रघातचत्वं नदेव विकृताविनि सृष्ट्याष्टे तदमंभवाद्भ्यास एवेति सिद्धान्तः ११

द्विपञ्चादिविभूतौ मेघपतिशब्दस्य देवतातुम्भारेणोदाधिकरणम् ॥ १२ ॥

मेघपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्याप्यनिगदत्वात्सर्वत्रैवाधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

तत्रैव मेघपतिभ्यां मेघमिति श्रुतं केषांचित्तु मेघपतये मेघमिति, तत्र मेघस्यपशोः पतिर्यजमानः देवताभूतौ चाग्नीषोमाद्युभयत्र वाच्यौ तेन द्विवचनैकवचनयोर्द्वयोरप्यसमर्थत्वादनूहः । अथवा द्विवचनान्तो देवतावचनत्वात्तद्विवृष्टावूहनीयः अन्यस्तु यजमानविवृष्टाविति । यद्वा वचनभेदेऽपिमन्त्रैक्यात्तस्य च नियतार्थत्वौचित्याद्देवतापरत्वे चैकवचनानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव । द्विवचनं तु पत्न्यभिप्रायम् । अतो द्वावपि यजमानवशाद्द्वितव्याविति प्राप्ते,—मेघनाशासाना इत्युक्ते किमर्थमित्याकाङ्क्षायां मेघपतिभ्यामिति संबध्यते । तेन देवतावचनत्वात्तस्य चैक्येनैकवचनम् । द्विवचनं त्वधिष्ठानापेक्षम् । अनस्तत्संख्यावशात्तदूहः देवतासंख्यावशात्त्वेकवचनोह इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

बहुदेवत्वपशावप्येकवचनान्तमेघपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणम् ॥ १३ ॥

नियमो वा बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ १३ ॥

वैश्वदेवादिबहुदेवत्ये एकवचनासामर्थ्यादूहः इति शङ्कायां देवतात्वैक्यात्प्रकृतिवदनूह इति पूर्वाधिकरणप्रयोजनमुक्तम् ॥ १३ ॥

एकादशिन्यामेकवचनान्तमेघपतिशब्दोदाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेकाभिसमवायात्स्यात् ॥ १४ ॥

पशुगणे तु गणाभिप्रायेणैकवचनानूहं मन्वानस्योत्तरं देवतारूपभेदे ऊह एव तदैक्ये परं नानूह इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

इति श्रीन्यायविन्दी नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पङ्क्तिशतिस्य पङ्क्तय इत्यादी समस्योदाधिकरणम् ॥ १ ॥

पङ्क्तिशतिसंभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाङ्गणस्य प्रविभक्तत्वाद्धिकारे हि तासामकात्स्न्येनाभिसंबन्धोविकारात्त समासः

स्यादसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥

तत्रैव पङ्क्तिशतिस्य वङ्कय इति श्रुतम् । वङ्कय आन्त्राणि पार्श्वद्वय-

गतानि । तत्र पङ्क्तिशतिसंख्यायाः पशुसंख्यप्रकाशनाय पशुगणे पङ्क्तिश-
तिपदमस्यपदं चावर्तनीयमिति मुस्यः पूर्वः पक्षः । द्वितीयस्तु अकरण-
मूतोऽयमदृष्टार्थो मन्त्रस्तस्मादविकार इति । अथवा अवदानोद्धरणाय
तत्साकल्यस्मृत्यर्थो मन्त्रस्तेन सकलसंख्याप्रकाशनाय पशुद्वये पङ्क्तिशती
इति अनयोरिति च द्विवचनमूर्ध्वं पार्श्वभेदेन तद्वित्त्वान् । यद्वा विहितत्वा-
त्पशुः प्रधानमिति प्रत्येकं संख्याबोधनायास्य पदमात्राभ्यास इति प्राप्ते,—
अन्यूनावदानोद्धरणाय बहुक्रीयत्तायाः प्राधान्येन प्रकाश्यत्वात्सर्वपशुवं-
श्रीणां समस्य संख्याभिधानमिति द्विपञ्चाशदनयोर्बहुकृत्य इत्याद्यह
इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

चतुर्विंशद्वाजिन इत्यनेनाश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुर्विंशद्बहुकृत्स्-
पनिषेपवचनाधिकरणम् ॥ २ ॥

अश्वस्य चतुर्विंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ २ ॥

अश्वमेधे चतुर्विंशद्वाजिनो देवदन्धोर्बहुक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेतीति
मन्त्रपाठः । न चतुर्विंशदिति श्रूयात्पङ्क्तिशतिरित्येव श्रूयादिति च श्रुतम् ।
तत्र गिरापदवच्चतुर्विंशदिति वाधित्वा पङ्क्तिशतित्येव सदा वाच्यमिति
प्राप्ते,—इरापदस्य न गिरिति निषेधाननुवादकृत्वेन गिरापदस्थाने विधाना-
शुक्तं नित्यत्वम् । इह तु पङ्क्तिशतिरित्येवेत्येवकारणेपहतविधित्वान् 'न चतु-
र्विंशान्' इति प्रतिषेधस्यैव विधिः तेनेतरोऽनुवादः । शास्त्रप्राप्तनिषेधाच्च
विकल्प इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य न चतुर्विंशदित्यनेन समस्ताया एव
ऋचोनिषेधाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुर्विंशद्वाच्यत्वात् ॥ ३ ॥

न चतुर्विंशदित्यनेन चतुर्विंशत्पदं प्रतिषिध्य वैशेषिकमन्त्र एव
पङ्क्तिशतिपदं निश्चिष्यते न तु समस्तमन्त्रनिषेधः तेनातिदेशप्राप्तमन्त्र-
निवृत्तिरिति प्राप्ते,—एवकारवशेन पङ्क्तिशतिविध्यसंभवाच्चतुर्विंशत्निषेधे
चैतदनुवादायोगात्समस्तमन्त्रनिषेध एव पङ्क्तिशतिरिति त्वनुवाद इति
सिद्धान्तः । एवं च प्राकृतमन्त्रेऽश्वविषये न समस्य वचनं पङ्क्तिशति-
रित्येवेति वचनादिति कश्चित्तदुक्तम् । निषेधमात्रे तात्पर्यात् पङ्क्ति-
शतिरित्यनुवादस्य यथाप्राप्तपरत्वान् । अतः समस्तवचनमेव । तद्य तूपरगो-
मृगयोगपि सत्त्वात्पङ्क्तिशतिरेषां बहुकृत्य इति पक्षे च चतुर्विंशदिति मन्त्र
इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

देवतान्तरसंबन्धं एव विधीयत इति कार्या एव प्रदेयधर्मा इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

पशुकामेष्टी दधिपयसोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अपनयो वा अर्थान्तरे विधानाच्चरुपयोवत् ॥ १२ ॥

यः पशुकामः स्यात्सोमावास्यामिष्ट्या यत्सानपाकुर्व्यात् ये मध्यमास्तान्विष्णवे शिपिविष्ट्राय शृतं चरुं ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुमित्यत्राभ्युदयेष्टिवदेव दधिपयसोः प्रदेयत्वशङ्कायामिहापूर्वकर्मविधानाद्वाक्यभेदाभावेन श्रपणार्थतैव दधिपयसोर्न तु प्रदेयत्वमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रपणानां प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

श्रपणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थं विधानं स्यात् ॥ १३ ॥

सोमे पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति पयसः सोममिश्रणं प्रदानार्थं दृष्टार्थत्वात् । सोमसंस्कारार्थत्वे त्वदृष्टार्थता स्यादिति प्राप्ते,—द्वितीयाश्रुतिवशाद्दृष्टकल्पने दोषाभावान्न पयसः प्रदेयत्वमिति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

अश्वमेधे ईशानाय परस्वत इत्यनेन यागान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ १४ ॥

अश्वमेधे ईशानाय परस्वत आलभत इति प्रकृत्य पर्यग्निकृतानां रथ्यानुत्सृजतीति श्रुतम् । तत्रालम्भमात्रं देवतोद्देशेन पूर्ववाक्ये विधीयते इतरत्र पर्यग्निकरणविशिष्टस्त्यागः । पूर्वत्र यागविधौ तूत्तरानर्थक्यं यागविधिनैवोत्सर्गप्राप्तेः पर्यग्निकरणस्य चातिदेशप्राप्तेः, तदुत्तरत्वस्याप्युत्सर्गे तेनैव प्राप्तेरानन्तर्यस्य चाशाब्दत्वात् । न च क्लृप्तोपकारपर्यग्निकरणविधानादपूर्वत्वं तस्य सिद्धवद्दुपसर्जनत्वेन निर्देशान् । पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतेरपि प्राप्तत्वादेव न विधिः, उत्तरपदार्थनिषेधश्चाशाब्दः, एवं पर्यग्निकरणकालोऽपि कालेन च कालान्तरं निवर्त्तत नाङ्गान्तराणि । तेन सर्वाङ्गयुक्त उत्सर्गः पर्यग्निकरणकाले न कर्तुं शक्येत तस्मादुत्तरवाक्य एव यागविधिमिति प्राप्ते,—देवतासंबन्धस्य यागं विनाऽनुपपत्तेः पूर्वत्रैव यागविधिः उत्तरत्र तु क्लृप्तोपकारप्राकृतपर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानादपूर्वत्वमिति न वैयर्थ्यमिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

आज्येन शेरं संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

आज्यसंस्था प्रतिनिधिः स्याद्भव्योत्सर्गात् ॥ १५ ॥

त्वाष्ट्रं पान्नीरतमालभेनेति पर्यभिष्टुत पान्नीवतमुत्सृजतीति आज्येन
 शेष सम्यापयतीति च श्रुतं तत्रोत्सृष्टपशुप्रतिनिधित्वेनाज्यविधिः । न च
 पर्यभिस्तरणान्ताङ्गविधिना शेषाभावादनुपपत्तिरिति वाच्यं, एतदनुपप-
 त्त्यैव पूर्ववास्ये पर्यभिष्टुतावस्थाया पशुपरित्यागविधिः तत्प्रतिनिधित्वेन
 चाज्यविधिरिति स्वीकारादिति प्राप्ते,—पशुपरित्यागे तस्य देवतासन्ना-
 योगात्तदभावे चाग्नीषोमीयाङ्गातिदेशाभावात्पर्यभिष्टुतोत्सर्गशेषमस्याप-
 नानुपपत्तिः पशोर्देवतासन्वधेतु व्यर्थं प्रतिनिधिः । तस्मात्कर्मान्तगविधिरे-
 चाज्येन शेषमित्यत्र । न च देवताभावे पान्नीरतपानुपपन्नात् । शेषशब्दश्च
 पूर्वयागस्य पर्यभिस्तरणमात्रे समापनादाज्ययागस्तच्छेष इत्युपचारादिनि-
 मिद्धान्त ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्तत्सद्गामचन्द्रारम्भभङ्गैश्वर्याधकृते न्यायसिद्धौ त्रयमाध्यायस्य
 चतुर्थे पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ४ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

विष्टुतौ हस्ताभ्यां प्राकृतानां वाचाधिकरणम् ॥ १ ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

प्राचापत्यं घृतं चरुं निर्धेच्छत्तृष्णालमायुष्काम इति श्रुतम् । अत्र कृष्ण-
 लेष्वप्यवघातः कर्तव्योऽतिदेशप्राप्त्यान् अचरौ चरुशब्दस्य तद्धर्मविधा-
 नार्थत्वाच्च । अतो लुप्रार्थोऽप्यवघातो वचनात्कार्य इति प्राप्ते,—यस्यस्योप-
 काराकाङ्क्षाया सादृश्येन प्राकृतोपकाराणां प्रथममतिदेशः तत्पृष्ठभावेन तु
 पदार्थानां तेनोपकारलोपे तज्जनक्यदार्थस्य नातिदेश इति नावघातः
 कार्यः । चरुशब्दस्तु धर्मान्तरैर्वैशद्येन चोपपत्तेः अपणतु घृतं अपयतीति
 वाचनिकमिति वैपस्यमिति सिद्धान्तः । एव वा वैश्वदेव चरुं निर्धे-
 द्नातृव्यमान् तं वर्हिपद् कृत्वा शम्यया स्फ्येन च व्यूहेत् इदमहममु चामु
 च व्यूहामीति य द्विप्यात्त ध्यायेन् यदन्धो विमृद्येद्यच्च स्फ्य आश्रिप्ये-
 त्त् विष्णव उरुक्रमायावद्यतीति श्रुतम् । अत्र वैश्वदेवावाहनकाले
 विष्णोरप्यावाहनं कार्यमन्यथा विष्णुयागवैगुण्यादिति प्राप्ते,—निमित्ता-
 निश्चये नैमित्तिकानिश्चयान्न तर्क्यमावाहनं विधीयत अतो न कार्यमिति
 सिद्धान्तः ॥ १ ॥

दीक्षणीयादिष्वारम्भणीयावाचाधिकरणम् ॥ २ ॥

इष्टिरारंभसंयोगादङ्गभूताश्विर्वर्तेतारम्भस्य प्रधानसंयोगात्

सोमाङ्गदीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तेरारम्भणीया कार्येति प्राप्ते,—आरम्भद्वारेण तस्या अङ्गत्वात्तस्य च दीक्षणीयादावभावात् कर्तव्येति सोमस्य हि तत्रारंभो न दीक्षणीयायाः पृथगिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

अनुयाजादिभ्यारम्भणीयात्रापाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रधानाद्यान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्ततानङ्गत्वात् ॥ ३ ॥

राजसूयेदृष्टीनामपि प्रधानत्वेनारम्भसत्त्वादारम्भणीया कार्येति प्राप्ते, आरम्भस्येष्टिपशुसोमव्यासच्छ्वेनेष्टिमात्रसंनन्धित्वाभावाद्द्वारलोपेन न कार्येति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

आरम्भणीयायां तद्वाधाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ४ ॥

आरम्भणीयायाः प्रयोगार्हिभावात्स्वतन्त्रारम्भसत्त्वेन तत्रातिदेश-प्राप्ता कार्येति प्राप्ते,—तत्काले दर्शाङ्गत्वेनाज्ञातत्वान्नातिदेश इति न कार्येति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

खलेवाल्यां यूपानुतिबाधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्तत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

साद्यस्त्रे श्रुतं खलेवाली यूपो भवतीति तत्र यूपं छेत्स्यता होतव्यमिति यूपानुतिः प्राकृती कर्तव्येति प्राप्ते,—तस्याश्छेदनार्थत्वात्तस्य चेहाभावान्न कार्येति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

साद्यस्त्रे स्थाण्वाहुतिबाधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥ ६ ॥

स्थाण्वाहुतिं जुहोतीत्याहुतिरारादुपकारिका खलेवाल्यां कार्येति प्राप्ते,—यूपच्छेदनार्थस्थाणुद्वारेण यूपसंस्कारिका द्वाराभावान्न कार्येति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

व्रतमप्रयानस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्वाहाकारं यजतीति पञ्चमः प्रयाज आरादुपकारकः स्वाहाकारदेवताया अन्यत्रोपयोगादर्शनादिति प्राप्ते,—स्वाहामिमित्यादिमन्त्रसंबन्धान् स्वाहाकारमिति नामधेयं देवता तु मान्त्रवर्णिकी अग्न्यादिः सा चाग्न्यभागादिषु विनियुक्तेति तत्स्मरणार्थोऽयं यागः, अतः सौर्यादिपग्न्यादिपदवाच इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

अग्नियागस्यारादुपकारकत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तयाज्यभागान्निरपीति चेत् ॥ ८ ॥

आग्नेयाज्यभागः प्रधानदेवतायाः अग्नेः स्मारक इति प्राप्ते, अग्निमाव-
हेत्यादिनिगदे अग्निशब्दस्य द्विः पाठात्सोमात्पूर्वं पठ्यमानस्य प्रधानाग्ने-
रन्यत्वावगमात्सोमसाहचर्याच्चाङ्गत्वेनैव विधिः, अतः सौर्यादौ नाग्नि-
निवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पशावपीति चेत् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति
पुरोडाशः पशोरारादुपकारकत्वाद्धितेन देवताया गुणत्वावगमादिति
प्राप्ते,—पशुदेवतास्मरणरूपदृष्टसंभवेऽदृष्टकल्पनायोगात्तद्द्वारेणैव पश्वङ्गमि-
ति देवतान्तरकृत्या विकृतावग्नीषोमनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

सौर्यचरो चरुशब्दस्योदनयाचित्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

चरुर्विचिकारः स्यादिय्यासंयोगात् ॥ १० ॥

सौर्य चरुमित्यत्र चरुशब्दः स्थाल्यां लोकरूपसिद्धः सन्नोदने लक्षणया
याज्ञिकप्रयोगः, तैरपि कपालादिश्रपितस्य चरुशब्देनाव्यवहारान् स्थाली
च कपालस्थाने हविष्ठायोग्यत्वात् । तद्धितश्च परम्परासंन्धे, अथवा तद्धि-
तबलादभक्ष्येणापि कृष्णलादिनेत्र यागः कार्यः, अतः स्थाल्येव हविरिति
प्राप्ते,—आदित्यचरोरदितिर्मांदिनेनेनेति वास्यशेषादोदन एव चरुपदार्थ
इति, शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादित्यत्रोक्तम् । ओदनश्चानवस्त्रावितांत-
रूपमपक एव याज्ञिकव्यवहाराद्वाच्यः स च स्थालीनियत इति तदाद्यः
न तु तदूचने सतीति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सौर्यचरोः स्थान्यामेव पाकाधिकरणम् ॥ ११ ॥

स कपाले प्रकृत्यास्यादन्यस्य चाश्रुतत्वात् ॥ ११ ॥

एतन् प्रयोजनसूत्रम् । एवं सति हि कपालनिवृत्तिः अन्यथा तस्योदक-
भारणरूपमप्राकृतं कार्यं स्यात् । अथवा पंपणादीनां संभवादनुष्ठानमिति
शङ्कायां प्रयोजनाभावादकरणमित्युच्यते । याज्ञिकास्तु कपालवत्स्थाल्या
उपधानं मन्त्रेण कुर्वन्ति तदुक्तम् । स्थाल्या उदकधारणार्थत्वेन कपाल-
कार्ये विधानामावादिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

इति श्रान्यायविन्दो दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

कृष्णलक्षणे पाकावधानाधिकरणम् ॥ १ ॥

कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

कृष्णलेष्वशक्यत्वात् घृते श्रयपनीति विहितोऽपि पाको न कार्य इति प्राप्ते,—वचनबलाद्दृष्ट्या उष्णीकरणमात्रमदृष्टार्थं कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

कृष्णले उपस्तरणाभिधारणाभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥ २ ॥

उपस्तरणाभिधारणे कृष्णलेष्वपि कार्ये अमृताहुतिमैवैनां करोतीति तयोः स्वादिमार्थत्ववचनमर्थत्वादमात्रमिति न लुप्तार्थता, न च तयोश्चतुरवत्तसंपत्तिः फलं तत्तु चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुर्गवत्तस्यास्या इति कृष्णलचतुष्टेनैव सिद्धमिति वाच्यम्, तस्य ह्युतिमात्रत्वात् । अन्यथा द्विग्वदानमपि न स्यात् तस्य प्रकृतौ चतुरवत्तसिद्धयर्थत्वात् तत्र चत्वारि चत्वारितीति वीक्षानुपपत्तिः । विधाने तु वाक्यं भिद्येतेति प्राप्ते,—सुच्य-संसर्गार्थमुपस्तरणाभिधारणं दृष्टार्थत्वात्तदभावात्कृष्णलेषु न भवति । च-तुरवत्तं त्वन्निवृत्तिमर्थसिद्धानुवादात्वाच्युतःशब्दस्येति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

कृष्णले भक्षणावधानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

भक्षणां तु म्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

कृष्णलानामभक्ष्यत्वाम भक्षः चुश्चुकारं भक्षयन्तीति त्वान्यस्य भक्षो विधीयत इति प्राप्ते,—प्राधान्येन कृष्णलानामेव भक्षणप्रावये-
द्व्यवधानेनैव चुश्चुकारणविशिष्टं भक्षणं वचनपलात्कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

कृष्णले एवमा प्रक्षणे चरतीत्यनेन सहपरिहारविधानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एकधोपहारे सहत्वं यत्रभक्षणां मृत्तौ विदूतत्वात् ॥ ४ ॥

मृत्तौ च प्रक्षणे उपहर्तीति श्रुतं यत्र मृत्तये सहत्ये परेषुपाशदप्र-
योगाद्विनियम इति प्राप्ते,—पौदकप्राप्तभक्षान्तरापाभावात् सहत्यमेव विधी-
यते प्राशिश्रमिहामिति द्वितीयया दोगप्रतिपत्त्यर्थं भक्षः कृष्णलेष्वपि
शोऽर्धेन प्राप्नुवन्तीति तेषां सहत्वं विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

कृष्णले ब्रह्मणे सर्वभक्षताधिकरणम् ॥ ५ ॥

सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ ५ ॥

तत्रैव सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति श्रुतं तत्र चोदकप्राप्तपुरूपान्तरान्ना-
ध्वार्थं ब्रह्मभागस्यैव देयस्य सर्वस्य ब्रह्मभागस्य वा दानं विधीयत इति
प्राप्ते,—एतदर्थस्य प्राप्तत्वाद्ब्रह्मणानर्थक्यापत्तेर्यत्किञ्चिद्ब्रह्मजातं न त्मर्वं
ब्रह्मणे नान्येभ्य इति पुरूपान्तर्परिसंख्येति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

भक्षमागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

पुरुपापनयात्स्वकालत्वम् ॥ ६ ॥

मरुदुपहृतानां युगपदेव भक्षणमिति प्राप्ते,—प्रकृतियन्नानाकालमेवेति
सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ७ ॥

कृष्णान्येषु चतुर्धाकरणम् इदं ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशश्च न कर्तव्यः एक-
स्यैव ब्रह्मणः सकलभक्षादिति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यानर्थक्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्याद्दातिसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानं परिमाणमन्त्रादिनियमाददृष्टार्थमिति प्राप्ते,—
आनतिरूपदृष्टसंभवे अदृष्टार्थत्वायोगान्नियम एवाद्यष्टार्थः न तु दानं
अतः सत्रेषु न कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपक्षार्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥

शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ ९ ॥

शेषभक्षाः पूर्ववदृत्विगानत्यर्था इति प्राप्ते,—आनतिव्यतिपत्तेरपि
दृष्टत्वात्तदर्था एव देवतायै त्यक्तेन ऋत्विगानत्यसंभवात्, अतः सत्रे-
ष्वपि कार्या इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

सत्रे ऋत्विग्वरणाभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्मत्वान् ॥ १० ॥

सत्रे वरणमृत्विग्वत्कार्यं कार्यमिति प्राप्ते,—प्रकृत्यावानत्यर्थान्वातलोपात्र
कर्तव्यम् । ऋत्विग्वत्त्वं तु यागकर्तृत्वरूपं वरणाभावेऽपि न विरुद्धमिति
सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सत्रे परिक्रयामावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ११ ॥

एवं दानमन्यानत्यर्थमनपेक्षितत्वान्निवर्तत इति स्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

उद्वसानीये दानस्य परिक्रयार्थत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

उद्वसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदङ्गत्वात्तत्र दानं
धर्ममात्रं स्यात् ॥ १२ ॥

सत्रादुद्वसाय पृष्टशमनीयेन यजेरन्निति श्रुतं तत्र फलवत्सत्रमम-
भिव्याहारात्पृष्टशमनीयस्तदुत्तराङ्गम् । अन्यथा फलकल्पनागौरवादिति
प्राप्ते,—उद्वसायेति त्यागोच्छेदनिःशेषममात्यवगमात् तदङ्गत्वं किं तु
त्यागे निमित्ते नैमित्तिकमिदं कर्मेति सिद्धान्तः । वाजपेयेनेद्रेति तु
प्रयोगानन्तर्यं बृहस्पतिमवम्याङ्गस्य संभवतीति वैषम्यम् ॥ १२ ॥

उद्वसानीयस्य ऋत्विजामेकैकेनाशुशानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तेषां तु वचनाद्विपक्षवत्सहप्रयोगः स्यात् ॥ १३ ॥

पृष्टशमनीयः सर्वैर्मिलित्वा कार्यः यजेरन्निति कर्तृबहुत्वश्रवणादिति
प्राप्ते,—मध्ये चिन्तान्तरम् ॥ १३ ॥

उद्वसानीये सत्रिम्योऽन्येषामृत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

तत्रान्यावृत्तिज्ञो वृणीरन् ॥ १४ ॥

यजमानैरेव पृष्टशमनीयः कार्यः समानकर्तृकत्वावगमात्त्यागे च तेषा-
मेव कर्तृत्वादिति प्राप्ते,—ऋत्विग्भिः क्रियमाणे यजमानस्य कर्तृत्वाविरो-
धात्पृष्टनिवृत्तिज्ञोऽपि ग्युरिति महस्त्रदक्षिणेनेति दक्षिणाश्रवणांशनि ।
भियतादुत्तरं—त्यागे कर्तृगामिह कर्तृत्वात्तेषु च बहुत्वस्य प्राग्वह्य-
विधिः । किंच यथा त्यागे कर्तृगां निरपेक्षता तथा यागेऽप्युचिता, तस्मा-
देकैके एव श्रुवाग्निति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

कामेष्टौ शत्रुपादृष्टार्थताधिकरणम् ॥ १५ ॥

कामेष्टौ च दानशब्दान् ॥ १५ ॥

सार्वभेने सत्रे शार्शं प्रप्रकनं प्रात्याप्तये कामायाष्टाकपालं निर्वहति
नम्यामथां च पुगरीं च भेनुकं दशुरिति श्रुतम् । तत्राम्या इष्टेः प्रहृताव-
मस्येनापूर्वाङ्गत्वाद्यजमानानामात्विजं नातिदिश्यते यथावदन्तरण्यर्थादपि
उद्धर्मवा, तेन ऋत्विगन्तरमस्त्वादानत्यर्थमेवाश्यादिदानमिति प्राप्ते,—ये

यजमाना इति प्रयोगे विधानात्तद्द्वाराणापूर्वाङ्गेऽपि तैरेव प्रसङ्गसिद्धेर्न
 कर्त्तन्तरप्राप्तिरित्यदृष्टार्थमत्र दानमिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

दशंपूर्णमासयोद्ध्वेषदानस्यादृष्टार्थताविकरणम् ॥ १६ ॥

द्वेष्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ १६ ॥

अथान्यत्तद्विधानं न्यायान्नयन्कपालमभिजुहुयाद्वैश्वानरं
 ता द्वेष्याय दद्यादिति । तत्र

दक्षिणाशब्दादानत्यवत्ये प्राप्ते-भात्वजा द्वेष्यत्वासभनात्तद्दिनाय दान-
 मदृष्टार्थमेवेति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

जीवतामस्थियपशापिकरणम् ॥ १७ ॥

अस्थियज्ञोऽविमतिपेधादितरेषा स्याद्विमतिपेधादस्थनाम् ॥ १७ ॥

यदि सत्राय सदीभिताना प्रमीयेत त दग्ध्वा वृष्णाजिनेऽस्थीन्यु-
 पनह्य योऽस्य नदिष्ठ स्यात् तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तत्र सह यजेरन् ।
 तत्र सवत्सरऽस्थीनि याजयेयुरिति । तत्रास्थियागो मृताविकारिण
 अन्ये ऋत्विग्स्थानीया, अत एव परस्मैपदमिति प्राप्ते, -मृतस्य सर्वथा
 कर्तृत्वाभावान्नाधिकारस्तस्माज्जीवतामेवाधिकार इति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

अस्थियज्ञे अस्त्रा जपाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

यदि तु वचनात्तेषा जपसंस्कारमर्थलुप्तं सोष्टि तदर्थत्वात् ॥ १८ ॥

मृताधिकार, कृत्वा चिन्त्यते-जपवपनादयो यजमानसंस्कारा दीक्ष-
 णीयेष्टिय चोदकानुग्रहाय कार्या इति प्राप्ते, -मृतस्य दीक्षाया असभ-
 नात्तदर्थाना लोप एव, जपादस्त्वशक्यत्वादपीति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

अस्थियज्ञे शुक्रादिस्पृशं अस्त्रा कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

क्रत्वर्थनु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ १९ ॥

शुक्रं यजमानोऽन्याग्मत इत्याद्यचेतनानामस्त्रा कर्तृत्वासभना-
 द्कर्त्तव्यमिति प्राप्ते, -चैतन्याभावेऽपि काष्ठादौ तदर्शनात्कार्यमिति
 सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

अस्थियज्ञे अस्त्रा काम्यकर्मायननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥

काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाद्यथेतरस्यानुच्य-
 मानानि ॥ २० ॥

गुणनामाना विच्छ्रितौ प्रवृत्तावप्यत्र लोप कामाज्ञानात् । वस्तुतस्तु
 विच्छ्रितौ न तथा प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

अस्थियज्ञे अस्त्रां घृत्वाकगताशासनाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

ईहार्थाश्वाभावात्सूक्तवाकवत् ॥ २१ ॥

आयुराशास्त इत्यादिमूक्तवाकपदानामपि लुप्तार्थत्वात्त्रिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

अस्थियज्ञे होतुः कामाभावाधिकरणम् ॥ २२ ॥

स्युर्वाहोतृकामाः ॥ २२ ॥

यं कामयेत वसीयान्स्यादिति उच्चैस्तरां तस्य याज्यथा वपट्कुर्वादि-
त्यपि यजमानफलमेव न होतुः अतस्तस्यापि निवृत्तिः ॥ २२ ॥

यजमानस्य मृतावपि सर्वस्वारसमापनाधिकरणम् ॥ २३ ॥

सर्वस्वारस्य दिष्टगता समापनं न विद्यते कर्मणो

जीवसंयोगात् ॥ २३ ॥

सर्वस्वारयज्ञे आर्भवस्तोत्रकाले ब्राह्मणाः समापयन् मे चक्षमिति प्रैष-
मुचार्य यजमानो म्रियते तत्र कर्मशेषो न समाप्यः मृतस्य कर्तृत्वामंभवेन
ऋत्विजामप्रवृत्तेरिति प्राप्ते,—प्रैषद्वारेण मृतस्यापि कर्तृत्वात्तत्प्रयुक्ता
ऋत्विजः कर्म समापयेयुरिति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

यजमानस्य मृतौ सर्वस्वारस्य शुक्लस्पर्शापनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २४ ॥

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ २४ ॥

अत्रापि मृते यजमाने पदार्थवाभावावावस्थियज्ञवद्दृष्टव्यामित्य-
निर्देशः ॥ २४ ॥

सर्वस्वारे यजमानमृतावपाशुपार्षसनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

जीविन्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वस्वारे मरणात्प्रागायुराशास्म इति न वाच्यं मरणाभ्युपगमादिति
प्राप्ते,—आर्भवाकालात्प्राग्मरणनिवृत्त्यर्थमाशास्यमायुगिति सिद्धान्तः २५ ॥

द्वारणादे क्तुवाग्वापनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ २६ ॥

सत्रे यददृष्टार्थमृनुयाग्यावणम् आप्रेयाय द्विगण्यदानं च तत्कर्तव्य-
मिति प्रत्युदाहरणमुक्तम् ॥ २६ ॥

पशमानेहो निर्वासादुक्ताधिकरणम् ॥ २७ ॥

गुणशेषे च मुख्यस्य ॥ २७ ॥

अग्निहोत्रदक्षण्या हवीषि निर्वासीति निर्वापः पशमानेष्टि न वायं-

स्तदानीमग्निहोत्रद्वयभवादिप्रति प्राप्ते,—अग्निहोत्रद्वयणीरूपाङ्गलोपे-
ऽपि मुख्यो निर्वापः कार्यः, न च वैगुण्यम्, बाधितस्यानङ्गत्वादिनि-
सिद्धान्तः ॥ २७ ॥

वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ॥ २८ ॥

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात् ॥ २८ ॥

वाजपेये बार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरं चरुर्भवतीति । तत्र
चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावासंभवान्मुष्टिचतुःसंख्ययोरुभयोरर्वाधः, अथ-
वा संख्याया एव मुख्यङ्गत्वाद्वाध इति प्राप्ते,—संख्याया अपि चतुर-
इति द्वितीयया निर्वापाङ्गत्वात् मुख्यङ्गत्वम् । अतो मुख्यत्वात्संख्यानु-
ग्रहः, जघन्यत्वाच्च मुष्टिबाध इति सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

धेन्वादिशब्दानां गवान्वितप्रतिपादकताधिकरणम् ॥ २९ ॥

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥ २९ ॥

द्यावापृथिव्यां धेनुमालभंत वायव्यं वत्समैन्द्रमृषभमिति श्रुतम् । अत्र
धेन्वादिशब्दानां गोगतगुणवाचकत्वेऽपि गोवाचकत्वाभावादतिदंश-
प्राप्ताजद्रव्यगुणलक्षकत्वं यथा अजमृषभमित्यादिष्विति प्राप्ते,—औप-
देशिकगुणानुरोधेन आतिदेशिकाजनाथ एव उपदंशप्रायत्वादिनि-
सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

वायव्यं श्वेतमित्यत्राजस्यैवालम्भनाधिकरणम् ॥ ३० ॥

नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ३० ॥

वायव्यं श्वेतमालभेनेत्यादौ तु श्वेतादिगुणस्याजेऽपि संभवात् त-
द्भाव इति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

सायस्त्रचित्रेष्टयोः सत्रेवालीतण्डुलयोः क्रमेण स्यादिरसव-

त्रैहरनियामकताधिकरणम् ॥ ३१ ॥

विप्रतिपेधे तद्गुणत्वात्प्रकृतेर्गुणलोपः स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३१ ॥

रत्नेवाली यूपो भवतीत्यत्र चोदकानुग्रहाय तक्षणादियुक्तस्यादिर-
यूपस्य रत्नेवालीकरणम् । एवं चित्रेष्टौ व्रीहीणां तण्डुलीकरणमिति
प्राप्ते,—रत्नेवालीकरणस्यादृष्टार्थत्वात्पत्तेर्यथास्थितायास्तस्या यूपकार्य-
करत्वं दृष्टार्थत्वाद्यथास्थितैव यूपकार्ये विधीयते, तण्डुलानां च स्वतः-
सिद्धानां ब्रह्मणामन्येषां चोपादानं श्रयगनिवृत्तौ तदनुसारि व्रीहि-
नियमाप्रवृत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

खलेवाल्यां तक्षणाद्यमात्राधिकरणम् ॥ ३२ ॥

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३२ ॥

खादिरत्वादिबाधेऽपि तक्षणादीनामविरोधेनानुष्ठाने प्राप्ते,—प्रयोजनाभावात्प्रानुष्ठानमिति सिद्धान्तः ॥ ३२ ॥

खलेवाल्यां पर्यङ्गणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ३३ ॥

अट्टप्रार्थमञ्जनप्रोक्षणाद्यपि खलेवाल्यां न भवति तेषां यूपार्थत्वान् अत्र तदभावादिति प्राप्ते,—छेदनादिसंस्काराणामेव काष्ठगतानां यूपशब्दार्थत्वात्पशुनियोजनाङ्गत्वम् । अतश्चालुप्रार्थानां न निवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ३३ ॥

महापितृयज्ञे धानाद्य अवघातात्प्रधानाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

अर्थे न च विपर्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात् ॥ ३४ ॥

महापितृयज्ञे श्रुतं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना इति, तत्र धानास्ववघातो न कार्यो धानात्प्रविघातादिति प्राप्ते,—अपणात्पूर्वमवघाते विघाताभावात्कर्तव्योऽवघातः क्रममात्रं तु वाध्यत इति सिद्धान्त इति भाष्यम् । तद्युक्तम् । प्रकृताद्यपि तथैव क्रमसत्त्वान्, गुणलोपे च मुख्यरयेत्यनेन पौनरुक्त्याच्च । अपणोत्तरमवघाते तु पूर्वं हन्ति कृत्वेति भाष्यविरोधस्तामात्पितृभ्योऽग्निष्वत्तेभ्यो अभिवान्यायै (?) दुग्धे मन्थमिति मन्थ उदाहरणम् । तत्र अपणोत्तरं क्रियमाणं पेषणं न प्राकृतं पाकार्थत्वासंभवान् अतो लौकिकमधर्मकं तदिति प्राप्ते,—प्राकृतमेवैतन् उभयत्रापि हविरर्थे, पौर्वापर्यभेदस्तु प्रकृताद्यत्र चार्थिकः । अतः पेषणधर्माः कार्या इति सिद्धान्तो धार्तिके वर्णितः ॥ ३४ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

विहृती नामिषेन्यादिप्राकृतैतिकर्तव्यगानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥

पशौ एकादशप्रयाजान्यजतीति न प्रयाजानुवादेन संख्याविधिः तेषां प्रकृतौ पश्वसंख्यत्वात्, किंतु संख्याविधिप्रयाजविधिः । एवंच

कृतोपमाराङ्गश्रवणादतिदेशवाच इति प्राप्ते,—विशिष्टविधिगौरवात्पञ्चानामध्याहृत्यैकादशत्वसंभ्रान्नातिदेशवाच इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

वायव्ये पशौ हिरण्यगर्भादिमन्त्रस्य वत्तरापारे गुणत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भे पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ २ ॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इत्याधारमाधारयतीति प्राकृताधारानुवादेन पूर्ववन्मन्त्रविविरिति स्थिते प्रजापतेः पूर्वाधार एव सः मन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गत्वादिति प्राप्ते,—पूर्वस्यामन्त्रकार्यकल्पनायां गारव उत्तरञ्च तु प्रकृतौ मन्त्राग्नानात्तन्त्रियमादृष्टं कल्पमिति तत्रैव मन्त्रविवि. मन्त्रस्त्विन्द्रपर एव व्याख्येय इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

चातुर्मांस्यसोमयोरासादननियोजनयो. प्राकृतगुणविधित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ ३ ॥

उत्क्रे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यप्राकृतमासादनं नियोजनं च विधीयते प्राकृतस्य दृष्टार्थस्याशम्यत्वादिति प्राप्ते,—उत्करस्य स्थूलाप्रता परिधेश्च स्थूलतामाश्रित्यासादननियोजनयोः शक्यत्वात्प्राकृतत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अग्निषपने प्राकृतवैकृतोमयाद्व्युत्पन्नानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पद्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४ ॥

चयने पृथितो दीक्षाहुतयः पद् तन्मन्त्राश्च आकृत्यै प्रयुजेऽप्रये स्वाहेत्यादयः प्राप्ताः, अत्र चाकृतिमग्निभिन्यादयः पण्मन्त्रा दीक्षाया विनियुक्ताः पद्भिर्दीक्षयतीति, दीक्षाहुतयश्च द्वादश जुहोतीति वाक्यात्तत्संख्याः । तत्र प्रत्यक्षपाठरचनाभ्यां वैकृतमन्त्रैः प्राकृतवाचः । तेन तैरेवाभ्यस्तैर्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते,—सकृत्प्रयोगादेव होमद्वारेण दीक्षार्थत्वोपपत्तौ नाभ्यासः प्राकृतनाथो वेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

पुनराधाने प्रथमाधानदक्षिणानिष्टाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणादानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ५ ॥

नैमित्तिके पुनराधेये पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्सृतं वास इत्युक्तदक्षिणा, एका देये यादिप्राकृतदक्षिणाया न वाधिका उभयीर्दिदातीति वचनादिति प्राप्ते,—पुनराधेये सति पूर्वमेका इदानीं चैकेति दक्षिणाद्वयसंपत्तिरित्यर्थमादोऽयम् । अत्रो वाच एवेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आप्रयणे वासोवत्सयोः पाकाभावाधिकरणम् ॥ ६ ॥

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ६ ॥

आप्रयणे वासोवत्सयोरन्वाहार्यकार्ये दक्षिणात्वेन विधानात्पाकप्राप्तौ श्रुतवत्सनाशापत्तेर्न पाक इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

आप्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पाकस्य चान्नकारित्वात् ॥ ७ ॥

वाससि तु प्रयोजनाभावान्न पाक इति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

आप्रयणे वासोवत्सयोरभिधारणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तथाभिधारणस्य ॥ ८ ॥

एवमभिधारणमपि स्वादिमार्थत्वात्तस्य चात्रासंभवात्त कार्यम् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्रव्यविधिसन्निधौ संख्या तेषां गुणत्वात्स्यात् ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रुतं गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च तैलाश्च मापाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति । तत्र तस्येति गवादीन्युद्दिश्य संख्याविधेः सर्वेषां प्रत्येकं द्वादशशतमिति । अथवा गवादिषु संख्यायास्तेषां च दक्षिणात्वेन विधौ वाक्यभेदाद् द्रव्यसंख्योभयविशिष्टा दक्षिणा विधीयते । सा च कुत्रचिदेकत्र संख्यान्यवयेऽपि घटते तत्रानन्तर्यान्मापे-
ष्वेति न युक्तं चशब्देनान्यसहितानां प्रतीतेर्बहुत्वाच्च तस्येतिप्रतिनिर्देशा-
योगात् । अतः क्रतोर्गवादिसमूहस्य वा तस्येति निर्देशः । सहितानां च दक्षिणात्वात्सर्वसंपाद्या संख्या । घस्तुनो वाक्यगतेन द्रव्येण तस्येत्यन्वयः तत्रैकवचनादेकमेव पशुरूपं मापादिषु स्वरूपतः संख्याव्यवहाराभावान्, जानतिकरत्वासंभवाच्च । तत्र यद्यपि तस्येत्येकवचनं एकवचनान्तानामेव प्राहकमिति गवादीनि चत्वारि संभवन्ति तथाप्युपकाराधिक्यादनिपि-
द्धत्वान्मुप्यत्वाच्च गवामेव ग्रहणं, तस्य गौर्द्वादशशतं दक्षिणेति । नन्माद्रवामेया संख्येति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

विभागेन दागं दक्षिणाया दानाधिकरणम् ॥ १० ॥

तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥ १० ॥

दक्षिणा चाविभज्यैव सहितंभ्यो देया न प्रत्येकं ऋत्विग्भ्य इति घट्टवचनविरोधादिति प्राप्ते,—विभज्य प्रत्येकमेव दानं ऋत्विजां प्राधान्यात्त संख्याविवक्षा, तुयो वो विश्ववेदा विभज्जत्विति मन्त्रात्त विभाग-

सिद्धिः । यत्र च धेनुर्दक्षिणेत्येकमेव द्रव्यं तत्र परमसंभवादविभाग इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे समाख्यातो दक्षिणाविभागाधिकरणम् ॥ ११ ॥

समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ११ ॥

विभाग सम प्रयासानुरूपो वेति प्राप्ते,—द्वादशाहे वीक्षाक्रमराक्य-
गतार्थादिसमाख्यानात्तदनुसारेण विभाग इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

भूर्नाभैवादे तस्य दक्षिणेत्यनेन कृत्वाकतुदक्षिणावाधाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तं चौदितत्वात्तत्सामान्यात्-
द्विकारः स्याद्यथेष्टिर्गुणशब्देन ॥ १२ ॥

अथैव भूर्नाभदेवस्तस्य धेनुर्दक्षिणेति धेनुर्गवामेव निवर्तिका नाग्वा-
दीना, गवादीना प्रत्येकं दक्षिणात्वान् क्वचिन्नियोगेनाप्यस्या उपपत्ते. गो-
मामान्येन च तस्थानकत्वसिद्धेर्गिति प्राप्ते,—दक्षिणाश-द्रव्य गवादिपि-
शेषणत्वे बहुवचनान्तत्वापत्ते. स्वप्रधानत्वमेव, गवादीनि विशेषणानि ।
तैर्नरगवाद्यात्मिभ्यश्च दक्षिणेति धेन्या सर्वनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥
यस्य सोममपहरेषुत्त्यादावेका गामित्यनेन गौगतसख्यावाधाधिकरणम् ॥ १३ ॥

एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ १३ ॥

यदि सोममपहर्गुंका गा दक्षिणा दद्यात् अभिदग्धे सोमे पञ्च गा
दद्यादिति श्रुतम् । तत्रैकामित्यस्य दद्यादित्यन्वयात्मनिवृत्तिरिति
प्राप्ते,—गोश-द्रे लक्षणाया पाक्षिकानुवादत्वे वा दोषात्, एका दद्यात्ता
च गामिति विप्रौ च वास्यभेदान्, गोमेव दाने विधौ च तत्परिच्छेदक-
द्वादशशतसंख्याया. प्रकृति. प्राप्तेरेकपञ्चश-दानेन्याच्च गो-सं-ग्रा-
सयन्ध एव विश्रीयते । दाने तद्विधावपि गोपरिच्छेदकत्वेनैव विधि ।
अतो न सर्वनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

सायक्रे त्रिरत्नेन सर्वंक्रयार्थवाधाधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्रिरत्सथ ॥ १४ ॥

त्रिरत्स साण्डः सोमत्रयण इत्यत्र त्रयसाधनत्वेन त्रिरत्सविमाना-
त्सर्वंक्रयद्रव्यनिवृत्ति ॥ १४ ॥

अथमेधे प्राजाशावित्यस्याध्ययंभागवाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ १५ ॥

अथमेधे प्राजाशावाध्ययं ददातीति श्रुतम् । तत्र प्राजाशाविद्यम्बु

दानक्रिययान्वयः । न च साऽध्वर्युणा विद्येष्टुं शक्या उद्देयत्वान् । तेनाध्वरयोगादनुवादोऽध्वर्युशब्दः ऋत्विग्मात्रस्य, तस्माद्दानमात्रे प्राकाशविधिरिति प्राप्ते,—अध्वर्युपदानक्यादध्वर्युप्राकाशविशिष्टदानान्तरमेव विधीयते । किं वाऽध्वर्युप्राकाशसंबन्ध एव पार्ष्टिकोऽपि विधीयते-अत्रो न सर्वनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

उपहृष्यं अभेन वृत्तक्रतुदाधिष्यवाचाधिकरणम् ॥ १६ ॥

धेनुवचाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो
यथा हिरण्यस्य ॥ १६ ॥

उपहृष्याख्ये यज्ञे श्रुतम्—अश्वः श्यावो दक्षिणा, स ब्रह्मणे देय इति तत्र पूर्वयन् ब्रह्मभागस्यैव प्राकृतस्य निवृत्तिरिति प्राप्ते,—एकेन वाक्ये-नाम्मिन्क्रतावश्व एव दक्षिणेति सर्वप्राकृतवायो धेनुन्यायेन, द्वितीयत्राक्येन तु पुरुषान्तरनिवृत्तिः अतस्तेषां दक्षिणां विनोपायान्तरेणानतिरिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाधिष्यस्य वापाधिकरणम् ॥ १७ ॥

तथा च सोमचमसः ॥ १७ ॥

ऋतपेये श्रुतम् औदुम्वरः सोमचमसो दक्षिणा स ब्रह्मणे देय इति । तत्र यत्पशून् दद्यादिति निन्दया प्रतिषेधः प्राप्त्यपेक्ष इति न सर्वनिवृत्तिरिति शङ्कायाम्, अर्थवादत्वेन प्रतिषेधाभावात्सर्वनिवृत्तिरेवेति सिद्धान्तः ।

‘यदि तु ब्रह्मणः’ इत्यादिसूत्रद्वयं प्रयोजनप्रदर्शनार्थम् । अथवा एकत्रान्यत्वेऽपि सकलनिवृत्तौ प्राप्तायां ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः, अन्यथा वास्यभेदप्रसङ्गादिति सिद्धान्तः कृत्वाचिन्तयोच्यते ॥ १७ ॥

वाजपेये रथस्य भागनिषामकृताधिकरणम् ॥ १८ ॥

यजुर्व्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणाविकारः स्यात् ॥ १८ ॥

वाजपेये सप्तदशरथादिदक्षिणां विधाय यजुर्व्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति श्रुतम् । तत्र प्राकाशबध्वर्युभागस्य वाधे प्राप्ते,—सप्तदशान्तर्गतस्य यजुर्व्युक्तन्यायनियमेन दानप्राप्तौ अध्वर्युनियमोऽयं यद्यजुर्व्युक्तं ददाति तदध्वर्यव इति द्रव्यान्तरमहितस्य प्राप्तस्य नियम इति न भागान्तरनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

इति धीन्यायविन्दी दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अग्न्यादौ नारिष्टहोमादिभिर्नक्षत्रेष्टवादीना समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्षसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

नक्षत्रेष्टौ अग्नये स्वाहेत्यादय उपहोमा. प्राकृतनारिष्टहोमकार्यार्थ-
त्वात्तन्निर्वर्तका इति प्राप्ते,—उपहोमाना भिन्नाष्टष्टार्थत्वात्नारिष्टकार्यत्वा-
भावेन तै समुच्चय एवेति । एवं वाजपेये रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्र-
मुशान्गतीति श्रुतम् । तत्र रथघोष इति समाहारद्वन्द्वो न तत्पुन्यः
पूर्वपदे लक्षणापत्तेः । तेन रथः प्राकृतदर्भस्थाने घोषस्तृपावर्तधर्ममिति
मन्त्रस्थाने स च न रथस्यैवेति प्राप्ते,—समाहारे पदद्वये लक्षणापेक्षया
पूर्वपदमात्रे लक्षणाया पक्षीसमास एव, तस्माद्रथस्य घोषेणोपाकरणम् ।
तेन प्राकृतदर्भमन्त्रनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

गृहस्पतिसवादिषु बार्हस्पत्यपदैः प्राकृतैन्द्रवायवादिषुहाणा समुच्चयाधिकरणम् ॥ २ ॥

सर्वत्र तु ब्रह्मज्ञानमधिकं स्यात्प्रकृतिवत् ॥ २ ॥

गृहस्पतिमरादौ बार्हस्पत्यं प्रहं गृह्णातीत्याद्यपूर्वप्रहाज्ञानं प्राकृतप्रह-
नियनेकमिति प्राप्ते,—माक्षाद्यागाङ्गतया प्रहविध्यभावाद्ब्रह्मज्ञानमष्टष्टार्थ-
त्वात् प्रयोगवचनेन प्राकृतैरेकनसमुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

वाजपेये ऋतुपशना प्राजापत्यपशुभिः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्येषु चाम्नानात् ॥ ३ ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यात्पशुनालभत इति प्राजापत्यै प्राकृतपशु-
वार इति प्राप्ते,—असाधारण्येन सवनीयादिपशुकार्योपस्थितेर्दष्टष्टार्थ-
त्वात् न वाच इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

माहृदण्यामामनहोमानुप्राजाना समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ४ ॥

माहृदण्याम् आमनमभ्यामनमस्य दया इति त्रिस्र आहृतीर्गुंशंती-
त्यनुयाजप्रयानुवादेन मन्त्रविधिरिति प्राप्ते,—त्रिविधिशिष्टहोमानुवादे
विधिशिष्टानुवाददोषात्कर्मान्गण्येन नन त्रिव्यमनेकसाधारणमनुयाजकार्य
घातोपुष्यापथिर्नु तस्मात्प्रमुषय इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

महावने ऋत्विगुपगानस्य पल्लवगानेन समुच्चयः ॥ ५ ॥

उपगेषु शरवत्स्यात्प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् ॥ ५ ॥

गवामयने महाव्रतं नाम एकाहः, तत्र पत्नय उपगायन्तीति श्रुतं तेन चोदकप्राप्तानां सामगानामृत्विजां निवृत्तिरिति प्राप्ते,—पत्नय उपगायन्तीत्येतत्समीपे काण्डवीणाभिरुपगायन्तीति विधानात्तत्रैव कर्तृत्वं पत्नीनां न समगाने इति ऋत्विजामनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौग्गुलवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयः ॥ ६ ॥

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने सत्रे 'गौग्गुलवेन प्रातःसवनेऽभ्यञ्जते' इति गौग्गुलवाभ्यञ्जनं प्राकृतनवनीताभ्यञ्जनस्य निवर्तकमिति प्राप्ते,—नवनीताभ्यञ्जनस्य स्नेहनार्थत्वेन, गौग्गुलवादेस्तु चन्दनादिवद्रूक्षीकरणार्थत्वेन भिन्नार्थत्वात्समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

महाव्रते अहृतवाससस्तायांदिभिः समुच्चयः ॥ ७ ॥

आच्छादने त्वैकार्यत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ ७ ॥

महाव्रते 'तार्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी' इति श्रुताभ्यां प्राकृतस्याहृतवाससो निवृत्तिः शरीराच्छादनरूपैककार्यत्वादिति प्राप्ते,—घृताक्तं कम्बलं हि तार्यं तस्य दर्भमयस्य च गुहाच्छादनेऽतीवायोग्यत्वात्तयोरुत्तरीयस्य स्थाने विधानम्, वासांसि विस्रंसयतीति वासोबहुत्वानुवादश्चैवमुपपन्नस्तस्मात्समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

महाव्रते रथन्तरादिसाम्रां शोकादिसामभिः समुच्चयः ॥ ८ ॥

सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ ८ ॥

तत्रैव 'श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवीनेति अनुश्लोकेन पश्चात्' इत्याम्नानं तेन प्राकृतानां गायत्रादिसाम्रा निवृत्तिरिति प्राप्ते,—प्राप्तस्तुत्यनुवादेन सामान्तरदेशान्तरयोर्विधाने वास्यभेदात्स्तुतिरेवात्र विधेया सा चादृष्टार्था न प्राकृतीनां निवर्तिका, एकार्यत्वानवागमादिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

इषिर्द्विष्टनौ कौत्सादिभिः प्राङ्गानां वापः ॥ ९ ॥

अर्थे त्वभूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ ९ ॥

इषिण 'कौत्सं भवति काण्यं भवति वसिष्ठस्य जनित्रं भवतः' इत्यादिना कौत्सादीनि सामानि विधीयन्ते तत्र च तेषां स्तुत्यर्थताया अप्रवणत्वात्प्राङ्गतानां स्तुत्यर्थानामनिवृत्तिरिति प्राप्ते,—प्रकरणात्प्रत्यर्थ-

न्वाङ्गम उपसर्गाभाङ्गाया लिङ्गेन प्राकृताना मात्रा कार्यमनोपस्थाप्यते
तस्मात्प्राकृताना निवृत्तिरिति सिद्धान्त ॥ ९ ॥

कौत्सादिभिर्व्यञ्ज्यया एवादिबाप ॥ १० ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ १० ॥

कौत्सानिभिर्या प्राकृताना निवृत्तिरुक्ता सा अविशेषान्सर्वत्र मन्त्रपा-
गिति प्राप्ते,—यत्र एष श्रूयत तत्र एषस्य यत्र द्वय तत्र द्वयोरिति श्रुत-
मग्न्याङ्गप्राकृतनिवृत्तिमात्रेण त्रिोरर्थरन्वोपपत्तावधिकनिवृत्तौ पमाणा-
भाय इति सिद्धान्त ॥ १० ॥

विष्टदाविष्टहस्तोमवत्रतु यथायम प्राकृतसामवाचराधो ॥ ११ ॥

स्तोमविष्टद्वौ त्वविकं स्यादविष्टद्वौ द्रव्यविकारः स्यादितरस्या-
श्रुतित्वान् ॥ ११ ॥

यत्र स्तोमविष्टद्विर्यथा द्वारिण पप्रमानोऽभिषेयनीय इत्यानी तत्रा-
पि प्रत्यञ्जश्रुतं गानमामभि प्राकृतानि वाच्यन्त, विष्टद्वम्नोमरेष्वगमेन
मग्न्यापृग्णम्यव-यमाणत्वादिति प्राप्ते,—नद्यागमेन सख्यापूरण वाचनिक,
विष्टद्वपन्त्ययानुपपत्त्या त्वागम त्रियत, माचेद्विवृद्धिर्नपिष्टातिन्पिप्सा
मभिग्व मिष्यति को नामाश्रुतान्यागमग्न्यातिन्पिष्टानि वाधेत तस्मात्समु-
शय इति सिद्धान्त ॥ ११ ॥

पप्रमान एव विष्टदाविष्टहस्तामवत्रतुला सामावापोद्वापौ ॥ १२ ॥

पप्रमाने स्याता तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् ॥ १२ ॥

अविष्टद्वौ प्रत्याश्रुते मामभि तात्रमग्न्याता प्राकृतानामुद्वाप,
विष्टद्वौ प्रत्यञ्जश्रुतागमाभाप इति स्थित यस्या कस्याचिद्रुनाता यत्र
अपिदावापम्नायतापि तथामर्थरन्वत्त्वा, तत्रियत प्राकृतानामुद्वापोऽ-
व्यविशेषेणैव प्राप्ते—त्रीणि ह वै यज्ञस्योद्गागि गायत्री धृत्यगुपु च
अग्रहोत्तरपन्नि, अत एवोद्गन्तीति वचनन गाययादिभ्योऽन्यत्र तयो
परिमग्न्यानात्यवमानेयेरापोद्वापौ, म्नात्रान्तगु स्वगयाऽभ्यामेतैव
मग्न्यापृग्णमिति सिद्धान्त ॥ १२ ॥

यागाशी विषिष्टम्नैव देवताभिधानम् ॥ १३ ॥

विषिष्टम्नस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदनात् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयो आम्रेयोश्रावपा इति श्रुत तत्र अग्न्यरो नैवता कने-
त्य इत्यतावाधोदनार्थ । दृष्टानि चाग्नेग्भिधानानि अग्नि गुचि पावक

इत्यादीनि तत्र तद्वाचिषु यागनिर्वापादिमन्त्रेषु येन केनचिच्छब्देन तदुद्देशेऽपि चोदनाभिहितमग्नेर्देवतात्वं संपादितं भवतीति प्राप्ते,— अर्थस्य देवतात्वं हि तस्य शब्देनोद्देश इति शब्दोच्चारणेऽपि पुरुषं प्रवर्तयन्ती चोदना सन्निहितस्य विधिगतस्यैव शब्दस्योच्चारणं विवक्षित इति विधिशब्दनियम इति केचिन् । अस्मिन्पक्षे स्यादपि कथं चिद्विधिशब्दनियमः किंतु यत्र पर्यायशब्दद्वयेन देवताविधिः, यथा 'अग्नये पावकाय निर्वपेदग्नये शुचये' इति, तत्र निरपेक्षयोरेककार्ययोरसमुच्चयाद्विकल्पेनान्यतरेणैव शब्देनोद्देशः स्यात्, तस्मान्नात्र देवतात्वविधिः, अपि तु शब्दस्वरूपमेव वाक्यार्थान्वयित्वेन विधीयते, तेन चार्थस्य देवतात्वं प्राप्तमेवानूयते । येन हि शब्देनोद्दिश्य हविस्त्यज्यते तदर्थां देवता भवति तस्मान्न पर्यायप्रसक्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

अतिदेशस्थलेऽपि विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

तथोत्तरस्यां ततो तत्प्रकृतित्वात् ॥ १४ ॥

सौर्यादिविकृतिषु प्राप्तेषु अग्नेरहमुज्जितिमित्यादिनिगमेषु विधिगतमूर्त्यपदवदादित्यातिशब्दा अपि वान्या इत्यनियमः त्यागमात्र एव विधिशब्दनियमादिति प्राप्ते,—विधिशब्दस्य यागकरणकभावनारूपयागभावनायामङ्गत्वेन नियमात्मवत्त्र तन्नियम एवेति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

आधाने अग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥ १५ ॥

आधाने अग्नये पावकायेत्यादिपवमानेष्टौ चोदकानुमहायाग्निशब्द एवोपार्थ इति प्राप्ते,—भावनाङ्गत्वेन शब्दद्वयविधानात्सर्वत्र मिलितयोः प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

आधानात्पयोऽग्नेर्गुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥ १६ ॥

पृथ्व्यान्यथमानवादिशेषनिर्देशान् ॥ १६ ॥

पवमानेष्टाद्यान्यमात्रं प्रकृत्य पृथ्व्यानाग्नेयः कार्यः पावकवान्मांशव इति । तत्र पृथ्व्यः शब्दे देवतागुणत्वाद्पृथ्वन्त्वन्तमग्निमात्रहेत्यादिमगुणमभिधानमिति प्राप्ते,—अग्नर्गनीमृतायां देवतायां पृथ्वन्त्वत्वाद्यन्ययायोगादाग्नेयोमन्त्रो पृथ्व्यामिति मन्त्रविधेयनियमायां विधिर्देवता तु प्रकृतिवदेवेति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

गसावन्वष्टपदाज्ययोर्विधिगद्वाभ्यामेवोस्रावनस्पतिगद्वाभ्याम-
भिधानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्द्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ १७ ॥

ज्योनिष्टांभे गौरनुबन्ध्यः तत्र उस्त्राया वपाया भेदस इति मन्त्रः श्रुतः
तेन प्राकृतच्छागम्य वपाया भेदस इति मन्त्रो निरर्तते । तत्रानुबन्ध्या-
या द्रव्यन्वाप्त विधिगद्दनियम इति प्राप्ते,—प्रकरणपठितेनोस्त्रागच्छे-
नैयाभिधानं नियामकसंभवेऽनियमायोगादिति सिद्धान्तः । यस्तु
प्रष्टुशौ पशुगच्छेन विधिः, छागगच्छेन निगम इति भेदः स आर्थिक इति
न तस्यातिदेश इति हेतव्यम् ॥ १७ ॥

अप्रमृथेऽग्नीपरुणयोः स्विष्टकृच्छदेनाभिधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

स्विष्टकृदेवतान्परत्वे तच्छब्दत्वान्निर्वर्तते ॥ १८ ॥

अप्रमृथे अप्रीपरुणौ स्विष्टकृत्तौ यजनीति श्रुतम् । तत्र स्विष्टकृ-
च्छब्दस्याग्नौ रूढत्वान्नाग्नीपरुणयोः सामर्थ्यम् अतः स्विष्टकृत्कार्ये लक्ष-
णयाग्नीवरुणयोर्विधानम् । अतो निगमेऽग्नीपरुणावावहेत्यस्विष्टकृच्छब्दक-
त्यगेषुनि प्राप्ते,—भूतस्विष्टकरणाभावेऽपि स्विष्टरुणयोगसंभवात्प्रयो-
गान्तगपेभ्या भूतशाल्वम्याप्युपपत्तेर्ग्नीवरुणदोरपि तद्गुणरुयोश्च
देयतात्वात्स्विष्टकृच्छब्दकमेवाभिधानमिति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

अग्नीपोर्वपि गप्रयोगेऽनुर्गुणेनाग्निपरिरेनाग्नेरभिधानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

गगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात् ॥ १९ ॥

पशुपुरोडासे स्विष्टकृद्गुणलोपः श्रुतः अग्नि यजनीति तत्र यागमात्रं
कहोपो न तु निगमेऽपि प्राप्ते,—प्रयोग एव निर्गुणविधेः सर्वत्र गुणलो-
प इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

अन्याग्नेऽग्निपरुणस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २० ॥

स्विष्टकृदापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयोगजनवदङ्गानामर्पसंयोगात् २०

दर्शपूर्णमामयोमृतीयोऽनुयाज. स्विष्टकृदेवत्य स आगदुपकारक
इति प्राप्ते,—स्विष्टकृत्तागदेवतागमात्प्रशक्तर्मस्वाग्नेयमेव, न च निगम-
काभारः द्रव्यप्रतिपत्त्या दृष्टदेवतागमणेन च कृत्कार्यस्योत्तरार्पेस्विष्ट-
कृत्. प्रयोगनानाकारत्वाद्गुणस्य तु प्रयोगनान्तगमायात्तस्यैव स्वि-
ष्टकृदेवतागमात्प्रत्ययस्य गुणत्वादिति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः याज्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २१ ॥

अन्वाहेति शस्त्रवत्कर्म स्याच्चोदनान्तरात् ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोस्तिष्ठन्याज्यामन्वाहेति अर्थप्राप्तस्यैवोच्चारणस्य पुनर्विधानं दृष्टार्थं तदिति प्राप्ते,—उच्चारणमनूय तिष्ठन्निति गुणविधानान्नोच्चारणस्यादृष्टार्थं विधानमिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

मनोतायामुदाभावाधिकरणम् ॥ २२ ॥

मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् ॥ २२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतंति मन्त्रः तत्रैव 'यद्यप्यन्यदेवन्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्या' इति वचनम् । तत्राग्नीषोमदेवस्य केवलाग्निदेवत्याया मनोताया असामर्थ्यादुत्कर्षप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं न तु विकृतावृहनिवृत्त्यर्थं प्रकृतावेवार्थवत्त्वोपपत्तेः, अतो वायव्यादिषु यथादेवमूहितन्यमिति प्राप्ते,—केवलाग्नेः प्रकाशकस्यापि तद्दारेणाग्नीषोमप्रकाशरूपत्वसंभवात् प्रकृतावाग्नेय्येवेति वचनमर्थवत्त्वं विकृतिषु सामान्यसंश्रन्धाभावाच्च नोत्कर्षप्राप्तिः तस्माद्विकृतिपूर्वप्राप्तेस्तन्निषेधार्थं वचनमिति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम् ॥ २३ ॥

पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात्तद्योनिपूर्वत्वात्स्यादृचां प्रविभक्तत्वात् ॥ २३ ॥

वैश्वन्तोमे कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति श्रुतं साम वृहद्रथन्तरयोर्व्योन्योरन्यतरत्र गेयम् । अथवा अस्यापि रथन्तरत्वाद्व्यन्तरयोर्नावेत्र कण्वस्य रथन्तरमिति योगप्रतीतिरिति प्राप्ते,—कण्वसंश्रन्धे मानाभावेन सामविशेषे ऋद्ध एवायम् । अतः स्वयोनापेक्ष गेयम् । उल्लसप्रन्धे तस्याः पाठस्य प्रत्यर्थत्वान् । सामाधार्योन्युत्तरापरिज्ञानाय हुत्तराप्रन्धः यस्य तु षौत्साद्व्योनिर्नोत्तराप्रन्धे तेषां प्राकृतीष्वेव ऋक्षु गानमिति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्व्यो गानाधिकरणम् ॥ २४ ॥

कार्पत्यादुत्तरयोर्व्याप्रकृति ॥ २४ ॥

कण्वरथन्तरं प्राकृतोत्तरयोर्व्ये गेयं पाठमिदं ऋक्षपरित्यागस्याविज्ञेयायोद्कानुप्रहाणेति प्राप्ते,—उत्तराप्रन्धपठितयोर्व्ये गेयं तत्रैवोत्तराप्रन्धरूढंगिति सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

श्रुतिद्वि गुरुत्वात्कर्मोदविकाराधिकरणम् ॥ २५ ॥

प्रदाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ २५ ॥

अग्निष्टुति श्रुत आग्नेया ग्रहा भवन्तीति तत्र प्राकृतस्तोत्रशस्त्राणाम-
दृष्टार्थत्वादनृह इति स्पष्टम् ॥ २५ ॥

चातुर्मास्येष्वज्यस्यस्यविकारेणावाहनधिकरणम् ॥ २६ ॥

उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं निगमेषु
पातव्यस्योपलक्षणत्वात् ॥ २६ ॥

चातुर्मास्येषु पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति श्रुतं तत्र देवानाज्यपाना-
हेत्यादिनिगमे आग्नेयदधिपानित्यूहः दधिमिश्रिताज्यस्य पृषदाज्यपदा-
र्थत्वादुभयोरपि हविष्ट्वान् अथवा द्विरुपस्तृणातीति वचनादधि प्रधानं
तत्संस्कारार्थमाज्यमनो दधिपानित्येवोह, अथवा उभयसयोगे पृषदाज्यं
द्रव्यान्तरं तेन पृषदाज्यपानित्येवोह इति प्राप्ते,—पृषच्छब्दस्य चित्रवाचि-
त्वादधिमिश्रितमाज्यमेव यागसाधनं श्रुतम् अतो न कश्चिद्दूह. द्वयं वा
इदं सर्पिश्च दधि चेति तुल्यनिर्देश उपस्मरणादिनादर्थार्थत्वात्तत्रमिति
सिद्धान्त ॥ २६ ॥

इति श्रीन्यायविन्दी दशमाध्यायस्य चतुर्थं पाद ॥ ४ ॥

दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाधिकरणम् ॥ १ ॥

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेऽप्रागमवदन्त्यलोपः स्यात् ॥ १ ॥

धावाष्टयिन्य एकपाले आश्विनं द्विकपाले वैष्णवे च त्रिकपाले
प्रवृत्तिप्राप्तानां बहुना मध्ये कस्यचिदनियमनोपादानम् । एवमेका सामि-
धेनीमित्यत्र तथा द्विगत्रादिषु द्वादशाहैवदंशस्येति प्राप्ते,—प्रथमातिक्रमे
काग्ण्याभावादादित उपादानम् । अवशिष्टानां लोप इति सिद्धान्त ॥१॥

एकत्रिंश आये मृचे गानाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिनच्छन्दसां श्रुतिभूतत्वान् ॥ २ ॥

एकत्रिंशाम्ये क्रतौ एकस्या स्तोत्रीयाया यद्विष्णवमान विमृषु होतु-
राज्यमित्यारभ्य निमृषु माध्यन्दिन पवमान इत्यन्तं श्रुतम् । प्रवृत्तां
माध्यन्दिने पवमाने प्रयस्तृचाः गायत्री यार्हतस्त्रैष्टुम इति तत्र त्रिच्छन्दा
आवापो माध्यन्दिन पवमान इति वचनाद्वैकैकतृचाद्यानां विमृषा
ग्रहणं न त्यागनृचस्य त्रिच्छन्दस्त्रहानादिति प्राप्ते,—प्रवृत्तौ वचनप्राव-

त्येऽपि विकृतावानुमानिकत्वेन श्रुतिपाठयोः समत्वाद्विकृतौ चाद्यवृ-
चस्य शीघ्रोपस्थितत्वात्तस्यैव ग्रहणमिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

एकस्यामृचि धूर्गानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

त्रिकं स्तृचेषु धुर्यं स्यात् ॥ ३ ॥

एकत्रिक एव प्राकृतधूर्गानयुक्तस्तोत्राणि त्रिके कार्याणि तत्र ऋक्त्रयं
पृथक्, एकं साम तृचे क्रियत इति वचनात्, आवृत्तं धूर्पुं स्तुवत इति तु
एकस्य साम्नस्तिसृष्यावृत्तेर्गनुवाद इति प्राप्ते,—स्तुवत इति स्तोत्रावृत्ति-
श्रवणाद्वक्साप्यस्तोत्रावृत्तिरेव वचनार्थः । सा च मन्त्रावृत्तावेवेत्येकस्या
एव ऋचोऽभ्यास इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

द्विरात्रादिद्व दशरात्रस्य विध्यन्ताद्गणनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः स्यात् ॥ ४ ॥

द्विरात्रादिषु द्वादशाहातिदेशः द्वादशाप्यहान्यादितः प्रवर्तन्त इति
प्राप्ते,—द्विरात्रे यत्प्रथमं तद्द्वितीयं द्वादशाहस्येति शेषः । एवं यद् द्वितीयं
तत्तृतीयं जगतीमन्तर्गच्छन्तीति लिङ्गदर्शनान्मध्यमदशरात्रस्यैव प्रवृत्तिः
जगतीच्छन्दस्कं द्यादित आरभ्य चतुर्थः दशरात्रस्य तु तृतीयं तदन्तर्ग-
च्छन्ति त्यजन्तीत्यर्थः । पूर्वपक्षे तु जागतमहध्वतुर्थं स्यादिति तस्य नानो-
क्तिरसंगता स्यात् । मध्यमदशरात्रेऽपि प्रथमं द्वितीयमिति व्यवहारस-
त्त्वान् रात्रिशब्दवत्त्वरूपावान्तरसाहचर्याच्चेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

सप्तभिराधूनोतीत्यनेनाग्नौ धूनासर्षकमन्त्राणामनियमेनोपादानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अपूर्वासु तु संख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥ ५ ॥

यत्र बहूनां प्रकरणपठितानां मन्त्राणां सप्तभिराधूनोति चतुर्दशभि-
रावपतीत्यत्र ग्रहणं तत्राप्यादित उपादानं प्राप्ते,—प्रकरणेन सर्वेषागङ्ग-
त्वावगमान् क्रमराधेनादितो मध्यतोऽन्ततो वा सप्तादिग्रहणमिति
सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

विष्टदस्तोमनेऽप्राप्तानां सागमागमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

स्तोमविष्टदौ प्राकृतानामभ्यासेन तु संख्यापूरणमधिकारात्सं-

ख्याया गुणशब्दत्वादन्वस्य चाश्रुतित्वात् ॥ ६ ॥

एकविंशतिरात्रेणेति स्तोमवृद्धौ सामान्तरागम एव संख्यासाम-
न्वस्यान् शान्तु नागमः अत्र होत्रावपन्तीत्यनेनावमव्यानां गायत्र्याशाधार-

त्वनियमान् ऋचां संभवात् । सामागमोऽथ्यत एव परमानस्तोत्रविषय
एव स्तोत्रान्तरेष्वगत्याभ्यास इति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

बहिष्पवमानेऋगागमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

बहिष्पवमाने तृगागमः सामैकत्वात् ॥ ७ ॥

बहिष्पवमाने पूर्वयत्नामागमे प्राप्ते,—एकं हि तत्र सामेति वचनात्-
सामागमः किन्तुगागमः य एकं बहिष्पवमानेन स्तुवीतेत्यनभ्यासस्य
पराक शब्देनोपेतिरिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

सामिधेनीष्वग्निष्ठानामागमेन संगव्यापूरणम् ॥ ८ ॥

अभ्यासेन संगव्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ ८ ॥

एतद्विंशतिमनुश्रूयादिति सामिधेनीशृद्धानेऋद्गानामेवर्चा प्रथमोत्त-
मयोरभ्यासेन संगव्यापूरणे त्रि प्रथमानन्वाह त्रिरुत्तमामिति वचने
त्रित्वस्याविरक्षितन्यागात्तदुक्तसंख्यापूरणार्थत्वस्यैत्र त्रिशब्देनापलक्षणा-
दिति प्राप्ते,—द्विधनुग्भ्यासेनापि पश्चदशसंगव्यापूरणात् त्रिरभ्यासमन्-
त्रियतो येनोपलक्षणार्थः स्यात्तस्मात्प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यम्यावग्निष्ठानामागम
इति सिद्धान्तः । अत्र च संगव्यैरागम्यमानाना कर्माङ्गत्वे प्रमाणम् । अन्यथा
संगव्यायाः सामिधेनीष्विष्टेद्वद्वाक्प्रत्यङ्गत्वानुपपत्तेः । एवं सर्वरागमे
ज्ञेयमिति ॥ ८ ॥

षोडशिनोप्राप्तत्वं ॥ ९ ॥

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृन्त्रविधानात् ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशिनं गृह्णातीति निहितः षोडशिशब्दो विकृतित्वेव
उत्तरेऽग्नि षोडशस्य गृह्यत इत्यादिवचनान्, अन्यथा प्रकृतितः प्राप्ति-
संभवेन तद्वैयर्थ्यात् । अग्निष्टोमे गज्जन्यस्य गृह्णीयादिति वैकृताग्निष्टो-
माभिप्रायम् । तस्मात्प्रवृत्तत्वात्तत्रैव वाक्याद्विकृतावुत्कर्ष इति प्राप्ते,—
अग्निष्टोमादिशब्दानां दृग्स्यविकृतिपत्त्वायोगाद्वाग्ज्यादिनिमित्ते प्रकृ-
तावन्त्येव विकृतौ पुनःश्रुतिर्नैमित्तिकत्वात्तैति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

भाष्यपाराएषोडशिपदम् ॥ १० ॥

तस्याप्रपणाद्ग्रहणम् ॥ १० ॥

षोडशी भाष्यणादुक्त्याद्वा विरन्धेन समुशयेन वा प्राहः भाष्यणा-
द्ग्रहानि, इत्याद्ग्रह्णातीति वचनद्वयादिति प्राप्ते,—उक्त्याद्ग्रह्णातीत्यस्यानु-

फूध्यादूर्ध्वकाले गृह्णातीत्यर्थः तेन दिग्योगनिमित्तैर्धर्यं पञ्चमी न त्वपादाने तस्मादाप्रयणादेव प्राह्य इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

तृतीयसवने एव षोडशप्रहणम् ॥ ११ ॥

तृतीयसवने वचनात् स्यात् ॥ ११ ॥

प्रातःसवने गृह्णातीत्यादिवाक्यैः सवनत्रयेऽपि षोडशप्रहणं तत्रा-
शयोः सवनयोरुक्त्याभावेन तदानन्तर्यासंभवेऽपि वचनबलाद्ब्रह्णमिति
प्राप्ते,—प्रातःसवन इत्याशुक्तस्य प्रातःसवनादिनिन्द्या तृतीयसवने षोड-
शिविधिपर्यवसानात्तत्रैवास्य प्रहणमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

षोडशप्रहस्यस्तोत्रशस्त्रत्वम् ॥ १२ ॥

उक्त्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्सति हि संस्थान्यत्वम् १२

अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादिति विहितः षोडशी स्तोत्रशस्त्ररहितः
कार्यः अन्यथा षोडशसंस्थत्वापत्तौ अग्निष्टोम इत्येतद्विरोधान् अग्निष्टो-
मादिपदानां तत्तत्स्तोत्रशस्त्रसंस्थानिमित्तत्वादिति प्राप्ते,—अग्निष्टोमे प्राप्ते
राजन्यस्य न तत्संस्था किंतु षोडशसंस्थेति वचनार्थः, तस्मात्स्तोत्रश-
स्त्रसहित एव कार्यं इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ १३ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे वैखानसं पूर्वेऽहन्साम भवति षोडशयुत्तर इति षोड-
शिविधिः, न चोतरेऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यत इति सामान्यवचनात्प्राप्तिः
अस्य विशेषवचनत्वेन शीघ्रप्रवृत्त्या विधिसंभवादिति प्राप्ते,—प्रयोजना-
भावाच्छीघ्रप्रवृत्तेः द्विरात्रान्तरपरिसंख्यैव षोडशिनियमस्य क्रियने । तेना-
ङ्गिरसां द्विरात्र एव नियमः द्विरात्रान्तरे तु प्रकृतिवद्विकल्प एवेति
वृत्तिरून् । भाष्यकारास्तु परिसंख्यायां त्रैदोष्याद्वैखानमविध्यर्थैवात्त्वमे-
वेत्याहुः ॥ १३ ॥

नानाहीने षोडशप्रहणधिकरणम् ॥ १४ ॥

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन प्रतीयेत

भोजनवत् ॥ १४ ॥

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इति श्रवणादेकरिमन्हीने चतुर्थे
गृहीत्वा पुनश्चतुर्थे षोडशी प्राह्य इति प्राप्ते,—एकस्याहीनस्यैकमेव चतुर्थ-

मन्यत्त्वष्टममिति न तत्र ग्रहणं अहीनस्येत्येकप्रचनं तु सामान्याभिप्रायं
वीप्सा च नानाहीनाभिप्रायेति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

विकृतौ ग्रहाणामाप्यणापताधिकरणम् ॥ १५ ॥

जगत्साम्नि सामाभावादृक्तः साम तदार्यं स्यात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे यदि जगत्सामा आप्यणाग्रान् गृहीयादिति श्रुत तत्र
प्रकरणाज्जगत्सामशब्देन ज्योतिष्टोम एवेति प्राप्ते,—जगत्यामुत्पन्नस्य
साम्नो ज्योतिष्टोमेऽभावाद्द्विपुत्रत्येव तत्सत्त्वात्तत्रैवाप्यणाग्रनेति सिद्धान्तः ।
ग्रथन्तरमेव ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमित्युत्पन्नत्वाज्जगत्सामशब्देनो-
च्यते इति तु न युक्तम् । लक्षितलक्षणाप्रसङ्गान् ॥ १५ ॥

ससवे उपवत्यप्रत्योरभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात् स्यात् ॥ १६ ॥

यत्र बृहद्रथन्तरयोः समुच्चय मंसं उभे कुर्यादित्यादौ तत्र उपरती
ग्रथन्तरस्य प्रतिपदं कुर्यादप्रतीकं बृहद्रथष्टस्येत्यादुभयवर्मानुष्ठानं विकल्पे-
नेति मुख्यत्वाद्वा ग्रथन्तरवर्मतेवेति प्राप्ते,—उभयसामकरयैकैरसामकृत्वा-
भावान्निमित्ताभावनं तद्वर्मानुष्ठानमेवेति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

ऐन्द्रवायवस्य सवांदावप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे उपाश्वन्तर्यामावधाराग्रहौ विधाय यदैन्द्रवायवाम्ना ग्रहा
गृह्यन्ते अण्व्या धारया गृह्णातीति श्रुतम् । तत्र ग्रहाणां संपा विध्यन्तर-
प्राप्तानामप्रताविधिं ततोपाश्वन्तर्यामाभ्यामपि प्रागैन्द्रवायवग्रहणमिति
प्राप्ते,—धारासंयोगाद्धारप्रहाणामेव गृह्णातिनोपादानात्तेषां चैन्द्रवायवा-
प्रतायाः पाठप्राप्तत्वाद्बक्ष्यमाणानां धाराग्रहाणां संश्लेषेण कीर्तनमिदमत
स्वस्थानस्थितैरेन्द्रवायवस्येति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

कामयोगेऽप्यैन्द्रवायवस्यादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १८ ॥

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ १८ ॥

ऐन्द्रवायवाम्नां ग्रहान् गृहीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजा. कल्पे-
रिति तदनन्तरं काम्याग्रवधिवानमिति सर्वादितं प्रतिकर्षं इति प्राप्ते-
प्रस्तुतधाराग्रहाणामेवप्रताविशिष्टानां फलसंबन्धात्स्वस्थान एवैन्द्रवायव
इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

आशिनादिप्रदानां प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १९ ॥

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्तदादिषु ॥ १९ ॥

शुक्रामान् गृहीयान् प्रतिष्ठाकाम इत्यत्र तु न स्वस्थानस्थितिः अप्राप्त-
शुक्रामताया एव फले विधानात् । तस्मादादितः प्रतिकर्षः ॥ १९ ॥

आशिनादिप्रदानामैन्द्रवायवस्य शूरःप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २० ॥

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ २० ॥

अविशेषात्सर्वादितः शुक्रग्रह इति प्राप्ते,—ऐन्द्रवायवादिधाराप्रदानां
प्रकृतत्वात्तदाश्रितैव शुक्रामता फले विधीयत इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः ।
इदमेव वक्ष्यमाणानामैन्द्रवायवामा प्रहा गृह्यन्त इति कीर्तनस्य प्रयोजनं
यत्तेषामाश्रयत्वलाभ इति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

सादनस्य प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २१ ॥

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ २१ ॥

प्रदानामपकर्षे सादनादीनामपि तद्द्वानामपकर्ष इति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

श्वनीकायामैन्द्रवापवाप्रतोक्तेः समानविध्यर्थाधिकरणम् ॥ २२ ॥

प्रदानं चापि सादनवत् ॥ २२ ॥

प्रहणस्य प्रदानार्थत्वात्प्रदानापकर्षे प्राप्ते,—अवदानप्रहणस्य न प्रदानो-
पक्रमत्वं सर्वेषु गृहीतेषु पश्चात्तदनुष्ठानात्, अतो न प्रदानापकर्ष इति
सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

श्वनीकायामैन्द्रवापवाप्रतोक्तेःसमानविध्यर्थाधिकरणम् ॥ २३ ॥

श्वनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नातं गुणार्थं स्यात् ॥ २३ ॥

द्वादशाहे श्रुतम् ' ऐन्द्रवायवामौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः,
अथेतरेषां नवानामहामैन्द्रवायवाप्रं प्रथममहरथ शुक्रामथाप्रयणाप्रम-
थैन्द्रवायवाप्रमथशुक्रामम् ' इत्यादि अत्र नवस्वहःसु यदप्रतात्रयं तन्
श्वनीकेत्युच्यते त्रयाणामनीकानामप्रतानां समाहार इति व्युत्पत्तेः ।
अनीकान्तर्गतयोश्चाद्ययोरहोः क्रमेण रथन्तरगृहत्सामत्वात्प्रकृतित एव-
न्द्रवायवाप्रत्वशुक्रामत्वयोः प्राप्तिः । अतस्तच्छ्रवणमनुवादमात्रमर्थवादो
वेति प्राप्ते,—रथन्तरसामत्वादिनिमित्तकत्वेन प्रकृतितः प्राप्तावप्यनैमि-
त्तिकत्वार्थं पुनर्विधानं, तत्फलं चैतद्दहर्विकृतावसत्यपि रथन्तरगृहत्सा-
मत्वे ऐन्द्रवायवशुक्रामतयोः प्राप्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणम् ॥ २४ ॥

द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्टवत्समानविधानं स्यात् ॥ २४ ॥

उक्ताप्रतारूपं द्वादशाहस्य समूढत्वं नाम, व्यूढरूपं तु ऐन्द्रवायवामौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथैतरेषां दशानामहामैन्द्रवायवाम् प्रथममहः अथ शुक्रामथ द्वे आम्रयणामे अथैन्द्रवायवाम्रथ द्वे शुक्रामे अथाप्रयणाप्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवामे इति । तत्र व्यूढस्यापि ऋत्वर्थत्वं फलार्थत्वं चेति प्राप्ते,—व्यूढस्वरूपस्याप्रसिद्धत्वात्तज्ज्ञापनार्थकं वाक्यं तस्य च फलसंबन्धो वाक्यत्रयेणेति न ऋत्वर्थत्वं किंतु समूढमेव ऋत्वर्थमिति सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

संवरसरसत्रेऽनीकानां विद्वद्वाधिकरणम् ॥ २५ ॥

ऐकादशिनवत्रयनीकापरिष्टितिः स्यात् ॥ २५ ॥

गवामयने एकपद्यधिकानि त्रीणि शतान्यहानि अशीतिशतं पूर्वं पक्षः, तथोत्तरं, मध्ये विपुवान् । तत्राहः—ऋषिं ताण्डकिनः समामनन्ति—प्रायणीयं प्रथममहः चतुर्विंशं द्वितीयं, ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः एकः पृष्ठथः पडहः स मासः, स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमः, ततस्त्रयोऽभिप्लवाः पडहाः, एकः पृष्ठथः पडहः, अभिजिन्नामैकाहः ततस्त्रयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि, आद्याभ्यामहोभ्यां सह पण्मासाः । तदिदं पूर्वं पक्षः । ततो विपुवान् । अथोत्तरं पक्षः—त्रयः स्वरसामानः विश्वजिन्नामैकाहः पृष्ठथः पडहस्त्रयस्त्रिशारम्भणः त्रयोभिप्लवाः पडहाः तान्यष्टाविंशतिरहानि पुनः पृष्ठथः पडहस्त्रयस्त्रिशारम्भणः चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः ततस्त्रयोऽभिप्लवाः पडहाः आयुर्गौरिति द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्चेति द्वात्रिंशदहानि आद्यैरष्टाविंशत्यहोभिः सह पण्मासाः । अत्र भाष्यकृता द्वादशाहातिदेशेन प्राप्तामनीकामाश्रित्य विचारितम् अनीकाया आवृत्तिं विना सकलाहः पूरणायोगान्नवस्वहःसु त्रयनीकामनुष्ठाय पुनर्नवमु तदनुष्ठानमित्येवं रीत्या दण्डकलितवदावृत्तिः, अप्रतानामहर्धर्मत्वादिति प्राप्ते,—उद्दिश्यमानस्य प्रथममित्यस्याहो विशेषणायोगात्प्रथममैन्द्रवायवाम्रमिति फलितं, गवामयने पूर्वपक्षसौ नववा त्रिभागात्प्रथमादिभागेषु नवसैन्द्रवायवाम्रप्रतादीनां नवानामनीकानामनुष्ठानात्स्वस्थानविवृद्धिरिति सिद्धान्तः । एवं च सत्युत्तरपक्षसि पञ्चमे

पडहान्तर्गते त्रयस्त्रिंशस्तोमकेऽहन्यामयणाप्रतादर्शनं युज्यते । पूर्वस्मि-
 न्पक्षस्यत्र नवमभागे आमयणाप्रताया अनुष्ठानादुत्तरं पक्षसि प्राति-
 लोम्येनानुष्ठीयमाने प्रथमभागेऽहर्नवकरूपे आमयणाप्रतायाः संभवा-
 त्पञ्चमस्य च तदन्तर्गतत्वात् । दण्डकलितवदावृत्तौ तूत्तरपक्षस्येकमह-
 र्व्याय त्र्यनीकासमाप्तिः । ततः पुनरैन्द्रवायवाप्रत्वादारभ्यानुष्ठाने द्विती-
 यमहरैन्द्रवायवाप्रं तृतीयं शुक्राप्रं चतुर्थं विश्वजिदाप्रयणाप्रं त्रयस्त्रिंशं
 पञ्चममहरैन्द्रवायवाप्रं प्राप्नोतीति लिङ्गदर्शनानुपपत्तिरिति तदिदमुक्तम-
 तिदेशतरुयनीकाप्राप्त्यभावात् । अभिप्लवे हि व्योतिर्गौरायुरितिनामधेयैरे-
 काहज्योतिरादिधर्मातिदेशः । स च चोदनालिङ्गाद्वृत्तवान् । एवं च रथन्त-
 रसामस्यैन्द्रवायवाप्रता । बृहत्सामसु च शुक्राप्रतेति अभिप्लवपडहेऽपि
 प्रथमनृतीयपञ्चमानां रथन्तरसामत्वादैन्द्रवायवाप्रता अन्येषां बृहत्साम-
 त्वाच्छुक्राप्रतेति न त्र्यनीकाप्रसङ्गः । तथा नवधाविभागोप्युक्तः । द्वाद-
 शाहे प्रायणीयोदयनीयान्तरालस्य दशभिरनीकैः पूरणादशमे चैन्द्र-
 वायवाप्रतायाः सत्त्वादत्रापि पूर्वपक्षसि दशधाविभक्ते दशमो भाग
 ऐन्द्रवायवाप्रः स्यादुत्तरार्धस्य च प्रातिलोम्येनानुष्ठाने प्रथमो भाग ऐन्द्र-
 वायवाप्रः स्यादिति तदन्तर्गतपञ्चमाहे आमयणाप्रतानुपपत्तिः सिद्धान्तेऽपि
 स्यात् । किञ्च पूर्वपक्षे त्र्यनीकाया अहर्धर्मत्वात् पृष्ठपडहे च नामधेयेन
 द्वादशाहिकपृष्ठपडहधर्मप्राप्तेरुयस्त्रिंशस्य च पञ्चमस्याह आमयणाप्रत्वा-
 दत्रापि सन्ति विपरीतं लिङ्गमिति तस्माद्यथावार्तिकमुच्यते—गवामयने
 प्रत्यक्षवचनेनैव त्र्यनीका विहिता तत्र प्रथममहरित्वहःशब्दस्योत्तरत्रा-
 प्यनुपङ्गात्प्रथमादह आरभ्यासमाप्तेरैन्द्रवायवशुक्राप्रयणानां व्यतिपङ्केणा-
 प्रता विधीयते । त्रिष्वहःस्यैन्द्रवायवाप्रतात्रयमनुष्ठाय पुनस्त्रिषु तद-
 नुष्ठानमिति प्राप्ते,—उद्देश्यस्य विशेषणयोगादहर्मात्रोद्देशे चाथेतिनिर्देशा-
 योगात्प्रथममैन्द्रवायवाप्रमित्येवान्वयः । अहःपदं त्वहःसंघातानुवादः ।
 एवं च भागधर्मत्वाद्प्रतानां नवधा विभागः अवान्तरप्रकरणाच्च पूर्वपक्षसि
 निवेशात्तदन्त्यभागे आमयणाप्रता उत्तरपक्षसि च प्रातिलोम्येनानुष्ठाने
 प्रथमभागे आमयणाप्रतेति लिङ्गदर्शनोपपत्तिः । दण्डकलितावृत्तौ त्वा-
 द्वाहर्द्वये आहत्यैन्द्रवायवाप्रताविधानात्तदूर्जयित्वा प्रवृत्ता अनीका
 अन्त्यपर्याये सप्तानामहां पूर्वार्धगतानामवशेषान्मध्यं विपुवन्तमुत्तरार्ध-
 गतं चैकमहर्व्याप्य समाप्येत अतरुयनीका न पूर्वपक्षसो धर्मः किंतु
 सामर्थ्यरूपलिङ्गान्महाप्रकरणाच्च अवान्तरप्रकरणं चाधित्वा गवामयन-

स्यैवाङ्गमिति न तस्याः प्रातिलोम्यमुत्तरपक्षसि विधीयते यत्पूर्वपक्षसि
विहितं तस्यैवोत्तरं प्रातिलोम्यविधानात् । आनुलोम्येन प्रवृत्तौ च त्र्य-
स्त्रिंशो व्याख्यानाप्रतानुपपत्तिः । सिद्धान्ते त्वविरोधादादित आग्भ्य
त्र्यनीका प्रवर्तते । उत्तरे च पक्षसि प्रातिलोम्यं लभत इति लिङ्गोपप-
त्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २५ ॥

वृद्धे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणम् ॥ २६ ॥

छन्दोव्यतिक्रमाद्बृद्धे भक्षपवमानपरिधिक्रपालमन्त्राणां यथोत्पत्ति-
वचनमूहवत्स्यात् ॥ २६ ॥

द्वादशाहे छन्दासि वान्योन्यः लोकमभ्यध्यायन् गायत्री त्रिष्टुभ-
त्रिष्टुजगत्या जगती गायत्र्या इति छन्दोव्यतिक्रमः श्रुतः । नत्र
भक्षपगिध्यादीनामपि गायत्रादिशब्दैर्गगादादिष्वभिलाषाद्वायत्रशब्दनि-
र्विष्टं प्रातःमयनीयभक्षत्रैष्टुभशब्दितस्य माध्यन्दिनीयभक्षस्य स्थाने
स्यात् । तथा श्येनोसि गायत्रं छन्दा इत्यादिषु षणोऽमि त्रिष्टुपृच्छा इत्या-
दिस्थाने सुषणोऽसि गायत्रं छन्दा इत्येवमूहितव्यमिति प्राप्ते,—मन्त्रगता-
नामेव गायत्रादिपदानां व्यतिक्रमो नान्येषामिति सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

इति श्रीग्यायत्रिन्दो दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

रथन्तरादिसानां तृच गानाधिकरणम् ॥ १ ॥

एकैकस्थानानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायत् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमादौ रथन्तरादीनि सामानि एकस्म्यामृचि गेयानि तत्रैवा-
जानान् । एकं साम तृचे क्रियत इति त्रिध्वभावादर्थवाग्मात्रमिति
प्राप्ते,—ऋक्सामोराचेत्यादिस्तुतिरल्पनेन विधिना तृचे गानविधानात्तत्र
गेयानीति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

स्वर्दृशब्देन वीक्षणस्य काश्र्यताधिकरणम् ॥ २ ॥

स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ २ ॥

रथन्तरे प्रस्तूयमाने समीलयेदिति विज्ञाय स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति
श्रुतं तत्र वीक्षणं स्वर्दृशदोषारणाङ्गमिति प्राप्ते,—स्वर्दृशशब्दवीक्षणयोः
स्तुत्यादिफलरूपेण निर्ज्ञातप्रयोजनयोः कालार्थं एव मन्त्रं प्रतिश-
ब्दान् । अतः स्वर्दृशशब्दात्प्रति समीलनम् ॥ २ ॥

गवामपनिके षष्ठ्यपद्धदे बृहद्रथन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पृष्ठ्यस्य युगपद्विधेरेकाहवद्विसामत्वम् ॥ ३ ॥

गवामयनादिषु पृष्ठ्यः पडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इति श्रुतं, तत्र वैरूपवैगजशाकरैवतानां प्रकृतिप्राप्तानां साम्नां निवृत्तिः बृहद्रथन्तरे चैकैकस्मिन्नहनि समुच्चिते बृहद्रथन्तरे सामनी अस्येति बहुव्रीहिवद-कद्वन्द्वेनेतरेतरयुक्तयोरेव पडहसंबन्धादिति प्राप्ते,—प्रथमे बृहद् द्वितीये रथन्तरमिति रीत्या एकैकमेव कार्यम् । इतरेतरयोगोऽपि पडहापेशो न तदवयवापेशोऽतिदेशविरोधादिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागः ॥ ४ ॥

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ४ ॥

द्वादशाहं ऐकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन्निति श्रुतं तत्र प्रायणीयोदयनीययोर्मिति द्वन्द्वावगतसाहित्यस्योद्देश्यगतत्वेनाविवक्षित-त्वादेकैकस्मिन्सर्वैकादशिना आलम्ब्यव्या इति प्राप्ते,—द्वादशाहाङ्गत्वेनै-कादशिनानां प्राकरणिकवचनादेव प्राप्तेस्तेषामनुष्ठानदेशोऽयं विधीयते, देशश्चाङ्गमिति न तदावृत्त्या प्रधानावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

विश्वमित्सर्वपृष्ठ इत्यवैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशः ॥ ५ ॥

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ ५ ॥

विश्वमित्सर्वपृष्ठो भवतीति श्रुतं तत्र पाडहिकानां रथन्तरादिपट्ट-पृष्ठानां विधिरिति सप्तमे स्थितं, पडहं च तेषां पृष्ठसाधनत्वादिहापि पृष्ठ-शब्दात्पृष्ठदेश एव माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोर्मध्ये प्रयोग इति प्राप्ते,—रथन्तरं माध्यन्दिनपवमाने कुर्यादाभवे बृहन्मध्ये इतराणि वैरूपं ह्येतेः पृष्ठे इत्यादिवचनाद्वैरूपमेव पृष्ठसाधनम् । अन्यानि स्तोत्रान्तरसा-धनानि । सर्वपृष्ठशब्दस्तु पृष्ठसाधनरथन्तरादिसामलक्षकः स्तुतंग्यत्वेन सर्वशब्दानन्ययान् अतो वैरूपमेव पृष्ठदेशे नान्यानीति सिद्धान्तः ॥५॥

वैरूपवैराजमात्रोः षष्ठ्यापै निवेशः ॥ ६ ॥

वैरूपसामा क्रतुसंयोगात्रिष्टद्वैकसामा स्यात् ॥ ६ ॥

विरुतायुक्त्यो वैरूपसामेति विहितं वैरूपसाम सर्वस्तोत्रेषु कार्य-मिति प्राप्ते,—रथन्तरसामेति निर्देशसाम्यात्पृष्ठस्तुतेरेवोपस्थितेस्तत्रैव नि-वेश इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविकारः ॥ ७ ॥

त्रिवृति संख्यात्वात्सर्वसंख्याविकारः स्यात् ॥ ७ ॥

त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यस्तोत्रीयानवकोभयार्थस्य वाक्यशेषाभावे विशेषाग्रहणाद्यैर्गुण्यार्थत्वे शास्त्रस्य महाविषयत्वसंभवेन सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिरिति प्राप्ते,—योगाद्दृढैर्बलीयस्त्वात्स्तोमस्यैव विधिरिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

उभयसाम्नि वृद्धयन्तरयोः सद्युषयः ॥ ८ ॥

उभयसाम्नि विश्वजितिभागः स्यात् ॥ ८ ॥

वृद्धयन्तगोभयसामके ससरादावेकमेव पृष्ठसाधनमितरत्स्तोत्रान्तरसाधनम्, अतिदेशेन पृष्ठविकल्पप्राप्तेरिति प्राप्ते,—उचनेनैव पृष्ठद्वयसमुच्चयप्रिगानात् स्तोत्रान्तरनिषेधेऽपि चोदयशाधस्यावर्जनीयत्वात्पृष्ठ एवोभयनिषेध इति सिद्धान्तः । विश्वजिति तु रथन्तरं माघ्यदिने इति वचनात्स्तोत्रान्तरे निषेध इति वैषम्यम् ॥ ८ ॥

मध्वशनघृताशनयोः पडहान्तेऽश्वशनम् ॥ ९ ॥

पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशोऽहनि स्यात्तदानन्तर्यात्मकृतिरनु ॥ ९ ॥

संस्थिते पृष्ठे पडहे मन्त्राशयेन् घृतं घेति, यत्र पडहस्य प्रातिलोम्यविहितं तत्राद्ये एव सरियने प्रकृतिरन्मध्वशनमिति प्राप्ते,—पडहसमाप्तारैव विहितमेतन् पडहाङ्गमेव न त्वन्त्यस्यैवाङ्गं, प्रकृताप्रानुलोम्याभ्यांस्त्रिंशोस्तोमस्यान्त्यस्य समानौ कृतमपि प्रातिलोम्यस्थले त्रिवृत्स्तोमकस्यान्ते स्यादिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

पडहावृत्तापि मध्वशनघृताशनयोः सद्युषशनम् ॥ १० ॥

अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगान् ॥ १० ॥

पडहावृत्तौ मध्वशनावृत्तिरिति प्राप्ते,—सस्थाशब्देन तद्विषयनिवृत्तेरुक्तत्वात्तस्याश्च सर्गान्त एव सत्त्वात्तत्रैव मध्वशनमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

गवामपने मध्वशनघृताशनयोः प्रतिमाप्तमावृत्तिः ॥ ११ ॥

आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात्स्यात् ॥ ११ ॥

यत्र पडहस्याहरन्तरैर्व्यविहितस्यावृत्तिस्तत्रापि सर्गान्ते मध्वशनमिति प्राप्ते,—अहरन्तरप्रवृत्त्या पडहविषयनिवृत्तेर्निमित्तस्य सत्त्वान्मध्वशनावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

द्वादशाहे सत्रिधिरपि मध्वशनम् ॥ १२ ॥

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ १२ ॥

सत्राख्यद्वादशाहे मध्वशनं न कार्यं सर्वेषां यजमानत्वेन दीक्षाङ्ग-
द्व्यर्च्यविधानात्तत्र मधुनिषेवादतो घृताशनमेवेति प्राप्ते,—पुरुषार्थनिषेधस्य
न ऋत्वर्यवाधकत्वं विषयभेदान्, सोमातिदेशप्राप्तकृत्यर्च्यनिषेधस्तु प्रत्यक्ष-
विहितमध्वशनं न बाधते तन्मात्कर्तव्यं मध्वशनमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

मानसस्य दशमाहाङ्गत्वम् ॥ १३ ॥

मानसमहरन्तरं स्याद्वादशाहव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसं प्राजापत्यं ग्रहं गृह्णातीति श्रुतम् ।
एतत्कर्मान्तरम् । वाग्यै द्वादशाहो मनो मानसमिति व्यपदेशभेदा-
दिति प्राप्ते,—दशमस्यैवाहो गृह्णात्यासान्तरमिदं दशमेऽहनि मानसाय
प्रमर्पन्तीति लिङ्गान्, एकदेशत्वेन निर्देशभेदोपपत्तेश्चेति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

मघस्य बहुकृतकत्वम् ॥ १४ ॥

सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ १४ ॥

मघं प्रकृतिवदेकैक एव कुर्यान्, घट्टवचनं त्वनुवादो बहुभिः प्रत्येकं
करणादिति प्राप्ते,—कृतृपरिच्छेदकबहुत्वसंख्यया चोदकप्रतिषेधकत्ववाधाद्-
हवः संहत्य कुर्युगिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वम् ॥ १५ ॥

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

सत्रेऽपि यजमानभिन्ना एव ऋत्विजः प्रकृतिवन् ये यजमानान्
ऋत्विज इति तु यजमानसंस्कारार्थमात्विज्यविधिः । अथवा ऋत्विजां
दीक्षासंस्कारयोगाद्यजमानत्वं गौणमनूयन इति प्राप्ते,—उभयथाऽप्यप्राप्त-
कार्यन्वापसेर्वचनानर्थक्यागात्विज्यकारित्वेन यजमानविधिः, अतोऽन्ये-
षामतिदेशप्राप्तानां बाध इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

मशाहीनयोर्विषेकः ॥ १६ ॥

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदने यजमानबहुत्वेन

च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ १६ ॥

मशाहीनयोर्लक्षणमुच्यते । तत्रासनोपायिचोदनेऽप्यासीरश्रुपेयुरित्या-
ख्यातविहितं पितृव्यः । मघशब्दवाच्यत्वम् । यजत्याख्यातविहितं च ह-
र्गणेश्हीनशब्दवाच्यत्वमिति ॥ १६ ॥

पौण्डरीके सृष्टेव दक्षिणादानम् ॥ १७ ॥

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं कर्मभेदात्स्यात् ॥ १७ ॥

पौण्डरीकाल्ये एकादशाहे अयुतं दक्षिणाऽध्वसहस्रमेकादशमिति, तत्र प्रत्यहमियं दक्षिणेति प्राप्ते,—एकप्रयोगविधिविहितानामह्नां तन्त्रेण नृत्विगानतिः । अन एकैव दक्षिणेति । नच प्रकृतौ द्वादशाहे अन्वहं द्वादशगतं ददातीति वचनात्तत्स्थानीयेयमपि दक्षिणा प्रत्यहं भिन्नेति वाच्यं, द्वादशाहेऽपि प्रत्यहं द्वादशगते दीयमाने यावती भवति तावत्येकैव दक्षिणैकप्रयोगत्वादिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनम् ॥ १८ ॥

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥ १८ ॥

प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणानयनश्रवणादिहापि कस्मिंश्चिद्-हनि माध्यन्दिने नयनं न तु प्रत्यहं सकृन्नयनेन संस्कृतायाः पुनः संस्कारानर्थक्यादिति प्राप्ते,—द्वादशाहे अन्वहं द्वादशशतमिति विभज्य नयनादिहापि विभज्य नयनमिति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

मनोर्क्च इत्यनेन यावदर्धसृष्ट्यापादानम् ॥ १९ ॥

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याद्विद्वस्य

सर्वगाभित्वादाग्रेयवत् ॥ १९ ॥

मनोर्क्चः सामिधेन्यो भवन्तीति कचिच्छ्रुतं, तत्राविशेषेण सर्वासां वचनविहितत्वाच्चोदकप्राप्तसंख्यावाधेन सर्वापादाने प्राप्ते,—अभिसमि-न्वनार्थमुपादेयानां कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे प्राप्ते,—चोदकशाल्यध्वदृश उपादीयन्ते, अतो नाधिकानामागङ्गाऽपीति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

वाससि मानोपावहरणपोरुत्थानम् ॥ २० ॥

वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ २० ॥

अहर्गणेऽहर्भेदे वासोन्तरम् ॥ २१ ॥

तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासःप्रकृतिः स्यात् ॥ २१ ॥

सोमे वाससि मिनोति वाससोपावहरतीति च श्रुतम्, वदुदहर्गणे प्रत्यहमुपावहरणार्थमेव वास इति प्राप्ते,—हविर्वाँनशकटे स्थितस्य सोमस्य प्रत्यहमभिष्वार्थमुपावहरणं वाग्मसा कार्यमवशिष्टश्च शकट एव वाससा वंष्टितस्तिष्ठतीत्यर्थादेव वस्त्रभेद इति सिद्धान्तः ॥ २०—२१ ॥

उपावहरणार्थमेव वासोन्तरोत्पादनम् ॥ २२ ॥

मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य ॥ २२ ॥

वृत्तान्तरं च मानकाल एवोत्पाद्यं, प्रकृतौ येन वाससा मानं तै-
वोपावहरणदर्शनादिति प्राप्ते,—प्रकृतौ मानवाससोपावहरणस्यार्थिकत्वा-
दहर्गणे तु मानवेलायामनुपपत्त्यभावादेकस्मिन्नेव वाससि मीत्वोपनह्य
स्थापितस्याभिवक्काले उपावहरणार्थमेवान्यद्वास इति सिद्धान्तः ॥२२॥

इति श्रीन्यायविन्दौ दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ॥ १ ॥

पशोरेकहविष्टुं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमित्यत्र तद्धितेन पशोरेव देवतान्वयबोधनात्समस्तस्य
पशोः पुगोडाशवत्यागः हृदयस्याग्ने वद्यतीत्यादीन्येकादशावदानस्थानानि
मध्यपूर्वार्धवत्तरमात्पशुरेकं हविरिति प्राप्ते,—अग्नीयमानत्वाद्वृद्धयादीना-
मेव हविष्टुम् । अवदानं हि हविष एव संस्कारः । पशुस्तु हृदयादिप्रकृ-
तित्वेन देवतान्वयी, तस्माद्धृदयादीन्येव देवतायै देयानि तेभ्य एव
द्रवदानप्रहणमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

पशोर्हृदयादिभिरेव यागः ॥ २ ॥

हविर्भेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्योऽवदानं स्यात् ॥ २ ॥

सप्तमैः पञ्चद्वैर्यागैः नत्वेकादशभिरेव, एकादश वै पशोरवदानानि
एानि द्विरवद्यतीति एकादशाना द्विरवदाननियमः, अन्येषां तु पञ्चाव-
दानवचनान् त्रिरवदानमिति प्राप्ते,—हृदयादीनामेवावदानश्रवणात्तेषामेव
हविष्टुं नान्येषां मानाभावादिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमेऽनिग्वाशेषेषुषु स्विष्टृदोमः ॥ ३ ॥

इज्याशेषात्स्विष्टृदुद्विज्येत प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥

स्विष्टृदुप्रमृतयो हृदयादिभ्य एव कार्याः, त्र्यङ्गैः स्विष्टृकृतं यजतीति
वचनं तु तेषामेव त्रित्वविध्यमिति प्राप्ते,—एकप्रसरत्वाभेदेनाङ्गानुवादेन
त्रित्वविध्ययोगादोः पूर्वार्धेभ्य गुदमध्यतः श्रोगिजपनार्थस्येति वाक्यगोपेऽ-

न्येषां कीर्तिनात्तैरेव त्रिभिः स्विष्टकृदादयः आकीर्णकरत्वेन तत्प्रतिपत्त्यर्थं
वचनेन स्विष्टकृद्विनियोगाद्बृहदादिवाच इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अध्यय्या इडामश्रविकारता ॥ ४ ॥

अध्यय्नी तु होतुरुयङ्ग्वदिडाभक्षविकारः स्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चौ अध्यय्नी होत्रे हरतीति श्रुतं, तत्र अत्रानस्थिभिरिडां वर्धयन्ती-
नियन्तादिदान्तर्गता अध्यय्नी नाम उथम उपरितनभागरूपा होतृभागे
नियम्यत इति नेडाभक्षवाभिक्तेति प्राप्ते,—अनस्थिभिरित्यस्य हृद्यं प्राग्य
ति जिह्वां वक्षइत्यादिवचनोक्तानुवादात्तत्र चाध्यय्नीकीर्तिनाभाना-
द्यहोत्रे हगति तदध्यय्नीमिति अपूर्वविधानादिडाभक्षवाभिक्तेवेति
सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वनिष्ठोभंशविकारत्वम् ॥ ५ ॥

अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्यय्नीवत् ॥ ५ ॥

वनिष्ठुमग्नीधे हरन्तीत्यत्र वनिष्ठोग्निद्यायां सत्त्वात्त वाचकत्वमिति
विशेषाद्वाङ्मयाम्,—इडासंस्कारार्थं वनिष्ठुप्रामनं न्तु तस्येडाभक्षत्वमतो-
ऽग्नीधे प्राप्यमाण इडाभक्षवाचक इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

मैत्रावरुणस्यापि इडामश्रितृत्वम् ॥ ६ ॥

अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ ६ ॥

पञ्चौ मैत्रावरुणस्यापूर्वत्वात्नेडाभक्ष इति प्राप्ते,—प्रीपानुवचनरूपाध्ययु-
होतृसार्थकारित्वात्कर्तृसंस्कारार्थो भक्षो भवतीति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

मैत्रावरुणस्यैकभागत्वम् ॥ ७ ॥

द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ ७ ॥

मैत्रावरुणस्य द्वौ भागाविति प्राप्ते,—तन्त्रेणाध्ययुहोतृमृत्तिहेनोरेक-
स्यैव भागस्य भक्षार्थं दानमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्षभावात् ॥ ८ ॥

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ ८ ॥

वपाश्रपणस्याध्ययुसार्थस्य करणान् प्रतिप्रस्थातुरिडाभक्षः स्यादिति
प्राप्ते,—यस्य यदपूर्वकर्तृत्वं तस्य तच्छेषमक्षणं, तत्र प्रतिप्रस्थातुर्वपाया-
निःशेषहोमात्त भक्षप्रसनिः, नच दक्षिणतो निवाय प्रतिप्रस्थाताऽश्च
कीनि वचनाद्बृहदाग्रदानगमित्तेन तज्जः स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः
एतदधिकरणं तु चन्द्राग्रायामध्ययोरिडावदानं तद्विषयमिति शेषं, तेनाध्य-
योरिगावदानकर्तृत्वपक्षे न प्रतिप्रस्थातुरिडाभक्ष इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

आज्यभागा यजतीत्यनेनापूर्वगृहमेधीपविधानम् ॥ ९ ॥

विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्गृहणात्पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ ९ ॥

साकमेधे पर्वणि गृहमेधीयेष्टौ आज्यभागौ यजतीतिवचनमतिदेशप्राप्तानुवादः, एवं सत्यानर्थक्यादाज्यभागविधाने सति प्रकृतिसादृश्यादतिदेशरूपनेति द्वितीयः पक्षः । औषधद्रव्यकत्वसादृश्यादेवातिदेशमिद्वेत्तत्पुनःश्रुतिमात्रमिदमिति तृतीयः । विध्येकवाक्यत्वाभावान् स्तुत्यसंभवेन कर्मान्तरविधित्वं वा । अमेदप्रत्यभिज्ञानादेतस्याप्यसंभवादङ्गान्तरपरिसंरयेति पञ्चमः पक्षः । दोषत्रयापत्तेरेतद्विज्ञानामेवातिदेश इति षष्ठः । अतिदेशस्य प्रत्येकपदार्थाविषयत्वेन नैतत्संभवः प्राकृतप्रकारमात्रप्रतिपादकत्वान्, अतोऽतिदेशोपसंहारोऽयं प्रकृतिवदाज्यभागौ यजतीति मप्रमः । एवं सत्यतिदेशानर्थक्यात् चोदकलोपार्थत्वेनापूर्वतापरमिदमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदायतुष्ठानम् ॥ १० ॥

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ १० ॥

गृहमेधीय एव स्विष्टकृदिहादि च प्रत्यक्षश्रुतं कर्तव्यं तदितरत्र कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

गृहमेधीये प्राग्नित्रादिभक्षणभावः ॥ ११ ॥

स्विष्टकृति भक्षणतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ११ ॥

गृहमेधीय एव प्राकृताङ्गश्रवणं परिसंख्यार्थमिति कृत्वा चिन्ता तदा हि सज्जानीयमेव यागान्तरं परिसंख्येयमाज्यभागाभ्यां, स्विष्टकृता तु प्राग्नित्रादिशेषकार्यं वचनात्तु इडोपहानमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

प्रायणीयातिष्ययोः शंष्विहास्तत्वम् ॥ १२ ॥

शंष्विहान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पत्न्यनूयाजप्रति-

षेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रुतं शंष्यन्ता प्रायणीया संतिष्ठन्, न पत्नीः संयाजयन्ति, इहान्ता जातिष्व्या संतिष्ठन्, नानूयाजान्यजतीति । तत्र न पत्नीः संयाजयन्तीत्यादिना पत्नीमंयाजा न, सथानुयाजानेव न कुर्यान् अन्यसु कुर्यादिति विधिः । एवं च पत्नीमंयाजव्यतिरिक्तगृह्यविधानं, शंष्विहान्तसंस्याविधानं चेति द्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते.—यान्यभेदविक-

नपत्नीरित्याद्यर्थवादः । अतो नियमेन शंखिडान्ततैवेति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

प्रापणीयातिथ्ययोः पूर्वाम्नां शंखिडाभ्यां संस्था ॥ १३ ॥

प्रतिपेयार्थवत्त्वाद्बोत्तरस्य परस्तात्प्रतिपेयः स्यात् ॥ १३ ॥

प्रवृत्तौ द्वौ शंयू पत्नीसंयाजानां पुरस्तादेकः पश्चादन्यः । तथा इडे अपि द्वे अन्याजानां पुरस्तादेका पश्चादपरा । तत्रोत्तराभ्यामेव शंखि-
डाभ्यां तदन्तताधिधिः । एवं च पत्नीसंयाजानुयाजनिपेवोऽप्यर्थवान्,
अन्यथाऽनुयाजमात्रत्वापत्तेरिति प्राप्ते,—शंखिडाभावनायामुपरमविधा-
नात्पूर्वयोगपि तयोः कृतघोम्परमो युक्तः । नपत्नीरित्यादिनिषेधम्वंरु-
वास्यवादर्थवादो युक्त एवेति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

उपसत्तु उपसत्तु पठितानामाचारदीनामपूर्वाङ्गत्वम् ॥ १४ ॥

उपसत्तु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ १४ ॥

उपसत्तु श्रुतम्—अप्रयाजाम्ना अन्नन्याजास्ता इति । तथा श्रु-
त्वावाग्यनीति । तत्राचारदीनामभावमाशङ्क्य श्रुतेणेति नत्प्रतिप्रमव-
मिधिः । अतो नापूर्वताहेतुः अनिदेशप्राप्तानुवादो वा । नचानर्थस्यं
शङ्काम्, अपूर्वतापक्षेऽपि अप्रयाजा इति वचनद्वयानर्थकत्वस्य प्राप्ते-
रेवस्यैव तदौचित्यात् । तस्मात्प्रयाजानुयाजवर्जं सर्वं कार्यमिति प्राप्ते,—
आचारप्रतिपेधाभावेन नत्प्रतिप्रमवायोगादपूर्वन्वार्थमेव तच्छ्रवणम् ।
अप्रयाजा इति तु अनुवाद एव । आख्याताभावात् । अत आचारश्रव-
णमपूर्वार्थमेवेति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

अवभृथस्यापूर्वकर्मत्वम् ॥ १५ ॥

अवभृथे वर्हिःप्रतिपेधाच्छेषकर्म स्यात् ॥ १५ ॥

अवभृथे श्रुतम्—अगुमन्नावाग्यभागौ यजतीति, तथा अपवर्हिः
प्रयाजान्यजतीति, अपवर्हिषापन्यासां यजतीति । तत्रान्वयागवचन-
मन्मुमन्नागुगविधानार्थं नापूर्वतां घोषयति, अतो वर्हिःप्रमवचनस्य
कार्यमिति प्राप्ते,—निर्द्गुप्रमाभ्यामेव अप्रप्रे गविष्टयाभ्यु मे सोमो अ-
घोदिनि मन्प्रप्रिनां गुमन्नाधिधिरित्यान्वयागवचनस्य वचनमतो-
ऽपूर्वाङ्गत्वमर्थः । अपवर्हिष इत्यादिवचनं तु वर्हिःप्रमवचनप्रयाजानुयाज-
विषयं न वर्हिःप्रतिपेधकार्यमिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

वाजपेयादौ यूपदीनां स्वादिरत्वादिनियमः ॥ १६ ॥

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्ग्रहणस्यार्थवच्चाच्छर-
वच्छ्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

यत्र चोदकेनानेकप्राप्त्यायं कं श्रूयते यथा खादिरो यूपो बृहत्पृष्ठं श्व-
मयः पुरोडाश इत्यादि तत्रापि प्रकृतिवद्विकल्प एव खादिरादेः प्राप्त-
त्वंनानुवादत्वात् । पलाशादिनिवृत्त्यर्थत्वे त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेरिति
प्राप्ते,—अनियमेनातिदेशप्राप्तस्य खादिरादेः प्रत्यक्षवचनेन नियमनादि-
तरनिवृत्तिरिति न दोषत्रयमतो न विकल्प इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदैवतनिवृत्तिः ॥ १७ ॥

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद्ग्रहणमप्रवृत्तेः स्यात् ॥ १७ ॥

पूर्वमर्थलोपाद्वाध उक्तः प्रत्याम्नानादिदानीमुच्यते । तत्र प्रत्यक्षश्रुतेन
श्यामाकादिनाऽतिदेशप्राप्तव्रीह्यादेर्विकल्पः समुच्चयो वा । नच प्रत्यक्षे-
णानिदेशवाधः द्वयोरपि प्रमाणत्वाविशेषान् । अत एव नार्पणं वृणीत
इति प्रतिषेधः पक्षे चोदकप्राप्तेन वरणेन विकल्प्यत इति वक्ष्यत इति
प्राप्ते,—प्रत्यक्षविशेषश्रुतेस्तद्विरोधेनानुमानिकातिदेशस्येतराङ्गपरत्वकल्प-
नान्न विकल्पः । नच समुच्चयादविरोधः, नैरपेक्ष्यवाधेन तदयोगान् ।
तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्त्याधः प्रत्याम्नानादिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

औदुम्बरत्वस्य खादिरतावापकत्वम् ॥ १८ ॥

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ १८ ॥

विकृतावौदुम्बरो यूपो भवतीति न खादिरादिवाधकं द्वयोरपि समु-
च्चितयोः पशुबन्धनसंभवादिनि प्राप्ते,—निरपेक्षसाधनत्वात्खादिरत्वस्थाने
प्रत्यक्षवचनेनौदुम्बगत्वविधानात् खादिरत्ववाध इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

उत्पत्तिशक्ये श्रुतेन गुणान्तरमहितप्राकृतवैकल्पिकद्रव्येण वैक-
ल्पिकद्रव्यान्तरवाधः ॥ १९ ॥

विकृतां त्वनियमः स्यान्पृषदाज्यवद्ग्रहणस्य गुणार्थत्वाद्बुभयोश्च
प्रदिष्टत्वाद्गुणशस्त्रं यदेति स्यात् ॥ १९ ॥

मौमारीत्रं चकं निर्वपेच्छ्रुतानां श्रीहीणामित्यत्र श्रीण्यनुवादेन शुद्धगु-
णविधानात् यथाधः, श्रीदिपक्षं तदुपपत्तेरिति प्राप्ते,—एकेन धारयेन
यागस्य चोदकप्राप्तश्रीण्यनुवादेन गुणस्य च शिष्ययोगाद्गुणविशिष्टकर्म-
विधिः, तेनोपदिष्टश्रीहिभिर्यगनां वाध इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

पश्चात्तैव वपापार्येत्प्रपापदस्याङ्गोपलब्धत्वम् ॥ २० ॥

यथाश्रुतीति चेत् ॥ २० ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रुतं—यद्यपि चतुर्ग्वती यजमानः पश्चात्तैव वपा फार्येति तत्र वपायामेव पश्चावदानं न हृदयाद्यङ्गेषु, चममाधिकरणन्यायेन प्रातिपदिकार्यस्य विप्रश्चिनत्वाद्दूपाऽपूर्वमेदाधेति प्राप्ते,—अप्रदानस्य प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन पश्चमंरयाविधिः, उद्देश्यविशेषणत्वाद्दूपा न विप्रश्चिता तेन वपाप्रहणमुपलक्षणम् । यद्यपि पश्चावत्तेति समस्तैकपदंनोद्देश्यविधेयभावोऽयुक्त इति संख्याविशिष्टावदानापग्मेर विधेयं, वपाप्रहणं चैव मर्धयद्भवति हृदयादिव्यावर्तनान्, तथापि एतं सत्येकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विद्विरवद्यतीति वचनं व्यर्थं स्यात् प्रकृतित एव प्राप्ते, पश्चात्तस्य वपामात्रविपयत्वान्, सर्वविपयत्वं तु पश्चत्वमंग्यासिद्धये ह्रियेऽपि व्ययदाने प्राप्ते व्ययदानवचनमर्थवत्तस्मात्सर्ववचनानर्थक्या-दूपाप्रहणमुपलक्षणमित्येव युक्तम् । अतोऽङ्गेषु व्ययदानवचनाटुपस्तरणानि-वृद्ध्याऽभिप्रायणनिवृद्ध्या वा पश्चावदानसंपत्तिरिति सिद्धान्तः ॥२०॥

इति श्रीन्यायविन्दो दशमाध्यायस्य सप्तम पाद ॥ ७ ॥

दशमाध्यायस्य अष्टमः पादः ।

पञ्चशष्ठाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधः प्रदेशेनारभ्याविधाने च मातृमतिपिद्धत्वा-

द्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

महाश्विभृशे नार्येयं शृणीते न होतारमिति, तथाऽनारभ्य यजनियु-
ये यजामहं करोति नानुयाजेत्विति श्रुतम् । तत्रार्येयकरणस्य ये यजाम-
हस्य चानिदेशप्रत्यक्षवचनप्राप्तस्य प्रतिषेधाद्विकल्पः । वरणभित्तस्यानुया-
जभिस्रस्य च पर्युदासरी या विध्यन्यये लक्षणा स्यात् । ततश्च प्रधानत्रि-
न्वयत्यागेनोपरदमंश्चभ्रान्यायः स्यात् । किंच नश्रमुद्यन्तमंग्रन्धे निन्ध-
मनाम इति पारिगृह्यवचनादनुयाजेत्वितिरूपप्रसङ्गः । नच मामा-
न्यदिपयस्य विंशतिशोभाः प्रतिषेधाद्वाथ एव, तथाऽनुमानिकचोदस्य
प्रत्यक्षवचनेनेति युक्तं, विशेषरूपप्रतिषेधस्यापि स्वात्मव्यभिचारे-
श्रुतेन गृह्यव्यवहारयोगान् । नचप्रातस्य प्रतिषेधो घटते । पदमात्रं

त्वाहवनीयशास्त्रनिरपेक्षं तद्वाधकमिति वैपम्यमतो विकल्प एवेति प्राप्ते,—
विकल्पदोषपरिहारार्थं पर्युदासाश्रयणम् । नच नञ्समासापत्तिः,
पाणिनिना विभाषाधिकारोक्तेः । कात्यायनीयं तु वाचनानर्थक्यवचनं
न्यायविरुद्धं, वृत्तिवाक्ययोरैकार्थ्यात् । सापेक्षस्वनिरपेक्षत्वमात्रेणैव हि
तद्भेदः ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यस्य ऋद्धसापेक्षत्वान् । राजपुरुष
इति समासस्तु नर्द्धविशेषणसापेक्षः, असामर्थ्यात् । प्रतिपाद्यस्त्वंक एवार्थः ।
अतश्च वाक्यनिवृत्तिप्रसक्तौ विभाषावचनमावश्यकमेवेति तस्मान्न वि-
कल्पः किंतु वाध एवेति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

न तौ पशावित्यस्यनिषेधत्वम् ॥ २ ॥

अपूर्वो वार्थवादः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमामयोराज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते न तौ पशौ करोति न सोम
इति । अत्र यद्यपि पशुसोमाभ्यामन्यत्र आज्यभागविधिपर्युदासः सोमे
तद्व्याम्यभावेन न संभवति तथाऽपि सोमाद्गृहीक्षणीयादौ तद्व्यसत्तेस्त-
द्वारा सोमे प्रमत्तिः । अतस्तत्रिवृत्त्यर्थं पर्युदास इति प्राप्ते,—तथाप्रमत्त-
यद्गृहीकारं न पशावित्यनर्थकं स्यात् । सोमाद्गृहत्वेन न सोम इत्यनेनैव
सिद्धेः । सोम इति समन्याः पशोवत्परंपरयाऽनुपपत्तेश्च । तस्मान्न
पशावित्यस्य न सोम इत्यर्थवादः । पशौ च निषेध एव न पर्युदासः,
पाशुकप्रयोगवचनम्यासन्नभिधानेनाज्यभागवर्जं पशौ कुर्यादिति पर्युदासासं-
भवान् । तस्मात्पशाव्याज्यभागयोर्विकल्प इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

नातिरात्रे इत्यादौ नञः प्रतिषेधार्थत्वाद्विकल्पः ॥ ३ ॥

शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३ ॥

अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नेत्यत्रागत्या विकल्पः निषेधार्थवत्त्वाय
षाकृत्तदपि ऋत्तुमिद्धिमन्तीनि कल्प्यते । विष्यर्थवत्त्वाय च करणे षट्-
भूयम्यमिभ्युभयोपपत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अनादृनिर्गं त्रिंशत्तथेःपारेत्पंवारस्वम् ॥ ४ ॥

न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रकृत्यार्थवादः स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्यात् ४

अभिर्दोत्रं त्रिंशत्तथेःपारेत्पंवारस्वम्, गनेपुरयराग्शा पेशुपरा अना-
दृनिर्गं त्रिंशत्तथेःपारेत्पंवारस्वम्, नचः पयसाऽभिर्दोत्रं तुष्ट्यादिनि श्रुतं,
नच विहितानां त्रिंशत्तथेःपारेत्पंवारस्वम्, पयसादिभिर्दोत्रं
इति प्राप्ते,—त्रिंशद्विधाषपि अनादृनिर्गं त्रिंशत्तथेःपारेत्पंवारस्वम् इत्यत्र वि-
हितं

ल्पस्य पयोविधिनैव सिद्धे । तस्मादनाहुतिर्पेति त्रितिलादिनिन्दाद्वारेण पय म्नुतिरित्येकत्राम्यतैत्र लाघनादिति सिद्धान्त ॥ ४ ॥

*यम्बकादायभिघारणानभिघारणवाक्यपयोत्प्रेषादत्वम् ॥ ५ ॥

पूर्वैश्च तुल्पकालत्वात् ॥ ५ ॥

आधाने होतव्यमग्निहोत्र न होतव्यमिति मीमांसन्ते यद्यजुषा जुहुयादथथापूर्वमाहुतीर्जुहुयान्, यत्र जुहुयादग्नि. पराभवेत्तस्मात्तूष्णीमेव होतव्यमिति श्रुतम् । एव चातुर्मास्येषु न्यम्बकानधिकृत्य अभिघार्या अनभिघार्या इति प्रस्तुत्य अभिघार्या एवेति च । तत्र उभयत्रापि विधिनिषेधाभ्या मिश्रल्प । तत्र चैकपक्षप्रसिद्धे मीमासेति तदनुवाद । तूष्णीभावविध्यर्थं वचनमिति प्राप्ते,—मीमासाविशेषणत्वंनोपक्रमे श्रवण न विध्यर्थं नित्वन्ते श्रवणमेवानन्यपर विध्यर्थं तदर्थवाद शेषस्तस्मान्न विकल्प किञ्चिदनुष्ठानमेवेति सिद्धान्त ॥ ५ ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पपरत्वम् ॥ ६ ॥

उपवादश्च तद्वत् ॥ ६ ॥

अद्वयाधेये वारवन्त्यादिसाम विधाय न ब्रह्मा सामानि गायेदिति । तत्र ब्रह्मणो गानाभावात्प्रतिषेधोऽनुवाद, अतो नित्य गानमिति प्राप्ते,—अनुवादानर्थस्यादाननिषेध एवार्यं, ब्रह्मशब्दस्तु ब्राह्मणपर इति सिद्धान्त ॥ ६ ॥

दीक्षितो न ददातीत्याद कत्वर्थतया प्रतिषेधत्वम् ॥ ७ ॥

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्तस्माद्दानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिप्रतिषेध संशयानुपदिष्टातिदिष्टाना ऋत्वर्याना पुरुषार्याना च होमादीनामिति प्राप्ते,—नन्वर्थनिषेधे विरुन्ध्यापत्ते, पुरुषार्थनिषेधेपि तद्दोषतादवगम्याद्दीक्षितो जुहोतीति पर्युदासम्याग्निहोत्रादायसम्भवात्कन्वर्षपुरुषार्थविषयभेदेन मिश्रल्प परिहृत्य श्रुत्या प्रतिषेध एव युक्तः । दीक्षितो होमादिव्यतिरिक्तानि प्रायणीयादीन्यद्भानि कुर्यादिति पर्युदासो वा प्रायणीयादिविधिशेष लक्षणापरिहारात्तु पुरुषार्थनिषेध. ऋत्वंङ्गतया विधीयत इत्येतदेव युक्तम् ॥ ७ ॥

विशेषशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रबाधकत्वम् ॥ ८ ॥

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्यार्यत्वादिकल्पस्य तत्सं-
दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ ८ ॥

यदाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रस्य पदे जुहोतीति विशेषेण न
बाधः, कर्मत्वेन लिङ्गादिवैलक्षण्यात् । नाप्युपदेशेनातिदेशस्यैव सामा-
न्यस्य बाधः, सामान्यविशेषयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वान्, अतिदेशस्य
त्वनुमेयत्वेन वैषम्यमतो विकल्प इति प्राप्ते,—सामान्यशास्त्रस्य सामान्ये
श्रौतत्वेन विशेषे लाक्षणिकत्वाद्विशेषशास्त्रस्य श्रुत्यैव विशेषे प्रवृत्तस्य
नतो बलवत्त्वमतो विशेषेण तद्बाध एवेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

विहृतौ श्रुतस्य साप्तदश्यत्यानारभ्याधीतविध्युपसंहाराप्यत्वम् ॥ ९ ॥

अमकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृतमाज्य-
भागवत्प्राकृतमतिपेधार्थम् ॥ ९ ॥

सप्तदश मामिधेनीर्गुश्रूयादित्यनारभ्य श्रुतं साप्तदश्यं पाञ्चदश्या-
वरुद्धायां प्रकृत्यामंभवाद्विकृत्यर्धमिति स्थिते विकृतिविशेषे सप्तदशमा-
मिधेनीगिति वचनं कर्मोपकारमामिधेनीपुनर्वचनादपूर्वतापगमिति
प्राप्ते,—न मामिधेनीविधिः किंतु साप्तदश्यविधिः । अतो न चोदकलोपः ।
साप्तदश्यं त्वनारभ्यविधेरुपसंहारार्थमिति न वैयर्थ्यमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

श्रुत्यै स्वाहेत्यादिमन्त्रेषु स्वाहाकारान्नस्य विदमार्थत्वम् ॥ १० ॥

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ १० ॥

स्वाहाकारेण वाक्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इत्यनारभ्य
वचनं, नन्केषुचिद्विहितेषु स्वाहाकारपुनःश्रवणेनोपसंह्रियत इति
प्राप्ते,—वैकल्पिकवाक्कारनिवृत्त्या स्वाहाकारनियमार्थत्वात्पुनःश्रवणं
नोपसंहारार्थमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

प्रथ्या सामान्यविष्यमिदं विहृताग्न्यतिपात्रशेषदेशः ॥ ११ ॥

अप्यनिप्राप्तस्य विहृतावुपदेशादमृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

अनारभ्य विहितः स्थण्डिलरूपोऽग्निः अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयज-
न्ति तमुग्भ्येन तं द्विगश्रेणेत्यादिना प्रकृतौ विहृतौ च कचिद्विनि-
युक्तः । तयानिप्राप्ता नाम महविशेषाः विहृतावपि कचिदुपदिष्टाः—उग्भ्ये
गृहीयाद्विश्रजिति प्राया इति । तदिदमन्यतिप्राप्तं यत्र नोपदेशान्तर

नानिदिश्यते । अन्यथा क्वचिद्विद्वानुपदेशस्यानर्थक्यापत्तेरिति प्राप्ते,—
 क्वचित्पुनश्चकणम्य समानविधानार्थत्वात्प्रातिदेशानिवृत्तिः । गुणकाम-
 प्रवृत्त्यर्थं च समानविधानं, श्येनचित्तिं चिन्वीन भ्वर्गकाम इत्यादीनाम-
 ग्न्याश्रितत्वात्तस्य विद्वानिसाधारणत्वे नत्र कामप्रवृत्तिः । अन्यथा
 विद्वानाश्रयोपस्थितिविद्वन्त्वात्प्रवृत्तिर्न म्यात्तस्मादस्त्वतिदेश इति
 सिद्धान्तः । तत्र साद्यस्त्रेषु सारस्त्रेषु च मन्त्रेष्वशक्यत्वात्तत्र चयनं
 याज्ञपेयादौ तु भवतीति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

उपस्तरणाभिचारणाम्या सदैव चतुरवत्तम् ॥ १२ ॥

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयोगादधिकमाज्य-
 तुल्यत्वाल्लोकवदुपपत्तेर्गुणभृतत्वात् ॥ १२ ॥

दशपूर्णमासयोरुपस्तृणाति द्विर्द्विषो त्रयति अभिचारयतीति विधाय
 चतुरवत्तं जुहोतीति श्रुतम् । अत्र द्वितीयाश्रुत्या चतुरवत्तसंस्कृतम्य
 होतव्यत्वात्प्रमादविष एव चतुरवदानम् । उपस्तरणादि त्वाधिक-
 मिति प्राप्ते,—न च तेन होमाद्गन्तुत्तानुवादेन तत्संस्कारतया
 प्रश्नेषो विधीयते, अप्राप्तत्वात् । होमाद्गतया चतुरवत्तविधावप्यवत्तमात्र
 विधीयेत न सग्न्या, प्राक्यान्तरप्राप्तानुवादेत्वात् । सग्न्याविधानेऽपि वा
 होमसाधनाज्यमिच्छेदद्वाराऽपि होमाद्गन्तुत्तानुवादेरुपस्तरणाभिचारणाम्या
 चतुरवत्तमित्यङ्गीकार्यम् । एवं च व्यवहृतम्य न पाक्षिकप्राथ इति
 सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

उपाशुयाजेषु चतुरवदानम् ॥ १३ ॥

साप्तदश्यवन्नियम्येत् ॥ १३ ॥

चतु सख्याया होमाद्गत्वपक्षे तस्यपादनायोपस्तरणादिप्रकारविधाना-
 न्तद्विषय एव चतुरवदानं, न त्वाज्यद्रव्ये उपाशुयाज इति प्राप्ते,—
 उपस्तरणादेर्द्विसंस्कारार्थतया विधिः, न चतुरवत्तार्थतया । अर्थानु-
 पुगेडायादावुपस्तरणादिना चतुरवत्तसपत्तेर्न द्विषश्चतुरवदीयत आज्ये
 तु तदभावाद्द्विष एव चतुरवदानम् । अस्तुतस्त्व(प्राप्त? नुवाद)त्वात्
 चतुसंख्याविधिः, त्विन्वत्तानुवादेन होमविधिः । उपाशुयाजाज्ये च
 चतुर्गृहीतं जुहोतीति वाक्याच्चतुर्गृहीतविधिः न तु चतुरवत्तप्राक्यादिनि
 सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

दशपूर्णमासयोरप्रेन्द्राग्रयोरुवादात्त्वम् ॥ १४ ॥

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुपदेश-
स्तच्छ्रुतित्वाद्द्वैश्वस्तोमवत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेद्यावेतावाग्ने-
यश्चैन्द्राग्रश्च सान्नाय्येन तु सोमयाजिनमिति श्रुतम्, तत्र पुरोडाशा-
भ्यामेवासोमयाज्यधिक्रियते, न सान्नाय्येन, यद्वा पुरोडाशाभ्यामसोम-
याज्येवाधिक्रियते न सोमयाजीति पक्षद्वयमयुक्तं, विहितसान्नाय्येन
विनाऽसोमयाजिनः फलोत्पत्त्ययोगान्नित्यतया विहितयोः पुरोडाशयो-
रनित्यमसोमयाजिनं प्रति विध्यसंभवाच्च । तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति ।
तदपि न प्रकृतप्रत्यभिज्ञानादेवकारानर्थक्याच्च । न च याजनविधिः,
फलाश्रवणान् । परस्मैपदनिर्देशाच्च न कल्पनाया अपि संभवः । तस्मा-
दाग्नेयस्यानुवाद ऐन्द्राग्रस्य त्वमावास्यायां विहितस्य पूर्णमास्यामप्राप्तस्य
विधिरित्यपि न युक्तमेवकारानर्थक्यान्, विध्यनुवादवैषम्याच्च । तस्माद्-
सोमयागकाले पुरोडाशाविति कालविधिः । न च तत्प्राप्तिः, असो-
मयाजिनोऽपि तदु सन्नयेदिति सान्नाय्यविधानात्तद्वैकल्पिकम्यैन्द्राग्रस्य
प्रागूर्ध्वं च सोमात्प्राप्तौ प्राक्काल एव नियम्यते, तेन प्रागेव विकल्पः
पश्चात्तु सान्नाय्यमेवेति प्राप्ते, असोमयाजिना काललक्षणायां मानाभा-
वात्सान्नाय्येन सोमयाजिनमित्यस्यार्थवाद एवायमिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

उपाश्रयाजस्य औवाज्यद्रव्यत्वम् ॥ १५ ॥

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतित्वाद्य-
थाकामौ प्रतीयेत ॥ १५ ॥

उपांशुयाजे विशेषाश्रवणाद्यर्तिकचिद्द्रव्यमनियतमाज्यम्यैव तावुपांशु
पौर्णमास्यामित्यस्य कालविधिपरत्वेन आज्यविधावसामर्थ्यात्मवस्मै वा
एतन्न्याय गृह्यते यद्गृह्यायामाज्यमित्यस्य च वैश्वद्वोपवन्धेन विधा-
वमामर्थ्यादिति प्राप्ते, विध्यभावेऽपि औवाज्यस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां प्रकृ-
तोपांशुयाजे द्रव्यसापेक्षे विनियोगः स्यात् । इह तु सर्वस्मा इति वचना-
दप्राप्तार्थत्वेन विधिसमर्थाद्राज्यनियम एवेति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

उपांशुयागस्य प्रवृत्तदेवतानियमः ॥ १६ ॥

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ १६ ॥

उपाशुयाजे देवताया अश्रुतंविष्णुरुपाशु यष्ट्य इत्यादेश्वार्यवादत्वा-
दनियम इति प्राप्ते,—अविहिताया देवतात्वासमन्त्राकरणीकीभिर्देव-
ताभि संबन्ध इति सिद्धान्त ॥ १६ ॥

उपाशुयाजस्य विष्वादिदेवताकृत्वं पौर्णमासीकर्तृपत्वं च ॥ १७ ॥

धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः ॥ १७ ॥

नचोपाशुधर्मत्वात् प्रजापतिदेवताकृत्वं प्रजापति मनसा ध्यायेदिति
विधेर्यत्किंचित्प्राजापत्यमुपाश्वेव तस्त्रियत इत्यर्थमात्र इति न प्रजापतेरुपा-
शुधर्मत्व तस्मादाग्नेयैन्द्राग्नेयाज्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवस्य तस्याभ्रा-
नात्स्थानसाम्येन तस्योपाशुयाजाङ्गत्वाद्विष्णुर्देवतेति वैष्णवमन्त्रस्य चामा-
वास्याकालत्वात्तद्देशेनोपाशुयाजाङ्गत्वाद्विष्णुर्देवतेति वैष्णवमन्त्रस्य चा-
मावास्याकालत्वात्तद्देशेनोपाशुयाजोऽप्यमावास्यायामेव । यदि तु अविशे-
पत पुरोडाशद्वयान्तगले विधानादुभयत्रोपाशुयाज तदा पूर्णिमाया
तावन्नूतामग्नीषोमावित्यग्नीषोमदेवताविधानान्मन्त्रपाठाच्च तयोर्देवतात्वम् ।
एनमाग्नेयाग्नीषोमीयमन्त्रमध्ये प्राजापत्यमन्त्राभ्रानात्प्रजापतेरपि विष्णु-
स्त्वमावास्यायामेवेति प्राप्ते,—उपाशुपौर्णमास्यामिति प्रत्यक्षरचनेन विधा-
नात्पौर्णमास्यामेवोपाशुयाजः कालविशिष्टयागानुवादेन देवताविधौ वि-
शिष्टानुवाद्दोषान्मन्त्रगर्णादेव तत्प्राप्तेश्च कालस्यैव विधेयत्वान् । अमा-
वास्यायामपि तदङ्गीकारं त्रयोदशामात्रास्यायामिति लिङ्गदर्शनानुप-
पत्ते । अस्पष्टकालकृत्वेन फलवाक्यानुपात्ततया प्राधान्याभावप्रसङ्गाच्च ।
अतो मन्त्राणा प्रधानानुसारित्वात्पूर्णिमायामेव तिमृणापि देवताना
धिकल्प इति सिद्धान्त ॥ १७ ॥

एकपुरोडाशायामप्युपाशुयाग ॥ १८ ॥

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरालार्थत्वात् ॥ १८ ॥

असोमयाजिन अग्नीषोमीयपुरोडाशाभावान्नोपाशुयाज पुरोडाशद्व-
यान्तगलाभावादिति प्राप्ते,—पुरोडाशद्वयस्यान्तगलोपलक्षणान्नादुपलक्ष-
णापायेऽयुपलक्षणीयानपायस्य शब्दवैलयायामान्तव्यामित्यादौ प्रसिद्ध-
त्वादेकपुरोडाशायामप्युपाशुयाजो भवत्येवेति सिद्धान्त ॥ १८ ॥

इति धीमत्तत्सप्तमचन्द्रात्मजपत्रवैशनाथकृते न्यायविन्दी दशमाध्यायस्य

अष्टम पादोऽध्यायश्च समाप्त ॥ ८ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

आग्नेयादीनां सप्तदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वम् ॥ १ ॥

प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्यमे-
कशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

आग्नेयादीनां पण्णां मिलितानामेव फलसाधनत्वं विधीयमानसाहि-
त्यस्य विवक्षितत्वान् । अतो न प्रत्येकं फलसंबन्ध इत्यधिकरणार्थः ॥ १ ॥

अज्ञानमैककार्यत्वम् ॥ २ ॥

अज्ञानां तु शब्दभेदात्कर्तृवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ २ ॥

अज्ञानां तु ऋतूपकारकत्वं परस्परनिरपेक्षणांमेव तत्तद्वाक्यैरवग-
म्यते, तेन चित्रोद्भिदादीनामिव पशुफलेऽज्ञानामपि ऋतूपकारे समुच्चय
इति अथवा एकद्विवहङ्गकरणाद्रुपकारतारतम्यमिति प्राप्ते,—भेदेन विनि-
योगाधिरोद्भिदादीनां निरपेक्षपशुफलसाधनता, अज्ञानां तु प्रधानवि-
धिनैकेन युगपदिति कर्तव्यतात्वेन विधानात्सहितानामेव ऋतूपकारक-
त्वमिति समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

वाम्पश्चर्माणां भूयोऽभ्यासाधिकरणम् ॥ ३ ॥

कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृपिवत्प्रत्यारम्भं फलानि स्युः ॥ ३ ॥

अपूर्वकल्पनायां तस्य कर्मजन्यत्वं फलजनकत्वं फलपर्यन्तस्थायित्वमि-
त्यनेककल्पनादूर्ध्वं कृतयागादात्मनः फलं सृष्टप्रयोगेऽपि च कृतयागत्वमं-
भवात् पुनः प्रयोग इति प्राप्ते,—यागजन्यातिशयं विना कृतयागाकृतया-
गयोगविशेषादपूर्वावश्यकत्वं तस्य फलनाश्रयतया फलान्तरार्थं बहुफले-
पुनाऽमकृतप्रयोगः कर्तव्य इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अग्नातारिनामातद्दृढनिष्पत्तेरन्यामः ॥ ४ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्येकं निश्चयापवर्गः स्यात् ॥ ४ ॥

सकृद्व्रतेऽपि ग्राह्यमिहवहन्तीति शास्त्रार्थसिद्धेस्त्वदुशानाट्टकल्पना-
त्सकृदेवावघात इति प्राप्ते,—अवघातेनेष्टं कुर्यादित्यवगतौ दृष्टवितुर्पी-
भावस्य प्रयोजनत्वावगमात्तस्य चावृत्तिसाध्यत्वाददृष्टताप्यावृत्तिः कार्या ।
सर्वोपधावघातस्य त्वदृष्टार्थत्वात्प्रावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

प्रयाजायज्ञाना सहृदयानम् ॥ ६ ॥

ऋतुवद्वानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ ५ ॥

अङ्गानां पुनः पुनः प्रयोगः प्रधानोपकाराऽतिशयार्थं फलभूमार्थिना कार्यं इति प्राप्ते,—अङ्गानामफलसाधनतया तन्मात्राभ्यासेन फलभूयस्त्वासंभवात्पकारातिशयस्य चाविहितयाऽऽगृह्याऽमंभवात् तत्तन्मात्रावृत्तिः क्रितु साङ्गप्रधानावृत्तिर्गव फलभूमार्थिन इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

बहुवचनस्य त्रित्वपर्यवसायित्वम् ॥ ६ ॥

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ६ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलनालमत इत्यादिषु बहुत्वस्य श्रवणादधिकसंख्यया फलभूयस्त्वं विनाऽनुष्ठानानुपपत्तेस्तत्कल्पनमिति प्राप्ते,—बहुत्वश्रवणेऽपि प्रायमिकत्रित्वसंख्यया चरितार्थत्वान्न शास्त्रम्याधिकमंरयापत्वं, तेन न हिंस्यादिति निषेधशान्त्रिपयत्वान्न चतुराद्यालम्भ इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

उत्तरा दोहायतीत्यव सर्वासां गवा द्रोहनविधानम् ॥ ७ ॥

उत्तराष्ट तु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ७ ॥

सान्नायद्दोहे श्रुतं वाग्यतस्तिम्यो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वाग्भ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीति तत्र विसृष्टागमेवोत्तरासां पूर्ववद्दोह इति प्राप्ते,—नास्यैतां रात्रिं कुमाग अपि पयो लभेरन्नित्यनेन कृत्स्नस्य पयसो हविष्ठावगमात्सर्गासां दोहयतीति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

प्रधानभेदेऽप्यङ्गाना तन्त्रम् ॥ ८ ॥

प्रधानकर्मत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादीनि प्रतिप्रधानं भेदेन कार्याणीति प्राप्ते,—संहृत्य फलसाधनत्वात्कर्तृदेशकालैक्याच्च युगपदनुष्ठीयमानेषु प्रधानेषु सर्वार्थतया क्रियमाणं प्रयाजादि विशेषाप्रहणात्तन्त्रेणैवोपकरोति भेदेनानुष्ठाने पूर्णमास्यां पूर्णमास्येत्येकप्रयोगत्वं वाच्येन, तस्मादेकदेशकालकर्तृकाणामङ्गतन्त्रतेनि सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

कृष्णश्रीवयो श्रवणवृत्तिययोर्भेदेन श्रवणम् ॥ ९ ॥

व्याख्यातं तुल्यकालानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ९ ॥

आग्नेयं कृष्णश्रीवमालभेन, सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णश्रीवमित्यग्नेययोस्तन्त्रेणानुष्ठानं देववैक्यादिति प्राप्ते,—सौम्यात्पूर्वमनन्तरं वा गृह्य-

दाग्नेयानुष्ठाने सौम्यानन्तर्यस्याग्नेये, आग्नेयानन्तर्यस्य च सौम्ये द्वाधापत्तेः,
पृथगेवानुष्ठानमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

आग्नेपादीनां प्रधानानां तन्त्रम् ॥ १ ॥

एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् स्यात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्तृफलानां कर्मस्वरूपान्वयित्वेनाग्नेवादिभिर-
न्योन्यनिरपेक्षैरुत्पत्तिवाक्यावगतैः संबन्धान् तन्त्रता य इष्ट्येतिवास्ये
पूर्णमास्यादिकालस्येष्टिष्विव, तस्मादेकस्यां पूर्णमास्यामाग्नेयोऽन्यस्यामग्नी-
पोमीय इतिरीत्या पदसु पर्वसु पञ्चागाः कार्याः । एवं च प्रधानमात्रे
कालान्वयाद्वाङ्मानां प्रधानकालत्वादित्यमः । न चैवं सति फलवा-
क्यावगतस्य पणानां साहित्यस्य बाधः, प्रत्येकं फलजनकत्वस्यानङ्गीका-
रादिति प्राप्ते,—प्रथमतो भाव्याकाङ्क्षायां फलवाक्येनान्वयात्तत्र च
साहित्येन कर्तव्यत्वावगतौ कालान्वयात्साहितानामेव तन्त्रेण काला-
दयः साङ्गप्रयोगस्य कालान्वयाद्वाङ्मानानामपि प्रधानकालकत्वादिति
सिद्धान्तः ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासेष्टिषु संपभेदेनाङ्मानां भेदेनावृत्तानम् ॥ २ ॥

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्मानां तन्त्रभावः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पर्वद्वये क्रियमाणयोरङ्मानि तन्त्रं, प्रयोगविप्रकर्षे-
ऽप्यङ्गावृत्तौ मानाभावात् । वषया प्रातःसवन इत्यादिपशुवागविप्रकर्षे-
ऽप्यङ्गतन्त्रताङ्गीकारादिति प्राप्ते,—पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमा-
वास्यायाममावास्याया यजेतेति त्रिरुद्वयस्य साङ्गस्य पर्वद्वये प्रयोग-
विधानादङ्गावृत्तिः पशौ तु वषाप्रचारादिमात्रस्य भिन्नकालविधिर्न तु
पशुप्रयोगस्य, अतो नाङ्गावृत्तिः । एवं चातुर्मास्ये राजसूये च द्रष्टव्य-
मिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

अध्वरकल्पायां त्रिषु संवेष्वङ्मानां भेदेनावृत्तानम् ॥ ३ ॥

तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात् ॥ ३ ॥

अध्वरकल्पाख्यायामिष्टौ आग्नाविष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्पूर्वाह्ने मर-

स्वतीमाज्यस्य यजेत धार्हस्पत्यश्चरुः एवेमव मध्यन्दिने अपराह्णे च त्रिक-
द्वयं पुरोडाशयोः परमेरादशरुपालञ्च द्वादशकपालत्वं चेति विशेष ।
तत्र पुराजाच. प्रयदितोर्निर्वपदिति श्रुतं तत्र प्रकरणाविशेषात्सर्गनिर्वा-
पापकर्षं तेन च तदन्तस्यान्वाधानाद्यङ्गकाण्डस्यापकर्षो वचनादन्य-
कालमप्यङ्गकाण्डं प्रधानोपकारकमिन्यविशेषाद्द्वत्तन्त्रतंति प्राप्ते, -प्रात-
कालनिर्वापस्यैव पुगावाच इति विशेषविशानानान्यकालाद्वापकर्षं,
अतः प्रधानकालभेदेनाद्वावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

वसाहोमस्य तन्त्रेणाह्वानम् ॥ ४ ॥

वसाहोमस्तन्त्रमेरुदैवतेषु स्यात्प्रदानस्यैककालत्वात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ याज्यार्द्धर्चान्ते वसाहोम जुहोतीति श्रुतो वसा-
होम प्राजापत्यपशुषु सहस्रपणाद्वसाया एतत्वाटंक्दंरतत्वाच्च याज्यार्द्ध-
र्चान्तैस्याच्च सृष्टकर्तव्य इति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

देवताभेदे वसाहोमाना भेदेनाह्वानम् ॥ ५ ॥

कालभेदाच्चावृत्तिर्देवताभेदे ॥ ५ ॥

भिन्नदैवतेषु तु पशुषु याज्यार्द्धर्चान्तभेदान्न सृष्ट्वसाहोम. किंतु
भेदेनेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

यूपैकादशिन्या तन्त्रेण यूपाहुति ॥ ६ ॥

अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ ६ ॥

पशौ यूपान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति यूपाहुति श्रुता,
सा यूपैकादशिन्या यूपान्तिकदेशभेदाद्भेदेन कार्यति प्राप्ते, -सर्वयूपा-
न्तिकदेशस्यैकस्यैव सभनात्सकृदेव यूपाहुतिरिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

साङ्गावभृथम्याप्स्वह्वानम् ॥ ७ ॥

अत्रभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्नहि तद्धेतुरग्निसंयोगः ॥ ७ ॥

अप्स्ववभृथेन चरन्तीति प्रधानमात्रमप्स्वह्वानि त्वाहवनीय एवेति
प्राप्ते, -तृतीयानिर्देशादवभृथकरणिकाया नागनाया श्रुता आपस्त-
न्तर्गतानामङ्गानामपि भवन्ति । कान्या इष्टयस्ता उपाशुर्कर्तव्या इत्यत्र
तु प्रधानमात्रश्रुतंस्तन्मात्राङ्गमुपाशुत्वमिति भेद इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनाह्वानम् ॥ ८ ॥

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रधासेषु देशभेदात्सर्वतन्त्रं विक्रियेत ॥ ८ ॥

वरुणप्रधासेषु विहारद्वये विभज्याहवनीयं स्थाप्यते, तत्रोत्तरे विहा-

रेऽपि हर्षापि अध्वर्युश्च । दक्षिणे तु मारुत्यामिश्रा प्रतिप्रस्थाता च ।
 तत्राङ्गानां तन्त्रत्वा । न च देशभेदः मारुत्या दक्षिणे आसादनेऽपि होमा-
 भावादुत्तरविहार एव तदनुष्ठानादिति प्राप्ते,—होमार्थतया प्राप्स्यामा-
 दनस्य नियमविधानाद्धोमार्थमेव तन् अतः प्रधानदेशभेदाद्वावृत्तिरिति
 सिद्धान्तः । नचोत्तरवैहारिकाद्गोपकारैः प्रसङ्गसिद्धिः, अन्यतन्त्रमध्य-
 पतितं हि प्रसङ्गः, अत्र तु युगपदेव सर्वविधिरित्यगृह्यमाणविशेषत्वाद्वा-
 वृत्तिरेव युक्तेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्मभेदः ॥ ९ ॥

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ९ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातागवुत्तरदक्षिणविहारयोरव्यवस्थितौ । प्रश्ना होता-
 ऽऽग्नीध्रश्च भिन्नाः स्युदेशभेदादिति प्राप्ते,—त्रिभिर्वोभयत्रापि कार्य-
 सिद्धेर्न भेदः चातुर्मास्यानां पश्चत्विज इति वचनाथेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोरापराप्रिकर्तृमानां भेदेनावृत्तानम् ॥ १० ॥

एकाग्रित्वात्परेषु तन्त्रं स्यात् ॥ १० ॥

आपराप्रिकपत्नीसंयाजादीनां देशभेदात्तन्त्रत्वप्राप्तौ कर्तृभेदाद्भेद-
 इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

वाजपेये ब्रह्मसाम्यालम्भस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वम् ॥ ११ ॥

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः श्रुतिसामान्यादार-
 णवत्तस्माद्ब्रह्मसाम्नि चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ११ ॥

वाजपेये प्राजापत्यान्प्रकृत्य तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजति ब्रह्मसाह्या-
 ऽलम्भत इति श्रुतं, तत्र पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानान्धिराकाङ्क्षाः
 प्राजापत्या ब्रह्मसाम्नीति कर्मन्तरविधिरिति प्राप्ते,—वाक्यभेदानेका-
 दृष्टकल्पनाप्रसङ्गात्पर्यग्निकरणोत्तरं प्राप्तस्यालम्भस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्ष-
 विधिरयमुत्सृजतिस्तु तत्कालेऽर्थप्राप्तानुवाद इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अङ्गिने उदणामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वम् ॥ १२ ॥

पञ्चशरदीयास्तथेति चेत् ॥ १२ ॥

पञ्चशरदीयो नाम पञ्चाहः तत्र वैशाख्याममावास्यायां सप्तदश
 मारुतीखिलत्वा अत्रवीता उपाकरोति । सप्तदशपृथ्वीनुक्षणस्तान्पर्यभि-
 कृतान्धिरा आलम्भन्ते प्रेतरेणुत्सृजन्ति ततः संवत्सरे राजीश आनय-
 न्ति तांश्चैवोदणस्तान्पर्यभिकृतान्धिरादिदूर्ध्वम् । एवं तृतीये चतुर्थे च च-

स्मरे स्त्रीपशुयागाना समन्तानुष्ठानम्, उक्ष्णा पर्यग्निकृतानामुत्सर्गमुक्त्वा पश्वमे वर्षे वीक्षित एतानुक्षणस्त्रीस्त्रीनन्वहमालभेन पश्वोत्तमेऽहनीति-
श्रुन त्रिरत्सा. त्रिरर्षा. अप्रचीत्ता अप्रसूता, पृथ्वीन् अल्पशरीरान्, रा-
जीवा राजीवर्णा नत्रोत्सृष्टानामेवोक्ष्णा त्रींस्त्रीनित्यालम्भोत्कर्षवि-
धि । वचनात्तु पर्यग्निकृतानामपि पुन पर्यग्निकरणं न विदध्यत इति
प्राप्ते,—त्रींस्त्रीनिति चान्वहमिति चानैकार्यविवौ वाम्यभेदात् पश्वोत्तमे
ऽहनीति चार्थभेदात्तत्प्रसङ्गात्सख्याकालविशिष्टापूर्वकर्मविधिरेवायम् ।
अत्र चालम्भोत्कर्षाभावात्तदन्ताद्गुगीतिप्रधानेन प्रथमर्षोपनान्तानामुक्ष-
यागाना तत्रैव समाप्ति । द्वितीयादिष्वन्य एव यागा देवतानुपङ्गेन
चतुर्भिर्गन् । पश्वमे चान्वेषामेवोक्ष्णामालम्भ इति सिद्धान्त ॥ १२ ॥

अभिपेक्षनीयदशपेयपार्ष्णिकेन प्रयोग ॥ १३ ॥

दशपेये क्रयप्रतिकर्पात्प्रतिकर्पस्ततः प्राचा तस्मा-
त्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ १३ ॥

राजमूये अभिपेक्षनीयार्यसोमयागानन्तरमिष्टिविशेषास्तत्र पुनर्द-
शपयाग्य सोमयाग, तत्र सह सोमौ व्रीणाति अभिपेक्षनीयस्य दश
पेयस्य चेति वचनादाभिपेक्षनीयसोमत्रयकाले दशपयत्रयोऽपट्टयत तत्र
तत्पूर्वपत्नार्थानामपकर्षं नदन्तमपकर्षं स्यादिति न्यायात् अत समानत-
न्त्रावभासिति प्राप्ते,—उपससादगात्रस्यात्र तन्त्रतोच्यत नतु मुख्यत्रयस्य
दशपेयं मग्न सोम व्रीणातीति वचनात् द्वयोस्तन्त्रत्वेऽभिपेक्षनीयेऽप-
मृथदर्शनानुपपत्तेश्च तस्मान्गुण्यक्रयापकर्षाभावात् तदन्तापकर्षं इति न
सहोपगमत्र तयो वि तु कालभेदाद्विभ्रतन्त्रन्वमेवति सिद्धान्त ॥ १३ ॥

कारण्या निष्ठागोत्र तुषेऽग्नभृषं यन्तीत्यस्य वामांतपोऽश्वत्थम् ॥ १४ ॥

निष्कासस्याग्नेभ्ये तदेकदेशन्वात्पशुपदान-
विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

वर्णप्रपांसु पाण्णीमामिभा त्रिराय कारण्या निष्कासनं तुषेऽग्ना-
वभृथं यन्तीति श्रुत्वा, तत्र निष्कासस्याग्नेभ्येकदेशत्वात्तस्यैव वामांतपोऽग्नम-
भ्याम । अमृथदशानुपगणेऽप्यागामान्यादौण । अतो न द्विकृष्टददे.
पुन वरणमिति प्राप्ते,—अमृथदशानुपगणस्यापत्तेर्मदमरकमान्तरविधि ।
तत्र न प्रतिपत्तिरने विगु प्रयत्न प्रसिद्धायमृथमाभ्यात् । अन्यद्वीपस्यापि
द्वपस्यैवदेशो वानादन्यत्र विनियुज्यत इति सिद्धान्त ॥ १४ ॥

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्वार्थवर्मत्वम् ॥ १६ ॥

उदयनीये च तद्वत् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयश्चरुन्दयनीयश्च तत्र प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयमनुनिर्वापनीति श्रुतं, तत्र प्रायणीयनिष्कासस्येयं प्रतिपत्तिः यदुदयनीयनिर्वापाधारतंति प्राप्ते,—सप्तम्या निष्कासस्य गुणत्वं द्वितीययोदयनीयस्य भाव्युपयोगिन्नात्संस्कार्यत्वम् । नच प्रयाजगोपवज्जिष्कासे किञ्चिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति तस्मादुदयनीयसंस्कारार्थः प्रायणीयनिष्कासे निर्वाप इति मिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति भिन्यायविन्दी एकादशाध्यायस्य द्वितीय-पादः ॥ ३ ॥

एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

वेद्यापह्नानां प्रधानशाश्वत्कालकर्मत्वम् ॥ १ ॥

अह्नानां मुख्यकालत्वाद्द्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

गृष्टम् ॥ १ ॥

आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥ २ ॥

द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

आधानस्य कर्माह्नवे प्रतिकर्म प्रयाजादिवदानृत्तिः, ननु तन्त्रत्वं तत्तत्संनिधानेन विशेषमहणादिति प्राप्ते,—स्वतन्त्रकालत्वान् आधानकाले कर्मविशेषाभिसंबन्धानाभावाद्गृष्टमाणशिशोपनया तन्त्रत्वमेवेति मिद्धान्तः २

अग्नीषोमीयारितु पूषस्य तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥ ३ ॥

यूपधाराकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥

यूपोऽग्नीषोमीयादिपशुपशयस्य तन्त्रं न भवति दीश्रासु यूपं छिनत्तीत्यग्नीषोमीयार्थस्यापह्नान् । अन्वेषणं स्वकाल एव नदनुष्ठानादभौ विशेषमहणादेद् इति प्राप्ते,—अविशेषेण सर्वयूपापकर्तृ एव आश्रमाप्रापकरोऽपि प्रधानकालभाषस्याविशेषात्पूषविशित्वाविशेषात् । पुषाश्वत्तः प्रवृत्तित्वात्तत्र तु दोषद्रव्याप्रगन्नायागनिर्वापस्यैवापह्नाने इति भेदः । अतो यूपः सर्वेषां तन्त्रमिति मिद्धान्तः ॥ ३ ॥

एतस्यैवाह्नानां तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥ ४ ॥

संस्कारान्नापह्नानेर्धर्मकालत्वान् ॥ ४ ॥

यूपगृष्टेदनस्यैवापह्नानादितन्त्रेणानुष्ठानात् प्रधानकालभाषाविशेषात्तन्त्रेण

पश्चन्तरं पुनः प्रयोग इति प्राप्ते,—यूपं छिनत्तोत्यस्य छेदनेन यूपं कुर्या-
दित्यर्थः यूपम्यामिद्धत्वान् । नच छेदनमात्रेण तत्करणं संभवतीति तत्र-
णादीनामपि छिनत्तोत्युपच्छेपं छेदनमात्रापकरणेऽपि वा द्वारस्य यूपम्य
साधारणत्वात्तेषामपि तन्त्रमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

स्वरोः साधारण्यम् ॥ ५ ॥

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ५ ॥

पश्चञ्जनापवर्गं स्वरोरपवर्गाद्ञ्जनान्तरेऽन्यस्योपादानमिति प्राप्ते,—यः
प्रथमः शक्यः स स्वरुगिति वचनात्रान्यशक्यलोपादानं यूपच्छेदनकाल एव
व्यामोहनिवृत्त्यर्थं तदुपादानमिति न विशेषग्रहणम् , अतस्तन्त्रतैवेति
सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

द्वादशाहेऽन्त्याह एव कृष्णविषाणाप्रासनम् ॥ ६ ॥

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविमतिषेधादप्रथमे वाऽह्नि
त्रिवलयः स्यात् ॥ ६ ॥

सोमे कृष्णविषाणया कण्डूयन इति नानामु दक्षिणामु चात्वाले कृष्ण-
विषाणां प्राण्यतीति च श्रुतं, नत्राहर्गणेषु प्रथमेऽह्नि विषाणाप्रासने उत्त-
रेष्वह्नुमु दक्षिणानयनप्राग्भाविपदार्थानां विषाणाकण्डूयनमङ्गत्वाद्वाध्येत,
अन्तेऽह्नि प्रासने तु पूर्वेष्वह्नुमुः दक्षिणानयनोत्तरपदार्थानां पाणिकण्डूय-
नमङ्गं वाध्येत विषाणामन्वे तस्यैव कण्डूयननियमादतः प्रथमेऽन्त्ये वा
प्रासनमिति त्रिवलय इति प्राप्ते,—अन्त्येऽह्नयेऽपि प्रासनं पाणिकण्डूयनं
च न शास्त्रीयमिति न तद्वाधे दोष इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

राजस्येऽन्त्ये एव हविष्कृताले वाग्विसर्गं ॥ ७ ॥

वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्यात् ॥ ७ ॥

दर्शे प्रणिताः प्रणेष्यन्त्रार्चं यच्छति ताः महविष्कृता विसृजतीति श्रुतं
हविष्कृताज्ञानकाल इत्यर्थः । तत्र नानाभीजेषु कृष्णाग्निनादिफली-
करणान्तेनानुसमय इत्युक्तम् । तत्र प्रथमेनान्त्येनवा हविष्कृता वाग्विसर्ग
इति विष्टयः । प्रथमसिर्गे उत्तरेषा योजानां हविष्कृत्याग्निभिर्ना
यावददन्तिमसिर्गे पूर्वीयानांहविष्कृत्युत्तरपदार्थानां वाग्विसर्गवाक्स्य
तुन्यन्त्रान् वाग्विसर्गस्य विष्टय त्रीणिशास्त्रीयमादिति प्राप्ते,—वाग्यमात्र-
विमात्रं हविष्कृतेति विधीयते न सिर्गेः, यावत्प्रथमेऽह्नयेऽप्यनयोरा-
पत्तेः । विसर्गस्यार्थप्राप्त्याद्य न तद्वाधे दोष इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाले एव वाग्विसर्गः ॥ ८ ॥

पशौ च पुरोडाशे च समानतन्त्रं भवेत् ॥ ८ ॥

इविन्दुदाहानं पशावप्यस्तीति कृत्वा चिन्त्यने—पुरोडाशस्य प्रासङ्गि-
कत्वात्प्राशुकेनैव वाग्यमेव कार्यसिद्धेः पशुकाल एव वाग्विसर्ग इति श-
ङ्खायां,—वाग्यमस्य कर्तृसंस्कारत्वाद्विमृष्टवाचा क्रियमाणाः पौरोडाशिका
विगुणाः स्युः अतः पुरोडाशकाले वाग्विसर्ग इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

अग्निचयनेऽग्निविमोक्तस्य प्रधानापवर्गकालता ॥ ९ ॥

अग्नियोगः सोमकाले तदर्पत्वात्संस्कृतकर्मणः परेषु साङ्गस्य
तस्मात्कर्मापवर्गे विमोक्तः स्यात् ॥ ९ ॥

अग्नौ श्रुतम् । अग्निं युनाग्निं शवसा घृतेनेति जुहोति अग्निमेव तद्यु-
नक्ति पाङ्क्तो यज्ञ इति तथा इमं स्तनमूर्जेस्वन्तं ध्यामि इत्याज्यस्य पूर्णा
श्रुतं जुहोति एषाऽवाग्नेर्विमोक्त इति, तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो
योगोऽपि तथा । अतः सर्वापवर्गे विमोक्त इति प्राप्ते,—पाङ्क्तो यज्ञ इति
वाक्ययोगाद्यज्ञार्थो योगः । अतः प्रधानापवर्गे विमोक्त इति । अत एव
सौमिकमपि वरणं भ्रानृच्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छेदिति वाक्ययोगात्तुल्यन्या-
येन केवलप्रधानार्थं, तेनावभृथं तदभावाद्धोतृवरणमवाधिनं प्राप्तमिति
तदप्रतिषेधस्य न होतारं नृणीति इत्यस्य संगतिः । अन्यथा सौमिकवरणम्या-
वभृथार्थत्वं होतृवरणप्राम्यभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिः । द्वादशाहे च प्रत्यहं
योगविमोक्तदर्शनं लिङ्गं, नन्वेवमपि अवभृथस्यापूर्वत्वाद्धोतृवरणस्याप्राप्ति-
रिति चेत् अत्राहुः—अपूर्वताया एवेयं स्तुतिः नतु निषेध इति । वस्तुनस्तु
अवभृथस्यापूर्वत्वेऽप्याज्यभागार्थत्वेन होतृवरणं प्राप्नोति साङ्गप्रधानार्थ-
त्वादतो युक्तः प्रतिषेध इति । तदंतद्वाप्यव्याख्यानम् । वार्तिके तु
विपरीतं, वाक्ययोगाद्दिङ्गाणं केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । अग्नेः
सर्वार्थत्वात्तद्योगोऽपि सर्वार्थः वाक्ययोगस्तु पञ्चभिर्युनक्ततीति गुण-
विधौ श्रुतः । नचामावुत्पत्तिवाक्यावगतसर्वार्थत्वनिवर्तनभ्रमः, किंच
यज्ञशब्दो न प्रधानमात्रवचनः किंतु यागमात्रवचनः । अतो न केवल-
प्रधानार्थत्वम् । अवभृथे च सौमिकवरणमस्त्वेऽपि प्रवृत्ते होतारि त्रिय-
माणमदृष्टार्थं तद्वरणं प्राप्नोत्येवेति युक्तस्तदप्रतिषेधः । द्वादशाहे तु प्रत्यहं
योगविमोक्तयोर्विधिरेव न त्वनुवादो वैयर्थ्यादिनि ॥ ९ ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याद्धानस्याहर्गणेषु तन्त्रम् ॥ १० ॥

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे उपसत्काले सुब्रह्मण्याद्धानं तदहर्गणेषु प्रधानमेवान्
भिद्यत इति प्राप्ते,—अप्रधानकालकत्वेन विशेषाप्रवृत्तात्तन्त्रमिति
सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सत्याशालिकस्य सुब्रह्मण्याद्धानस्य भेदेनाह्वानम् ॥ ११ ॥

तत्कालत्वादावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंयोगात् ॥ ११ ॥

सुत्याशालीनमाह्वानमपि एकत्र कृतं सर्वमुद्योपकारकं मन्निधिविशे-
पस्य यूपानुतिरुदतन्त्रत्वादिति प्राप्ते,—कर्मकालत्वेन विशेषप्रवृत्तादहर्गण-
पुनः कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

देशाशक्तिवजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाशदानस्यैच्छित्तत्वम् ॥ १२ ॥

शौकिकेषु तु यायाकामी संस्कारार्थान्योपात्स्यात् ॥ १२ ॥

शतविंशद्देशादीनां प्रयोगान्तरे भिन्नानामुपादानं पूर्वेषामेव
वेद्यनियमः निरिष्टिकत्वदोषस्यैतादृशस्थले शिष्टैर्गन्द्भीकागादिति
सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

पात्राणामाहर्षमसि पारणम् ॥ १३ ॥

यज्ञायुधानि धार्यैरन्प्रतिपत्तिविधानादृजीपवन् ॥ १३ ॥

सुवादिपात्रैरन्येवभेव । नचाहिताग्निभिर्मिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति
प्रतिपत्तिः पूर्वपग्नित्यागे लुप्येनेति वान्यं, नृतीयया गुणत्वावगमात्प्रति-
पात्रान्वाभायादिति प्राप्ते,—सिद्धान्तैवदेश्याह पूर्वपग्नित्यागे उत्तरप्रयो-
गात्प्रागेव यज्ञमानमरणे यज्ञशशाभावादाहर्षगुणं स्यादत उत्तरकालं
यावन्नेषामेव धारणं सैव धार्यमित्येनांन्योपादानमित्येव धियेन चिन्ता
न्तरं—दर्शपूर्णमासप्रमृति भारणमिति शब्दाया पयमानेष्टिप्रमृति भारण-
मिति सिद्धान्तः । अन्यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां प्रागेव यज्ञमानमृतौ
दाहर्षगुण्यं स्यादिति । स्थित्यादुत्तरं—पात्राणामिह प्रतिपात्रत्वमयस्मि
दक्षिणे एते जुहुमामादयतीत्यादि । तस्मात्तन्त्रेण पात्राणामिति सि-
द्धान्तः ॥ १३ ॥

शशैमोमानाशुपरिष्ठाश्रात्रापत्प्रधारः ॥ १४ ॥

उपरिष्ठात्मोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषामविशेषाद-
वान्यो हि प्रकृतिवाचः ॥ १४ ॥

वाजपेये प्राजापत्यान्प्रकृत्य श्रुतम्—उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यै-
 श्ररन्तीति । तत्र प्रकृतिवदार्षवपवमानकालेऽनुष्ठाने चोदकेनैव मिद्धे
 वचनवैयर्थ्यम् । अतः शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्ठान् प्रचारः प्राकृतकाल-
 सन्निधिलोमान् । अथवा तावताऽपि चोदकवाधादग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वमा-
 गन्तुकोऽप्यादिविकारस्याने प्रचार इति प्राप्ते,—सोमविकाराणां तत्का-
 लत्वेऽपि पशुविकाराणां तदभावात्सामान्यतोऽट्टस्य घर्मप्रमाणत्वाभावाच्च
 सर्वसोमानामुपरीति सिद्धान्तः । तेन कालभेदात्कृत्यपशूनां प्राजापत्यानां
 च मनोनामन्त्रावृत्तिः । पूर्वपक्षे तु आर्षवकालैक्यपक्षे तन्त्रमिति ॥१४॥

मवनीये पुरोडाशे देवतोत्कर्षः ॥ १५ ॥

उत्कर्षं सूक्तवाकस्य न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः

पश्वनङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ १५ ॥

मवनीयपशौ प्राकृतमूक्तवाकस्य विकृतस्य पाठः । स चानुयाजोत्कर्षो-
 दाग्निमाग्नादूर्ध्वमुत्कृष्यते तस्मिन्नुत्कृष्यमाणे च पुरोडाशदेवतानां भृञ्ज-
 मिन्द्राय हरिवने धाना इत्यादीनां नोत्कर्षः, प्रासङ्गिकत्वादिनि प्राप्ते,—
 अग्निमद्यहोतारमनृणीतायं मुन्वन् वज्रमान इति तन्त्रपदापेक्षत्वात्तदु-
 त्कर्षं तदपेक्षाणामुत्कर्ष इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति धीन्यायविन्दौ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

राजसूये आप्रावैष्णवादिष्वङ्गानां भेदेनातठानम् ॥ १ ॥

चोदनकत्वाद्वाजसूये ऽनुक्तदेशकालानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥

राजसूये भिन्नदक्षिणानि कर्माणि, आप्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्व-
 पति वामना दक्षिणा । मांमापैष्ण्यां चरुं निर्वपति श्यामो दक्षिणेश्वि ।
 तत्र देशकालकलाभेदात्तेभ्य एव कर्तृभ्यो भिन्नभिन्नदक्षिणासंभवाद्दङ्ग-
 तन्त्रमिति प्राप्ते,—दक्षिणाभेदादानविभेदात्तत्कृतकर्तृत्वस्य भेदः अन्यथा द-
 क्षिणाभेदव्यस्यमान स्यात् । अतः प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेद इति सिद्धान्तः १

राजसूये षडङ्गान्तम् ॥ १ ॥

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ २ ॥

दक्षिणाभेदात्कर्तृत्वभेदे प्रयोगभेदात्तद्दङ्गभूतवर्णन्यापि भेदः, तेन

तप्तेन कर्तृष्वन्वेषु वा तत्सभमादनियम इति प्राप्ते,—एकफलसावनत्वा-
द्राजसूयार्थं सृष्टव्यं वरणमतस्त एव कर्तार । ननु विहितस्य वरणस्य
प्रयोगभेदात्कर्मकालीनस्य पूर्णमास्यमावास्यायोरिव भेद एव स्यादिति
चेत्, सत्यं, लौकिकस्य तु वरणस्यावित्तसमाप्त्यर्थं तन्त्रतैरिति त एव
कर्तार इति नियमसिद्धिरिति सिद्धान्त ॥ २ ॥

भवेष्टावह्वाना भेद ॥ ३ ॥

अवेष्टौ त्वैकतन्त्र्यं स्याद्विद्वद्दर्शनात् ॥ ३ ॥

राजसूयै अवष्टिर्नाम पश्चहनिष्का तदङ्ग, तत्र पञ्चाना हविषा समान-
न्त्रतैव, एतस्या एवाप्ये ऋतुमध्ये भिन्नतन्त्रत्व 'यदि ब्राह्मणो यजेत्'
इत्यादिऋतुरहि प्रयोगे 'वाह्मण्य मध्ये निधाय' इति रचनादेकतन्त्रत्व-
मिति वैरूप्यानौचित्यादिति प्राप्ते,—ऋतुमध्ये दक्षिणाभेदाद्भिन्नतन्त्र-
त्वमेव, वहि प्रयोग तु मध्यनिधानान्यथानुपपत्त्या समानतन्त्रत्वमिति
प्रमाणप्रलाभं वैरूप्यं न दोष इति सिद्धान्त ॥ ३ ॥

पवमानेष्टिहविषा भदननुष्ठानम् ॥ ४ ॥

पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ४ ॥

आधाने य कामयेतोत्तरोत्तर वसीयान्स्यादिति तस्याप्रये प-
मानाय निरूप्य पावशुचिभ्या समानवर्हिषी हविषी निरूपयति प-
मानेष्टीना काम्यप्रयोग । तत्र सहनिरूप्याणीति वचनात्मरूपा समा-
नतन्त्रतैव य कामयेतेत्यनेन फलार्थत्वप्रत्ययोगभेदस्यापि विधाने वास्य
भेदादिति प्राप्ते,—नात्र हविषा फले विधि, किन्तु तदाश्रित प्रयोगभे-
द एव फले विधीयते तस्मात् प्रथमं निरूप्य पश्चादुत्तर समानतन्त्रे कुर्या-
दिति सिद्धान्त ॥ ४ ॥

द्वादशाहे दीपोपसत्त्वाना प्रत्यय द्वादशरिनसाध्यत्वम् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपटुज्येत् कर्मपृथक्त्वात् ॥ ५ ॥

द्वादशाह एकैकस्य यागस्य ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वादेकैकमहर्द्वादश-
दीप द्वादशोपसत्क च कार्यं, द्वादशत्वमख्याया दीपोपसत्त्वत्वात् ।
अथवा द्वादशाहस्य गुणवित्त्वाद्द्वादशस्वेवाहं सु दीपोपसत्तु
क्षयागानुष्ठानं सग इति एव सति साहित्यनाथप्रसंगाद्द्वादशस्वेवाहं
सु साङ्गप्रधानानुष्ठानं कार्यमतश्चतुरहं दीप्रा चतुरहं चोपसदं चतुरहं
च मुत्या इति युक्तमिति प्राप्ते,—द्वादशाहेन यजेतति सामानाधिकरण्या-

श्रामधेयत्वमेव तस्माद्ब्रूयतात् द्वादशाहःसु दीक्षाः तथोपसदस्तन्त्रणे कृत्वा द्वादशस्वहस्तु सुत्याः कार्याः प्रधानकालनिमित्तं च द्वादशाह इति नामधेयं तेन पट्त्रिंशता दिनैः प्रयोगसमाप्तिरिति सिद्धान्तः ॥५॥

प्रधानैरपृथक्कालानामहानां भेदेनावधानम् ॥ ६ ॥

भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दात् ॥ ६ ॥

सुत्याकालीनानां सवनीयपश्वादीनां प्रयोगैक्यात्तन्त्रत्ये प्राप्ते,—सुत्या-भेदाद्विशेषप्रहणादावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

व्यसत्काले घृघ्नण्याहानस्याविवारेण कर्तव्यत्वम् ॥ ७ ॥

सुत्याविष्ट्रद्वौ घृघ्नण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं

मकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ ७ ॥

प्रकृताद्युपसत्कालं सुघ्नण्याहानमित्यहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति इति करणं संख्योच्यते । चतुरह इत्यादि । तदिदमकर्मकालत्वाद्द्वादशाहं तन्त्रं तेन त्रयोदशाहे चतुर्दशाह इत्यावृत्तिः संख्यया विशेषप्रहणादिति प्राप्ते,—सुत्यामागच्छेति सुत्यासंबन्धिदेवतासंस्कारमात्रं विवक्षितं संख्याशब्दोऽहःशब्दश्चार्थसिद्धत्वान्न विवक्षितः अतो नावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

वागपेषे प्राजापत्येषु शलादीनां तन्त्रत्वम् ॥ ८ ॥

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभूतत्वात्तन्त्रभावः स्यात् ॥८॥

एकैर्देवतेषु पशुषु पुम्भ्यादंतन्त्रत्वमिति स्पष्टम् ॥ ८ ॥

भित्तदेवताकपटेषुपि शलादीनां तन्त्रत्वम् ॥ ९ ॥

भेदस्तु संदेहादेवतान्तरे स्यात् ॥ ९ ॥

भिन्नदेवतेषु सजानीयपशुषु मह् अण्णात्कन्या देवतायाः किमित्यशानात्पुम्भ्यादिभेद इति प्राप्ते,—चिह्नकरणेनापि विवेकप्रहात्तन्त्रत्वमेव धरमाना तु चिह्नमंभेदेषु संसृष्टाना स्वम्बयाग्यार्धर्चान्तेषु ह्यमानानां न किञ्चिद्गुण्यमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

भिन्नज्ञानेषु पुम्भ्यादीनां भेदेनावधानम् ॥ १० ॥

जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्षिर्बपम्यात् ॥ १० ॥

नानाजातीयेषु पशुषु न पुम्भ्यादितन्त्रत्वं, पाकवैषम्येण मह्अण्णे केवांचिदपक्षता केवांचिद्विहीननेभ्यापसेगिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

अथप्रतिग्रहेषु प्रतिपुरोडासं कपालचतुष्टयम् ॥ ११ ॥

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम् ॥ ११ ॥

बह्वश्वप्रतिग्रहे यावतोऽध्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपाला-
त्रिर्वपेदिति चतुष्कपालाः पुरोडाशाः तत्र दीर्घेषु चतुर्ष्वेव कपालेषु सर्वेषां
श्रवणसंभवाच्चतुष्कपालतन्त्रत्वप्राप्तौ, सर्वेषां कपालावयवेषु श्रवणमेव स्यान्न
चतुर्षु कपालेषु कस्यचिदतः प्रतिपुरोडासं कपालभेद इति सिद्धान्तः ११
नीलवहनवादी प्रतिप्रहारं मन्त्रानाद्यतिः ॥ १२ ॥

एकद्रव्यसंस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वा-
दाद्यत्तौ मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ १२ ॥

अथरक्षो दिवः सपत्नं ब्रह्मासमित्यवघातमन्त्रस्य प्रतिप्रहारमाद्यतिः
प्रधानाद्यत्तौ अह्नाद्यत्तेरिति प्राप्ते, -अवघातकरुणिका तन्दुलीभावफलिना
भावना अकृन्तीति विहिता । तदङ्गं मन्त्रः, न च सदाद्यत्तेरिति न म-
न्त्राद्यत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

नानावीजेषु प्रतिप्रहारं मन्त्राद्यतिः ॥ १३ ॥

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्य तद्गुणत्वात्
पुनःप्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ १३ ॥

नानावीजेषु त्रीह्रियामाकादिष्वेकदाऽनुष्ठीयमानेषु विशेषप्रहणाद-
वघातमन्त्रस्तन्त्रमिति प्राप्ते, -वीजभेदेन विशेषप्रहणाद्वीजान्तरं पुनः
प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादि मन्त्राद्यतिः ॥ १४ ॥

निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु त्वेकद्रव्यवत्प्रयोजने-
कत्वात् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चतुरो मुष्ठीनिर्वपति, अयुग्मा युग्मा मुष्टिलुनाति त्रिधातु
पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति, चतुर्गुह्या गृह्णातीति श्रुतं, तत्र संख्याना-
मेककर्मकत्वाद्अवघातमन्त्रवन्निर्यापादिमन्त्राणा देवस्य त्वा वरिद्वेवसदनम्
कर्णा अदसं त्वा स्तृणामि, शुक्रं त्वेन्यादीना, सकृत्प्रयोगप्राप्तौ, - प्रति-
मुष्टि प्रतिस्तरणं प्रतिग्रहणं च निर्यापादिभेदान्मुष्ट्यादिभेदान्मन्त्रभेद
इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

वेदिप्रोक्षणं प्रत्याद्यति मन्त्रानाद्यतिः ॥ १५ ॥

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ १५ ॥

वेदिगसि बहिंपेत्वेति त्रिवेदिं प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणार्थमन्त्रस्य तदावृ-
त्तावावृत्तिरिति प्राप्ते,—त्रिरभ्यस्तप्रोक्षणक्रियायां मन्त्रस्याद्भ्रुत्वात्तस्याश्चै-
धत्वात्सकृदेव मन्त्र इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः ॥ १६ ॥

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् ॥ १६ ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयने मंत्रः—कृष्यै त्वा मुसस्याया इति, तत्र
पाण्याशङ्केषु युगपत्कण्डूत्पत्तौ कण्डूयनस्य तदपनेयदुःखस्य संस्कार्याणां
मद्धानां च भेदात्प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिरिति प्राप्ते,—स्वस्य कण्डूतिदुःखगम-
नाय कण्डूयनं तदर्थो मन्त्रोऽगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रमेवेति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्रादिषु मन्त्रानावृत्तिः ॥ १७ ॥

स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्राथो मन्त्रः, त्वमग्ने व्रतपा वसीति, तथा नदीतरण-
मन्त्रो देवीगणो अपात्रपादिति, तथाभिवृष्टस्य उन्दती वलं धत्तेति, तथा-
मेध्यप्रतिमन्त्रगमन्त्रः अवद्धं मनो दग्दिं चक्षुरिति, तेषां प्रबुध्य पुनः स्वापे
स्रोतोभेदः । संतानेनाभिवर्षणभेदे युगपदनेकामेध्यदर्शने वाऽऽवृत्तिप्राप्तौ,—
अवान्नरस्वापादेरचिकीर्षितत्वाच्चिकीर्षितरात्रिनिद्रादेरेकत्वान्मन्त्रतन्त्रते-
ति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

शिक्षितस्य प्रयाणे मन्त्रानावृत्तिः ॥ १८ ॥

प्रयाणे त्वार्थनिर्दृत्तेः ॥ १८ ॥

दीक्षितप्रस्थाने मन्त्रः—भद्रादिभिधेय इति । तत्राप्यवान्तप्रयाणम-
न्त्रवीर्यत्वेष्टदेशप्रापकप्रयाणैक्यात्गृह्यमन्त्र इति स्पष्टम् ॥ १८ ॥

उपरमन्त्रपाठितः ॥ १९ ॥

उपरमन्त्रस्तन्त्रं स्याद्दोषवद्बहुवचनात् ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे चत्वार उपरवान्या गर्वाः तन्नयनार्थो मन्त्रः गक्षाद्गो
पन्तगहनो वैष्णवान्यनामीति, स षण्णुर्गामपि तन्त्रं, वैष्णवानिति बहुव-
चनान्तत्वात्मसांभिरानोपपत्तेः, अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेरिति प्राप्ते,—
गहनक्रियाणां भिन्नानामेव मन्त्रोपक्रमद्विशेषग्रहणेन मन्त्रावृत्तिरेव
बहुवचनं तु पूजार्थमिति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

श्विष्टदादिमन्त्राणामावृत्तिः ॥ २० ॥

श्विष्टदाधिगुप्तोनुवाचपानोतस्यावृत्तिः कालभेदात् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे प्रतिसवर्नं पुरोडाशेषु हविष्कृताह्वानं तन्त्रं, तथा वाज-
येये क्रतुपशुभि महारव्याना प्राणापत्याना पर्यग्निकृचोत्सृज्य ब्रह्म-
न्नामकाले आलभ्यमानाना क्रतुपश्चालम्भकाले प्रातःसप्तने वृत्तमग्निगु-
त्तचन प्राजापत्यानामपि तन्त्रम्, एवमाग्नेयं कृष्णप्रीव, सौम्य वधुम्
आग्नेय कृष्णप्रीमिति कृष्णप्रीवयोर्यांगद्वये अनुवाक्याया मनोताम-
न्त्रम्य च करणमन्त्रवद्विशेषाप्रहादिनि प्राप्ते,—कालमेतेन विशेषप्रहादा-
वृत्ति करणप्रत्सन्निपातित्वाभावेऽप्यर्थप्रमाशनस्य कालान्तरे प्रणागा-
दिति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्तत्सद्रामचन्द्रात्मजमहद्वैद्यनाथकृते न्यायविन्दौ एकादशाध्यायस्य
चतुर्थं पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ११ ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकारः ॥ १ ॥

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैकतन्त्र्यमनुल्येषु तु

भेदः स्याद्विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥

विशेषाग्रहणे सहकृतत्वानेकोपकारकत्वं तन्त्रत्वमुक्तं तदुपजीव्य प्र-
सङ्गो निरूप्यते । न च विशेषग्रहणादन्यार्थस्याप्यन्योपकारकत्वम् । अग्नी-
षोमीये पशावप्रीषोमीयं पुरोडाशं निर्वपतीति पुरोडाशोऽङ्गं, तत्र पशुना-
लानामङ्गानां तदर्थत्वमेव नतु भाविपुरोडाशार्थत्वमन्यार्थस्यान्यार्थत्वा-
दर्शनान्, किंच काले साङ्गस्य विधिः । अतः स्वकाले साङ्गं पुरोडाशः
कार्यं । एव प्रसङ्गाश्रयणे प्रयाजानन्तर्यस्याज्यभागाङ्गस्य तदानन्तर्यस्य
च प्रधानाङ्गस्य हानि तस्मात्पृथगेव पुरोडाशे प्रयाजाद्यङ्गानीनि
प्राप्ते,—पाशुनतन्त्रेऽममाप्ते तन्मध्यगतस्य पुरोडाशस्य तदङ्गोपकारणं
निगमाद्भस्वात् पृथक् तदनुष्ठानं पुरोडाशप्रयोगविधिरर्थोभयति अतः
उपकारकत्वात् प्रयाजत्रसादेरङ्गत्वमिति न वैगुण्यम् । उपकारं च न
नादर्थ्यापेक्षा गोदेहनेनापि प्रणयनोपकारार्थनादिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

पुरोडाशे आऽप्यभागयो वसंत्वम् ॥ २ ॥

जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिपेयः स्यात् ॥ ७ ॥

आज्यभागावधानादिकमङ्गं पशौ नाम्नि तन्पि पुरोडाशे न कार्यं,

विद्यमानैरुपकारलाभेनातिदेशकल्पनादिति प्राप्ते,—अतिदेशेनोपकाराणां पुरोडाशान्वयावगतौ पश्चात्प्रयोगविविना तद्विधिः विनियोगोत्तरभावित्वात् तंनातिदेशेन पदार्थोपकारेष्ववगतेषु येषां न प्रसङ्गतो लाभस्तानेव विवृते न्तु प्राप्तानिति सिद्धमाज्यभागावघाताद्यनुष्ठानमिति सिद्धान्तः । अप्रयोजके न प्रयुक्तिसामर्थ्यं, प्रसङ्गी तु प्रयुक्तिसामर्थ्यं एव लाभवादन्वयार्थमुपजीवतीत्यनयोर्विशेषः ॥ २ ॥

सोमे दार्धिकवेदेरकरणम् ॥ ३ ॥

नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

सोमं ऐष्टिककर्मार्थं महावेदेर्भेदनं प्राकृती वेदिः कार्या, महावेदेः प्रचारार्थत्वेन हविरासादनार्थत्वाभावादिति प्राप्ते,—प्रचारार्थयापि प्रसङ्गाद्धविरासादनसिद्धेर्न पृथक् प्राकृती कार्येति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

दार्धिकमुगादिभिः पात्रैः सोमे तदङ्गेषु होमः ॥ ४ ॥

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यादोमार्थत्वात् ॥ ४ ॥

सोमाङ्गेष्विष्टिकर्मसु सौमिकैरेव पात्रैर्होमादिकार्यसिद्धिः प्रसङ्ग इति प्राप्ते,—जुहादिकार्याणां होमादीनां महादिभिः करणे वैगुण्यान्न तैः प्रसङ्ग इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

शामित्रे पशुपुरोडाशश्रवणम् ॥ ५ ॥

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ ५ ॥

पशौ शामित्रोऽग्निः श्रवणार्थः अतः पुरोडाशोऽपि तत्रैव श्रवयितव्यः, पशुन्त्रोपजीवित्वादिति गृह्यायां पशुश्रवणेन पुरोडाशस्योपकारालाभात्पृथक् श्रवणे कार्ये गार्हपत्ये एव तत्कार्यमन्यथा वैगुण्यादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

कौण्टपायिनामपनेऽग्निहोत्रद्वयस्य प्राग्हिते श्रवणम् ॥ ६ ॥

श्रवणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्प्राग्हितस्य

विद्यमानत्वात् ॥ ६ ॥

कौण्टपायिनामपनगतं मामाग्निहोत्रे हविःश्रवणं शालामुखीये ग्यान् श्योनिष्टोमे शान्तामुखीय एव अत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति शालामुखीयस्य गार्हपत्यकार्ये विधानेन चोदकपरंपर्या कुण्टपायिनामपनेऽपि तत्राग्नेरिति प्राप्ते,—नामानिदेनप्राचस्यापु अग्निहोत्रवत्तु मुग्य-गार्हपत्य एव श्रवणमिति सिद्धान्तः । यत्तु गार्हपत्ये हवीषि श्रवयन्ती-

त्यनारभ्यविधेः सर्वार्थत्वादौपदेशिकत्वेन मुख्यगार्हपत्यभ्यातिदेशिका-
प्रायस्यमिति तत्र अनारभ्याधीतस्य श्रपणद्वारकृत्वात्तस्य च प्रकृतावैव
श्रुतत्वात्तत्रैव निवेशः अन्यथा द्विरुक्ततापत्तेः । तस्मान्नामप्रायस्यादेव
सिद्धान्तः प्रसङ्गनिरासायोक्त इति संश्लेषः ॥ ६ ॥

हविषानातिरिक्तशकटे पुणेडाशनिर्वापः ॥ ७ ॥

हविषाने निर्वणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे हविषानाख्ययोः शकटयोः प्रवर्तनं कृतं पुणेडाशनिर्वापः
प्रसङ्गात्तत्रैव कार्यः । अनसोऽधिनिर्वपतीति विधेस्ताभ्यामेव सिद्धेऽपि
प्राप्ते,—अपरंण गार्हपत्यं निर्वपतीति प्राकृतदेशस्य हविर्वाभाभ्यामसिद्धे-
रनोऽन्तर्गमुपादेयम् मन्त्रमन्महावेद्यामनस्थापितयोर्हविषानयोः पत्रीशा-
लाया नयनायोगादिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावः ॥ ८ ॥

तद्युक्तं च कालभेदात् ॥ ८ ॥

मांमे दीक्षाकालं जागरणमुक्तं तेनैव प्रसङ्गसिद्धेर्न प्रायणीयादिषु
चोदकप्राप्तं तत्कार्यमिति प्राप्ते,—दीक्षाकालकृतेन तदुत्तरभाविप्रायणीया-
दिष्वप्रमादरूपोपकाराभावात्तदर्थं पुनर्जागरणम् । अदृष्टार्थत्वेऽपि द्वयो-
र्जागरणयोरैकादृष्टार्थत्वं मानाभावादावृत्तिरेवेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

विहारभेदे मन्त्रभेदः ॥ ९ ॥

मन्नाथ सन्निपातित्वात् ॥ ९ ॥

वरुणप्रधासेषु दक्षिणोत्तरविहारयोर्निर्वापादिमन्त्रा अश्वर्युप्रतिप्रस्था-
त्रोरन्यतरेण पठनीयाः तन्त्रेण स्मारकत्वसंभवादिति प्राप्ते,—निर्वपामीत्या-
देवैकप्रकाशकृत्वात् तन्त्रतेत्यावृत्तिरेवेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

दीक्षणीयादिष्वन्यन्वाधानस्याभावः ॥ १० ॥

धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यन्वाधानं न विद्यते ॥ १० ॥

सोमाङ्गैष्टिकेष्वन्यन्वाधानं कार्यमिति प्राप्ते,—तस्य धारणार्थत्वा-
त्सोमार्थधारणं नैव च प्रसङ्गसिद्धेर्न कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

दीक्षणीयादिषु ततोपायनभावः ॥ ११ ॥

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ ११ ॥

एवं ततोपायनमपि न पुनः कार्यं सौमिकेनैव प्रसङ्गसिद्धेरिति ॥११॥

शेटिकेष्वग्न्यन्वाधानानुष्ठानम् ॥ ११ ॥

ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥

अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि ममाग्रे वर्च इति पूर्वमपि गृह्णाति देवता एव तत्पूर्वेर्गुर्गृहीत्वा श्वोभूते यजत इति श्रुतेः । अतः प्रायणीयादिष्वपि तदर्थमग्न्यन्वाधानं कार्यमित्युक्ताश्लेषे प्राप्ते,—अग्निधारणरूपदृष्टफलसंभवे सत्यदृष्टदेवतापरिग्रहार्थत्वस्यार्थवादात्कल्पनाया असंभवात्संभवेऽपि वा दीक्षणीयैव तत्सिद्धिः । अग्निस्वमो देवानां विष्णुः परमो देवता एव तदुभयतः परिगृह्य दीक्षत इति तदर्थवादश्रवणान् । यद्यपि दीक्षा सोमस्येति वचनात्सोममात्रार्था दीक्षणीया प्रधानदेवता एव गृह्णाति तथापि तत्र विश्वेदेवदेवतासत्त्वादङ्गदेवता अपि गृह्णाति अस्मिंश्च पक्षे दीक्षणीयायां कर्तव्यमेवाग्न्यन्वाधानं स्वदेवतापरिग्रहार्थं ततः परंतु न कार्यमिति विशेष इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

सोमे प्रायणीयादिषु शेटिकसन्नहनानुष्ठानम् ॥ १३ ॥

सन्नहनं च वृत्तत्वात् ॥ १३ ॥

प्रायणीयादिषु योक्त्रेण पत्नीं संनह्यतीति सन्नहनं प्राकृतं कार्यमिति प्राप्ते,—सोमार्थेनैव संनहनवासोधारितत्वान्न पुनः कार्यं वासोधारणार्थत्वाभावेऽपि वा संनह्यैव कार्याणीत्यर्थस्यान्यार्थेनापि सिद्धिरिति न तदावृत्तिरिति ॥ १३ ॥

सोमे प्रायणीयादिषु शोदकप्राप्तारण्याद्यनस्य प्रसङ्गसिद्धिः ॥ १४ ॥

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

आरण्याशनमपि सौमिकेनैव प्रयोजनादिना कार्यसिद्धेर्न पृथक् कार्यमिति स्पष्टम् ॥ १४ ॥

सोमे शेटिकेषु इदामशेषु यजमानस्यानिष्टतिः ॥ १५ ॥

शेषभक्षास्तथेतिचेन्नान्यार्थत्वात् ॥ १५ ॥

एवं सतीडाभक्षणादयोऽपि न कार्या इति प्राप्ते,—इडां भक्षयन्तीति द्वितीया श्रुत्या संस्कार्यत्वावगमात्कार्यमेवेति सिद्धान्तः । तदेतत्पटोक्तस्य प्रतिपत्त्यर्थत्वस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥ १५ ॥

सोमे शेटिकेष्वन्वाहार्याभावः ॥ १६ ॥

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ १६ ॥

दीक्षणीयादिषु प्राकृती अन्वाहार्यदक्षिणा देया दक्षिणा सोमस्ये-

तिवचनेन भौमिन्द्रक्षिणाया प्रधानमात्रार्थत्वादिति प्राप्ते,—अन्यार्थयापि प्रसङ्गसिद्धेर्न प्राच्यती देयेति सिद्धान्त ॥ १६ ॥

सोमे ऐष्टिकेषु शेषमध्यस्य कर्तव्यत्वम् ॥ १७ ॥

शेषमस्तथेति चेत् ॥ १७ ॥

ऋत्विग्भक्षा अपि शेषप्रतिपत्त्यर्थ्या नत्वानत्यर्था अतो न प्रधानद-
क्षिण्या तेषा निवृत्तिरिति सिद्धान्त ॥ १७ ॥

सोमे ऐष्टिकेषु होतृवरणसद्भावः ॥ १८ ॥

प्रवृत्तवरणत्वात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥ १८ ॥

दीक्षणीयादिषु प्राच्यं होतृवरणं न कार्यं सौमिकेनैव तेन प्रसङ्ग-
सिद्धेर्गिति सिद्धान्त ॥ १८ ॥

आतिथ्यावर्हिष प्रतिकर्म प्रोक्षणाद्यभावः ॥ १९ ॥

यतोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मभयोगभेदात्प्रतितन्त्रं क्रियेत ॥ १९ ॥

यत्प्रतिथ्याया ऋहिसुदुपसदा तदग्नीषोमीयस्येति वचनाप्रयाणाम-
र्येनोपात्ते ऋहिसि प्रोक्षणादिसंस्कारा अप्यातिथ्याया कृता एव न प्रस-
ङ्गादुपमदग्नीषोमीययोग्युपकारका मध्यपाताभावेन प्रसङ्गायोगान् ।
नापि तन्त्रमानिथ्याकालत्वेन विशेषप्रहणादिति प्राप्ते,—तन्त्रमध्यपाता-
भावेऽपि ऋहिसि साधारणत्वात्तदर्थाना संस्काराणामप्यनपवृत्तत्वात् मे-
त्रेनानुष्ठानमिति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

आतिथ्यावर्हिषोऽग्नीषोमीयादिषु स्तरणे मन्त्रसद्भावः ॥ २० ॥

देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽप्यावर्तते ॥ २० ॥

अतिथ्यार्थं प्राग्ब्रह्मे स्तीर्णं तत आनीयापरेणोत्तरवेदि पुनरग्नीषोमी-
यार्थं ऋहिसुतीर्येन । तत्रोर्णं अदस त्वा स्तृणामीति स्तरणमन्त्रं पूर्ववृत्त-
म् प्रसज्यते ऋहिसाधारण्यादिति प्राप्ते,—स्तरणस्य ऋहिसा वेदि स्तृणाती-
ति वेद्यर्थवान्तरयाश्च भेदान्मन्त्रावृत्तिं ऋहिसुत्वेऽपि स्तरणावृत्तेस्त-
मन्त्रात्रनि अन्यथा तद्वैशुण्यापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

ऋहिसो देशात्तरणयने सन्नहनहरणमन्त्रयोरुपयोगः ॥ २१ ॥

सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ २१ ॥

प्राग्ब्रह्मे स्तीर्णं पुन सन्नहनहरणवद्या नीयमाने पूषा त प्रथिव्यं प्रन्था-
स्विभि मनहनमन्त्रस्य वृद्धस्पनेर्मूर्ध्ना हृगामीति हरणमन्त्रस्य च पूर्ववदा-
वृत्तिरिति प्राप्ते,—प्रवृत्तौ त्वन्स्य ऋहिसो विहारदेशप्राप्त्यर्थं यत्सन्नहन

हरणं च तदर्थी मन्त्रौ नत्वेतयोः सन्नहनहरणयोर्वेदिप्राप्त्यर्थयोरतो न मन्त्रावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

विहाप्रेर्वेदिककर्ममात्रार्थत्वम् ॥ १ ॥

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

गार्हपत्यादिः सामर्थ्याद्धौकिकवैदिकस्मार्तानां सर्वेषां कार्याणामङ्ग-
मिति प्राप्ते,—गार्हपत्ये हवींषि उपयन्तीत्यादिवचनोक्तप्रयोजनैरेव
निराकाङ्क्षाणां न लिङ्गेन सर्वार्थत्वं स्मार्तहोमा अप्यौपासने विहिता न
गार्हपत्यादिप्राहका इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

सवनीयपशो पुरोडाशस्य कर्तव्यत्वम् ॥ २ ॥

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो न
स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ २ ॥

सवनीये पशावग्रीपोभीयपशोश्चोदकप्राप्तः पशुपुरोडाशो न कार्यः, तस्य
मुपिरो ह वा एतर्हि पशुर्यर्हि वपामुत्किस्वदति यद्रीहिमयः पुरोडाशो
निरुप्यते अपिहित्या अच्छिद्रताया इति छिद्रापिधानार्थत्वावगमात्तस्य च
सवनीयपुरोडाशैरेव सिद्धेरनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते अपि-
विहित्या अच्छिद्रताया इति वचनात् । यदि तु 'पुरोडाशेन माध्यंदिने सव-
ने' इति लिङ्गात्पशुपुरोडाशः कर्तव्यस्तर्हि सवनीयानां तस्य च विकल्पः,
एकार्थत्वादिति प्राप्ते,—अच्छिद्रतावचनस्य स्तुत्यर्थत्वादेवनासंस्कारार्थं
कर्तव्य एवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाह्वानामावः ॥ ३ ॥

हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात्प्रकृतौ यदि सर्वथा पशुं
प्रत्याहृता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

हविष्कृदाह्वानस्याज्यौषधसान्नाय्यङ्गत्वमिति कृत्वा चिन्त्यते—तदा स-
वनीयपश्वर्थतयाऽहृता हविष्कृतप्रसङ्गात्तन्मध्यपातिसवनीयपुरोडाशोप-
कारकत्वान्न पृथगाह्वानात्वेति ॥ ३ ॥

तृतीयसवने हविष्कृदाहानस्य पुनराहतिः ॥ ४ ॥

पत्नी तु संसृष्टने विधानाचार्यायमवनिकेषु स्यात्सौम्या-
ग्विनयोश्चापटुक्तत्वात् ॥ ४ ॥

एवं सति तृतीयसवने सवनीयपगुपाकोत्तरं सवनीयपुगेडागार्ध-
त्वेन पुनर्हविष्कृदाहानं पके पत्नी हविष्करणरूपकार्यममात्रेणिति प्राप्ते,—
सहायार्थं तदाहानम् आहृतायाश्च पत्नीमंयाजानन्तमुत्थानविधानात्प्र-
पुनराहानं हविष्कृदिति ममास्या तु हविष्करणस्य मुख्यत्वादिति
मिदान्तः ॥ ४ ॥

निधि यजेत्प्राग्वास्यात्प्रथमम् ॥ ५ ॥

निधि यजे प्राकृतस्यामवृत्तिः मन्थस्रग्निपृत्त्वात् ॥ ५ ॥

अप्रये रक्षोत्रे पुगेडागमष्टाकपालं निर्वपेत्, अमात्रास्यायां निधि य-
जेनेति च श्रुतं तत्र दर्शापस्थित्यभावात्तत्रकृष्णाभावाच्च तत्तन्त्रापर्जावना-
संभवात्प्राग्वास्यायुक्तैर निधीष्टिः कार्येति प्राप्ते,—यास्यप्रकृष्णाभ्यां दर्शानु-
पस्थितावपि कालस्येनैव तत्तन्त्रस्य मध्यपानात्तदुपर्जावनीति मुक्तमप्रिप्र-
णयनप्रनोपायनादेः पुनः करणाजलेभ्यः । विष्ट्यन्तराणि तु प्रष्ट्याग्ग्भा-
त्यागेवानुष्ठानसंभवात् प्राग्वास्यानीति भेद इति मिदान्तः ॥ ५ ॥

निष्टुतिष्ठात्प्रकृष्णाभावात्प्रथमम् ॥ ६ ॥

आरम्भणीया विष्टनी न स्यान्मकृतिकान्त्रमध्यत्वात्कृता
पुनस्तदर्थेन ॥ ६ ॥

श्रीयांदिष्यारम्भणीया न स्यात् गृह्यकरणेनैव कर्तृगणागमिद्वया
प्रष्ट्यावनाष्टुभिर्विष्ट्यावपि संस्कारानुपयोगे कार्यमिष्टेति प्राप्ते,—
अन्तरम्भणीयाया आरम्भाद्येत्यास्य च कर्मभेदेन भेदाद्विष्ट्यां वा
कार्ये च प्रष्ट्यावने तु निष्टुतिमिति मिदान्तः ॥ ६ ॥

प्रधानायां यदेकितोषे बहूनां यमांशुदानम् ॥ ७ ॥

विमतिपिद्वयर्माणां समवाये भूयर्मा स्यात्स्मरमेन्वम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्रेऽग्निद्वयप्रथमकः तत्र नात्रा गृह्यात्प्राग्वास्याः, निर्देनादा-
र्ष्यां मुत्रकृष्णा ततो योनिर्वादिष्यते एवात्प्राग्वास्यादिष्योद्वादेऽन्त्री वा
अथनिष्टेऽदनादगु द्वादशाहानिर्देशादेऽन्त्रेव, तत्रोपमा कार्त्वीनमुत्रकृष्णा-
यां तन्त्रभूतायामनिपमः मुख्यत्वाद्वाग्निद्वयमानुषम् इति प्राप्ते,—भूयंशु-
महादेऽन्त्रीति भाष्येष्ट्या मिदान्तितं, तदुपुणम्, अन्यैश्चैवपि अन्यदेव-

तायाः संस्कारासिद्धेर्भेदेनाह्वानस्यैव युक्तत्वान् अतो न तदुदाहरणं, किं तु अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधि मधु घृतमापो धानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम इति, तत्राग्नेयस्य धानानां चाग्नेयविकारत्वादविरोधः । ऐन्द्रस्य पुरोडाशस्य प्राजापत्यस्य दध्नश्च ऐन्द्राग्निसाम्नाय्यविकारत्वादर्शधर्मत्वं मधुघृतापां तूपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासीधर्मकत्वं, तदत्र सहप्रयोगे वार्त्रन्नवृधन्वन्मन्त्रयोरज्यभागयोरन्यतरानुष्ठानं मुख्यत्वाद्द्वैन्द्रदध्नोस्तद्धर्मानुग्रह इति प्राप्ते,—भूयसां मध्वादीनां वार्त्रन्नानुग्रहाय तावेव कार्याविति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

समसंख्यानां धर्मविप्रतिषेधे प्रथमस्य धर्मावृष्टानम् ॥ ८ ॥

मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकयत् ॥ ८ ॥

अध्वरकल्पायामात्रावैणवं द्वादशकपालं निर्दपेदपराह्णे सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति श्रुतं, तत्राद्यस्य द्वादशकपालत्वाद्वाहादिर्द्वैन्द्राग्नविकारत्वमाज्यस्य तूपांशुयाजविकारत्वमतः पूर्ववदाज्यभागमन्त्रविरोधे मुख्यानुग्रह इति सिद्धान्तः । पूर्वेण सहैकाधिकरण्यं त्वन्याय्यत्वात्परमतमेवेति ॥ ८ ॥

अद्भ्युणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्राबल्यम् ॥ ९ ॥

अद्भ्युणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ ९ ॥

दीक्षणीयायाः सोमस्य च पर्वकालत्वं यदिष्ट्या पशुना सोमेनेत्यादिवचनात्, तत्र द्वयोस्तदसंभवान्मुख्यत्वेन दीक्षणीयानुग्रहप्राप्तौ,—प्रधानतयासोमाद्धानुग्रह इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

परिधौ विरोधिष्वधर्मानवृष्टानम् ॥ १० ॥

यौष्यस्तु विरोधे न स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ १० ॥

परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति वचनात्परिधिधर्मा यूपधर्माश्च संमार्जनादयः परिध्याणादयश्चाविरोधिनस्तत्र क्रियन्ते विरोधे तु यूपधर्मानुगोभः हविषा पशुना संबद्धत्वेन यूपस्य प्रधानप्रत्यासत्तेरिति प्राप्ते,—परिधित्वानुपमर्देन नियोजनविधानात्परिधिधर्मानुग्रह इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पाशकं तन्त्रम् ॥ ११ ॥

पशुमवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृत्येदुभयोरश्रुतिभूतत्वात् ॥ ११ ॥

सवनीयपशुः प्रातरारभ्य तृतीयसवने समाप्यते वपया प्रातःसवने पुरोडाशेन माध्यन्दिने अद्भ्यस्तृतीयसवन इति अनुमवनं च सवनीयाः पुरोडाशाः । तत्र प्रातःसवनपुरोडाशात् प्रातःसवनेऽप्युपश्रुतिभूतत्वात्

त्वमन्यस्य च प्रसङ्गित्वम् । नच पशोमृतीयसवने समाप्तेस्तन्त्रित्वं पुरोडा-
शानां च प्रातःसवने समाप्तेः प्रसङ्गित्वमिति वाच्यम् । आग्निमाहतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजोत्कर्षेण पुरोडाशानामपि तृतीयसवने समाप्त-
गिति प्राप्ते,—पुरोडाशानां तन्त्रित्वे मवनीयपशौ मैत्रावरुणकर्तृकसूक्तवा-
कप्रैम्याग्निमद्यहोतारमित्यादेः पाठोऽनर्थकः स्यात् तस्य पुरोडाशान-
ङ्गत्वान् मैत्रावरुणाभावाच्च पुरोडाशानाम् । अतः पशुवैशेषिकाङ्गाभ्रा-
नेन पशुरेव तन्त्रीति निश्चीयते तदङ्गानामेव चानुयाजानामुत्कर्षः ।
तृतीयसवनसंबन्धस्याङ्ग्यागालुरोधेन प्राप्तौ विशेषमात्रविधौ लाघवा-
च्चत्सार्धैर्यकालत्वात्पशोन्मन्मध्यपातेन पुरोडाशानामेव प्रसङ्गित्वमिति
मिद्धान्तः ॥ ११ ॥

समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रोपादानम् ॥ १२ ॥

अपूर्वं च विकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ १२ ॥

प्रकृतिविकृत्योरेकस्मिन्पर्वणि तन्त्रेण प्रयोगं कृत्वा चिन्त्यते । राक्षो-
त्री सामिधेनीत्यादिषु विरुद्धधर्मेषु प्रकृतिधर्मानुग्रहः तस्याः पूर्वं प्रकृ-
तत्वेन तन्त्रित्वान् विकृतेषु प्रसङ्गित्वादिति प्राप्ते,—तथासति वैकृतवि-
शेषविधीनामानर्थक्यात्प्रतिपर्व प्रयोगभेदेन प्रकृतैः पूर्वप्रकृतत्वाभावाच्च
न तन्त्रित्वं, किंत्वागन्तुकाया विकृतेरेव बलन्त्वाद्द्वैकृतमेव तन्त्रं
प्रकृताविति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

आमयणे प्रकृतवर्हिषामेव ग्रहणम् ॥ १३ ॥

अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात्कांस्यभोजिवदमुग्र्येऽपि ॥ १३ ॥

आमयणे ऐन्द्राग्रैश्वदेवद्यावापृथिव्यानि हवीषि तत्र द्यावापृथिव्यै
श्वदेविकृपवंगतद्यावापृथिव्यविकारत्वात्पुष्पितं वर्हिः प्राप्तमितरणां तु
वर्हिर्मात्रं तत्र मुख्यत्वाद्ग्रह्यस्त्वाशापुष्पितमेव वर्हिर्प्राप्तमिति प्राप्ते,—
पुष्पितवर्हिर्ग्रहणेऽयन्येपामवैगुण्यादपुष्पितग्रहणे द्यावापृथिवीयस्य वैगु-
ण्यात्पुष्पितस्यैव नियमः यथा शिष्यस्य कांस्ये गुरुन्च्छिष्टभोजननियमा-
नुगोधेन गुरोः कांस्यभोजननियमे न कश्चिद्विरोधस्तद्वदिति सिद्धान्तः १३

शाखापिपासीनां सर्वेषामेव तन्त्रित्वम् ॥ १४ ॥

तत्रप्रकृत्या तन्त्रिनियमः स्याद्यथा पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ १४ ॥

एवं सत्यनेनैव लिङ्गेन द्यावापृथिवीयमत्र तन्त्रमन्येषां प्रसङ्गित्वमतो
विरुद्धधर्मेष्वपि शाखापृथिवीयानुग्रह इति प्राप्ते,—अविरोधाद् द्यावापृथिवी-

यधर्मग्रहणमुक्तं न त्वेतावता द्यावापृथिव्यं तन्त्रमिति नियमः तस्मात्सर्वेषां तन्त्रित्वाद्दिरोधे मुख्यभूयस्त्वाभ्यां निर्णय इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥
इति श्रीन्यायविन्दौ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अष्टरात्रे वत्सत्वगदहत्वाससोः समुच्चयः ॥ १ ॥

विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् १ ॥

अष्टरात्रे विश्वजित्प्रथममहः, ततोऽभिष्टवः पडहः, ततोऽभिष्टिनू । तत्र विश्वजिति एकाहिकविश्वजिद्धर्मो वत्सत्वचं परिधत्त इति । इतरंपु तु ज्योतिष्टोमादहतं वासः । तत्र भूयोनुप्रहायाहतं वास एवेति प्राप्ते,—कौपीनाच्छादने वत्सत्वचोऽयोग्यत्वात्तत्राहतं वासः, उपरिधारणे वत्सत्वगिति भिन्नकार्यत्वात्समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

अन्ननिर्वाप्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्त्रिन्वम ॥ २ ॥

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् ॥ २ ॥

पशुपुरोडाशानन्तरं निर्वाप्याणां देवसुवां हविषां बहुत्वात्स्वधर्मत्वमिति प्राप्ते,—पुरोडाशतन्त्रमध्यविधानाद्विस्पष्टं प्रसङ्गित्वं तेषां पुरोडाशस्य च तन्त्रित्वमतः पुरोडाशस्य स्वधर्मतेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

आगारयोर्ध्वत्वक्रजुत्वादीनां समुच्चयः ॥ ३ ॥

एककर्माणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

आगारे ऊर्ध्वत्वसन्ततत्वादीनां सह संभवात्समुच्चय एव न विकल्प इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पः ॥ ४ ॥

एकार्यास्तु विकल्पेरन्समुच्चये द्वाष्टतिः स्यात्प्रधानस्य ॥ ४ ॥

त्रीहियवयोर्यागादृत्त्या परस्परमिश्रणेन वा समुच्चयप्राप्तौ अङ्गानुरोधेन प्रधानानृत्तेरयोगान्निरपेक्षविधानेन च मिश्रणायोगाद्गत्या विकल्प एवेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वैगुण्यसमापानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पः ॥ ५ ॥

प्रायश्चित्तेषु चैकार्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषु

निर्घातः ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासातिपातादिरूपे पृथगेकैकस्मिन्वैगुण्ये निमित्ते तत्समाधा-
नार्थतया विधीयमानाना पथिकृद्वैश्वानरेष्टयादीनामदृष्टार्थत्वात्ममुच्चय-
प्राप्तौ,—तत्तद्वाक्येन निगपेक्षत्वेन विधानाद्विकल्प इति सिद्धान्तः ॥५॥

नैमित्तिकप्रापयित्ताना समुच्चय ॥ ६ ॥

समुच्चयस्त्वदोपनिर्घातार्थेषु ॥ ६ ॥

अदोपनिर्घातार्थाना तु भिन्ने जुहोतीत्यादिनैमित्तिकाना समुच्चय
इति प्रत्युदाहरणम् ॥ ६ ॥

कर्मकालेऽनघ्यायेऽपि मन्त्राणा प्रयोगः ॥ ७ ॥

मन्त्राणां कर्मसंयोगे स्वधर्मण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ७
अनघ्यायवर्जनाद्यध्येयमन्त्रधर्माणामुच्चारणार्थत्वात्कर्मकालेऽपि प्रा-
प्तौ,—निर्विनाध्ययनसामान्यर्थत्वात् कर्मणि तत्प्रसङ्ग । अध्ययनप्र-
रणगतत्वेन कर्मप्रकरणाभावादिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

कर्मणि मन्त्रकाण्डस्वरणैव मन्त्रोच्चारणम् ॥ ८ ॥

भाषास्वरोपदेशेऽप्यैवत्प्रवचनप्रतिषेधः स्यात् ॥ ८ ॥

मन्त्रकाण्डे स्वगन्तरेण पठिता. ब्राह्मणं च स्वरान्तरेणोपात्ता ये
मन्त्रोक्तेषा वाचनिकेन ब्राह्मणस्वरणैव प्रयोग इति प्राप्तौ,—ब्राह्मणस्य
मन्त्रस्वरूपमात्रविनियोगपरत्व स्वरान्तरोपादानं तु ब्राह्मणे प्रवृत्तस्य स्व-
स्याविच्छेदार्थमतो मन्त्रकाण्डस्वरणैव कर्मणि प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥८॥

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणा ब्राह्मणस्वरेण प्रयोगः ॥ ९ ॥

तद्व्यापत्वाददृष्टेऽप्येवम् ॥ ९ ॥

ब्राह्मणे एवोत्पन्नाना मन्त्राणा न ब्राह्मणस्वरेण प्रयोग, ब्राह्मणस्य
मन्त्रविनियोगमात्रपरत्वादिति प्राप्ते,—यथाविज्ञातस्वरूपस्यैव विनियु-
क्तस्य प्रयोगाद्ब्राह्मणस्वरणैव प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

स्मरणमन्त्राणामन्ते परार्थावधानम् ॥ १० ॥

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात्सर्वस्य
वचनार्थत्वात् ॥ १० ॥

स्मरणमन्त्रेषु समवेनार्थाभेदायिपदानन्तरमेव कर्मानुष्ठान तानर्थ
स्मरणस्य जातत्वादिति प्राप्ते,—सकलमन्त्रविनियोगात्तत्कृतं स्मरण कर्मा-
ङ्गमन. सर्वान्ते कर्मादे. सन्निपात, अन्यथा स्मरणस्य नाशे वैगुण्याप-
त्तेरिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

वसोर्धाराणां मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥ ११ ॥

सन्ततवचनाद्धाराणामादिसंयोगः ॥ ११ ॥

सन्ततां वसोर्धारां जुहोतीत्यत्र साहित्यरूपसंततत्वस्य मन्त्रकर्मसं-
बन्धित्वात्तयोर्योगपद्येन प्रयोग इति प्राप्ते,—सन्ततत्वस्याविच्छेदरूपत्वात्
साहित्यापेक्षा । तदपेक्षायामपि द्वादशैतानि जुहोतीति संख्यया कर्म-
भेदात्तेषामेवाविच्छेदः संततशब्दार्थः । जुहोतीति शब्दोपात्तत्वान्मन्त्र-
स्यानुपादानाच्च, अतोऽत्रापि पूर्ववदेवेति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

आघारेऽपि मन्त्रान्ते कर्म ॥ १२ ॥

आघारे च दीर्घधारत्वात् ॥ १२ ॥

एवंमाघारेऽपि सन्ततमाधारयतीति घृतधाराया अविच्छेद एवार्थ इति
न मन्त्रसाहित्यमर्थे इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

एककार्याणां मन्त्राणां विकल्पः ॥ १३ ॥

मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥

एकार्थानां करणमन्त्राणां भगो वां विभजत्वित्यादीनां विकल्प
इति स्पष्टम् ॥ १३ ॥

संख्यायुक्तमन्त्राणां समुच्चयः ॥ १४ ॥

संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् ॥ १४ ॥

चतुर्भिरभिमादत्त इत्यादौ तु संख्यावशात्समुच्चयः । तेन त्रिना
कर्माद्गुणतुःसंख्याया असंभवात्तत्र मन्त्रत्रयस्य संस्कारद्वारेण करणत्वं-
चरमस्य तु साक्षादिति वचनसामर्थ्यान्निश्चीयते इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

वृषप्रपस्वेत्यादीनां निरपेक्षसाधनत्वावगमाद्विकल्पः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत्सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणविहितानां वाचनिकत्वात्समुच्चयः, लिङ्गादेव प्राप्तिसंभवाद्वा
समुच्चयार्थमेव वचनमतः समुच्चय इति प्राप्ते,—वाक्यालिङ्गादपि निर-
पेक्षत्वावगमात्संख्याया अश्रवणाच्च न समुच्चयः । वचनं त्वर्थवादाद्यर्थ-
मिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

हौत्राख्यमन्त्राणां समुच्चयः ॥ १६ ॥

हौत्रास्तु विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् ॥ १६ ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्यादयोऽध्वर्युक्रियमाणयूपोच्छ्रयानुवादिनो हौत्राः
पठ्यमाना एकार्थत्वाद्विकल्पन्त इति प्राप्ते,—अध्वर्युणा क्रियमाणस्य कर्मणः

स्मृत्यविच्छेदार्थन्वात्तस्य चात्रापेक्षितत्वात्सर्वेषां समुच्चयः, करणानां तु कर्मारम्भार्थस्मृतिजनकत्वाद्विकल्प इति भेद इति सिद्धान्तः ॥१६॥

इति श्रीन्यायविन्दौ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयः ॥ १ ॥

जपाश्वाकर्मयुक्तास्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु
समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ १ ॥

जपस्तुत्याशीरूपाणामन्येषां चाट्टार्थानां समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥१॥

ऐन्द्रावाहस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोरिकल्पः ॥ २ ॥

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद्देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ २ ॥

ऐन्द्रावाहस्पत्ये कर्मणि इदं वामास्ये हविः, अयं वां परिपिच्यत इत्येकं याज्यानुवाक्यायुग्मम्, अस्मै इन्द्रावृहस्पती, वृहस्पतिर्नः परिपालित्य-परं तयोः समुच्चयो याज्यानुवाक्यावदिति प्राप्ते,—देवतास्मरणार्थत्वाद्वि-कल्प एव पुरोनुवाक्यासमाख्यवशात्तु अनुवाक्यायाः समुच्चय इति भेद इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सोमकपसापनानां समुच्चयः ॥ ३ ॥

क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥

एकहायन्यादिदशद्रव्यविशिष्टा दश क्रयाः उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरुद्धे द्रव्यान्तरमात्रप्रिधेरयोगात्, तेषां चैकसोमप्रात्यर्थन्वाद्विकल्पे प्राप्ते,—स-मुच्चये सत्यानतिमौ क्र्यात्तदनुरोधेन समुच्चय एव ग्रीहियवादौ तु नैव-मिति वैषम्यमिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

उपपन्नारीनां प्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयः ॥ ४ ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४ ॥

पशौ गुदेनोपयजतीति श्रुतं, पशुगणे अनैकगुदसन्निपाते गुदसाधन-कयागस्यैरेनैव सिद्धेर्विकल्पप्राप्तौ प्रयाजशेषवद्द्रुप्रतिपत्त्यर्थत्वात्समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

आधाने संख्यावतीनां दक्षिणानां विकल्पः ॥ ५ ॥

संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

एका देया पद् देवेत्यादीनामाधानदक्षिणानामानतिसौकर्यात्क्रयवत्स-
मुच्चयप्राप्तौ संख्याश्रुतिविरोधाद्विकल्पः समुच्चये श्रुतसंख्याहानिप्रसङ्गा-
दिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

पशुगणे जाघनीनां विकल्पः ॥ ६ ॥

द्रव्यविकारात्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा विकल्पे
नियमः प्रधानत्वात् ॥ ६ ॥

जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति प्रकृताश्रय्येन सह वैकल्पिकी
जाघनी पशौ प्राप्ता । तत्र पुनर्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति श्रुतं;
ततः पशुगणे चोदकेन प्राप्तानां घृहीनां जाघनीनां समुच्चयः दर्शपूर्णमा-
सयोगुणत्वेऽपि पशौ प्रतिपत्त्यपेक्षत्वेन प्राधान्यात् । एतदर्थमेव पुनर्वच-
नमिति प्राप्ते,—पुनर्वचनस्याज्येन वैकल्पिक्या नियमार्थत्वान्न प्रतिपत्य-
र्थत्वमतः पशुगणे विकल्प एवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

उखायां काम्येन नित्याग्रेर्विकल्पः ॥ ७ ॥

उखायां काम्यनित्ययोः समुच्चयो नियोगे कामदर्शनात् ॥ ७ ॥

अप्राबुखायां स्थाप्यमग्निं प्रकृत्य श्रुतं वृक्षाप्राज्ज्वलतो प्रह्ववर्चसका-
मस्याहृत्यावदध्याद्ग्राष्ट्रादन्नाद्यकाम्येति । तत्र नित्यकाम्ययोः समु-
च्चयो नित्यस्य होमार्थत्वात्, काम्यस्यावधानमात्रश्रवणेन होमार्थत्वाभावा-
दिति प्राप्ते,—होमार्थावधानमाश्रित्याग्न्यन्तरमात्रस्य फले विधिः, अतः
काम्येन नित्यस्य बाध इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

वैकारिकाग्रेराहवनीपत्वाभावः ॥ ८ ॥

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ ८ ॥

सोऽयं काम्योऽन्याहवनीयः आहूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । तेन आह-
वनीयधर्मा गतश्रीधारणादयोऽत्र कर्तव्या इति प्राप्ते,—आधानजन्यसं-
स्कारविशेषस्याहवनीयपदार्थत्वान्नात्र तद्धर्मा इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

वैकारिकाग्रेराधानिकसंस्कारभावः ॥ ९ ॥

तस्मिन्संस्कारकर्माविशिष्टत्वात् ॥ ९ ॥

एवं सति तत्राधानादिसंस्काराः कार्याः होमार्थत्वात्तेषामिति प्राप्ते,—

होमसाधनत्वेऽपि घृदादाहृतस्य मन्यनादिसंस्काराशक्तेर्नात्र संस्कारा इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

नित्यम्पोरूपस्याग्रेऽधारणम् ॥ १० ॥

नित्यधारणे विकल्पो नद्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १० ॥

उच्यस्य विकल्पेन नित्यधारणं न प्रतिसंदध्यादिति धारणानिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन धारणाविध्यनुमानादिति प्राप्ते,—आहवनीयस्थापन्नत्वात्तद्द्वैतश्रियो धारणामुरयेऽपि प्राप्तमनेन प्रतिषिध्यत इति नाश्रुतविध्यनुमानं तस्माद्धार्य एतदेव इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सत्रेषु औदुम्बरीसंमानादीनामेकयजमानकर्तृकरम् ॥ ११ ॥

परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ११ ॥

अनेकरुयजमानकेषु यजमानगुणान्यान्यौदुम्बरीसंमानादीन्येकेनैव केनचित्कार्याणीति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

तत्रापि गृहपतिकर्तृत्वम् ॥ १२ ॥

मुख्यो वा विप्रतिषेधात् ॥ १२ ॥

सत्रेषु तु गृहपतिरेवैकः कुर्यान् इतरंगामात्विज्याजरोधादिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

सत्रैवाज्रभादीनां सर्वकर्तृत्वम् ॥ १३ ॥

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौजवत् ॥ १३ ॥

सत्रे यजमानसंस्कारा अञ्जनादयो गृहपतिरेव समाख्याविजोगान् । गृहशब्देन कर्मान्वयने तस्य पतिर्गृहपतिः । सर्वेषा तथात्वेऽपि कस्यचिदियं समारया फलभूयस्त्वानिमित्ता । तत्र संस्काराभिन्त्यादिति तस्यैव संस्कारो नेतरंगामिति प्राप्ते,—फलिसंस्काराः सर्वेषा कार्यास्तद्भावे फलानुदयान् । गृहपतिसमारया तु केवल्याजमानकरणान् । फलभूयस्त्वं तु स हि भूयिष्ठागृह्णतिमृध्नीतीति वचनान्, नतु मंस्काराभिन्त्यात् । यत्र तु आत्विज्ययाजमानयोर्विगेषस्तत्रात्विज्यमेव कुर्युः कर्मणः । प्राधान्यात्कर्तृगुणत्वात्तद्गुणत्वाच्च मंस्काराणां ये यजमानास्त आत्विज इति चात्विज्यस्य प्रत्यक्षविहितत्वाद्याजमानस्य चातिदेशिकत्वादिनि सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

भाद्रणस्यैवात्विज्येऽधिकारः ॥ १४ ॥

प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ १४ ॥

आर्त्विज्यं च त्रयाणामपि वर्णानां विद्वत्त्वाविशेषान् याजनं ब्राह्मणस्यैवेति स्मृत्युक्तस्तु नियमः पुरुषार्थ इति न तदतिक्रमे क्रतुवैगुण्यमिति प्राप्ते,—यत्नं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य ब्राह्मणानामार्त्विज्यमिति बहसूत्रकाररमरणं क्रत्वर्थत्वेनैव नियमबोधकम् । अत एव रामायणे—‘क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ॥ कयं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः’ इति सुरादेवताभूताः ऋषयश्चार्त्विग्भूता इत्यर्थः । देवताया अभोक्तृत्वात्क्रतुवैगुण्य एव तात्पर्यं, तथा ‘राजयाजकयाज्यस्य विनश्यति यथा हविः’ इत्यपि वचनं क्रतुवैगुण्यबोधकमेव । एवं वैदिकलिङ्गान्यपि ब्राह्मणानामिदं हविरित्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । तस्माद्ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्तत्सद्रामचन्द्रात्मजभट्टवैद्यनाथकृते न्यायविन्दौ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ ॥

समाप्तमिदं पूर्वमीमांसादर्शनम् ।

‘गुजराती’ मुद्रणालयस्थानि क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

—1892—

- १ श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमो गुच्छः **Bhagav. at-Geeta with 7 commentaries**—आनन्दगिरिचिन्तकीकासवलिनशांकरभाष्य—जय-तीर्थविरचितटीकासवलितानन्दतीर्थीय (माध्व) भाष्य—रामानुजभाष्य— पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततरङ्गिणी—नीलकण्ठोसमेता । मञ्जुलैरायमाक्षरैर्मुद्रिता । पृष्ठान्वट-शतपरिमितानि सुचिह्नानि । मूल्यम् रु. ... ६-०-० ०-४-०
- २ श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयो गुच्छः **Bhagav. at-Geeta with 8 other commentaries**—निम्बार्कमतानुयायित्रीकेशवका-म्भीरिमदाचार्यपादप्रणीता—‘तत्त्वप्रकाशिका,’ श्रीम-धुमूदनमरस्वतीहृता—‘गूढार्थदीपिका,’ श्रीराइरा-नन्दप्रणीता—‘तात्पर्यबोधिनी,’ श्रीधरस्वामिहृता—‘सुबोधिनी,’ श्रीमदानन्दविरचित.—‘भावप्रकाशः,’ श्रीधनपतिमूरिविरचिता—‘भाष्योत्कर्षदीपिका,’ देव-नपण्डितश्रीमूर्यविरचिता—‘परमार्थप्रपा,’ पूर्णप्रदमता-नुमारिश्रीराषवेन्द्रहृत—‘अर्थसंग्रहः,’ इयेतामिर्वर-म्यामिः सहिता । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरैर्दोषाध-स्थलाक्षरैर्मुद्रिता., इद्धा मा क्लेशपतेति । मू. रु. १०-०-० ०-१५-०
- ३ उत्तरगीता **Uttara-Geeta with a commentary**—गौडपादीयदीपिकास्त्रव्या-न्यायुता । भगवत्पादशंकराचार्याणां परमगुरुभिः श्री-शुक्राचार्याणां च शिष्यैः श्रीगौडपादाचार्यैः प्रणीतिय-न्याययेतावन्कथनमलमस्या महिमानमवगमयितुम् । मूल्यम् रु. ०-१-० ०-०-६
- ४ श्रीमहालम्बीकिरामायणम् । **Valmiki Ra- mayana with 3 well-known commentaries**, सर्वतन्त्रस्वनन्दप्रतिभेन शब्देन्दुशेखरादिनानानिबन्धप्रणेता श्रीमत्तामोराभट्टेन स्वदशायम्य सतो जीविकाप्रदानतः दृग्भवेपुराधीरास्य

वीरमणेः श्रीरामराजस्य नात्रा प्रणीतया रामायण- मूल्यं मार्गव्ययः
 तिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवंशीधर-शिवसहा-
 याभ्यां प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया टीकया,
 श्रीगोविन्दराजप्रणीतया भूषणाख्यया टीकया च सह
 मुद्रयितुमारब्धमस्माभिः श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।
 तच्च सप्तभिः खण्डैः समापयिष्यामः ।

बालकाण्डम् । प्रथमं खण्डम् **Bal Kanda**

उपरिनिर्दिष्टटीकाप्रयोपेतम् । मूल्यम् रु. ... ३-०-० ०-५-०

अयोध्याकाण्डम् । द्वितीयखण्डम् **Ayodhya**

Kanda,—उर्ध्वनिर्दिष्टटीकाप्रयोपेतम् । मू. रु. ५-०-० ०-७-०

अरण्यकाण्डम् । तृतीयखण्डम् । **Aranya**

Kanda उपरिनिर्दिष्टटीकाप्रयोपेतम् । मूल्यम् रु. २-१२-० ०-४-०

किष्किन्ध्याकाण्डम् । चतुर्थं खण्डम् **Kishki-**

ndha Kanda उपरिनिर्दिष्टटीकाप्रयोपेतम् ।

मूल्यम् रु. ... २-१०-० ०-४-०

६ स्तोत्रमुक्ताहारः—**Stotra-muktahar**

containing 256 Stotras अस्मिन्

२५६ स्तोत्राणि सङ्गृहीतानि । यद्यपि सन्नि भूरीणि

स्तोत्रमुक्तानि मुद्रितानि भूरिभिलषापि न तेष्वियत्तां

स्तोत्रान्तानां समूहः । अस्माभिः पूर्वमुद्रितानां

स्तोत्राणां पुस्तकानि कार्यादिश्रेष्ठेभ्यो भूषणा प्रयासेन

इतिव्ययेन च समागच्छेत्स्य प्रयासगुणयुतानि

स्तोत्राणि संकल्प्य सशोभ्य च तानि भाविकजनानां

हृदयेषु समावेशितानि तदाशाम्भवे भद्रावन्तो जनाः

सकलदुःखान्ति प्रयत्नमस्मात्समुपैति । मूल्यम् रु. ०-८-० ०-२-०

७ संस्कारमयूकः—**Samskar Mayu-**

kha मीमांसकनीलकण्ठभाष्युत्तमसंस्कारभाष्यतः । अत्र

संस्काराणां स्वरूपं कातः इतिवर्तव्यता वर्णधर्मा आधम-

धर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यासपुरःसरं निरूपिताः ।

मूलवचनाभिः चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिर्गमावनारथलेषु

ब्रह्मेण पर्यायान्दप्रश्नैश्च मीमांसकामिमन्वायायुगल-

लेन च व्याख्यातानि । अन्ते कानीयमूद्राण्युगारिप्रयो-

गद्य दत्ताः । पूर्वं काराण्यदिषु मुद्रितोन्वयं वर्ण-

वशात्संस्कारवर्णव्यादिदोषप्रपुराणव्याप्तिना इतिवचनया

च भृश दुर्वाधो विपरीतबोधकरश्चासीत् । अस्मानिस्तु मूल्य मागव्यय'
ग्रन्थदृष्टैव पुन शोधितस्य वर्धितस्य चास्य ग्रन्थस्य
पुस्तकमासाद्य विषयाच्च प्रविमज्य शोधने च महान्तमा-
यागमास्थाय मुदितः । मू. छ. ... ०-१२-० ०-१-०

- ७ **आचारमयूकः—Achara Mayukha**
नीलकण्ठभट्टकृत । शत स्मरणादिज्ञानान्तस्याद्विक्रि-
याकलापस्य निरूपणपरो ग्रन्थ । मू.यम् ... ०-८-० ०-१-०
- ८ **मनुस्मृतिः—Manu Smriti** कुड्कभट्टकृत-
टीक्या, ग्रन्थान्तरेषु मनुनाम्नोक्तिवितैरिदानीतनमनुस्मृ-
तिपुरतः केचनपुलभ्यमाने श्लोकै, पद्याना वर्णानुक्रमको-
शेन, विषयानुक्रमेण च संहिता । सूत्रमंशिकया सशो-
धिता च । मू. छ. ... १-८-० ०-३-०
- ९ **विदुरनीतिः—Vidura-Niti with a**
commentary सङ्कतटीकोपेता नीतिशास्त्रा-
भ्यासिना विशार्थिनामतीकोपयोगिनी । मू. छ. .. ०-४-० ०-१-०
- १० **वेदान्तरहस्यम्—Vedanta Rahasya**
वेदान्तनामीशमहाचाथविरचितम् । अनाद्वैतमतमि-
द्धान्तो लिखित । उपरसिद्ध प्रदर्शिता । भाषा-न्ति
सरला प्रौढा च । मूल्यम् छ. ... ०-१-० ०-०-६
- ११ **विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—Vishisht**
advaita - Mata-Vijaya-Vada
नरहरिपण्डितकृत । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परंपामाक्षे
पात्रिराहत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदा तात्पर्यं व्यवस्था-
पितम् । मूल्यम् छ. ... ०-१-० ०-६-०
- १२ **रघुवंशमहाकाव्यम्—Raghuvamsha**
With Mallinatha's commen
tary श्रीमालिदासकृतम् । मन्निनाथकृतमचीविन्द्या-
रयनीकासहितम् । मू. छ. ... ०-१०-० ०-३-०
- १३ **रघुवंशमहाकाव्यं—Only First Five Sargas**
of the Same with Commentary मन्निनाथकृ-
तटीकोपेतम् । सर्गा १-५ मूल्यम् छ. ... ०-६-० ०-१-०
- १४ **कुमारसंमर्ष महाकाव्यम्—Kumar Sa-**
mbhav with 3 known comm-
entaries कविवरधोमालिदासविरचितमिदं

सप्तमसर्गपर्यन्तं मङ्गिनाथकृतसंजीविन्या चारिञ्चवर्धन- मूल्यं मार्गव्ययः
 कृतशिशुहितैपिण्या च संवलित तत आसमाप्ति
 मीतारामकृतमंजीविन्याऽलंकृतं सुललितैरायसाक्षरैर्मुद्रि-
 तमतीव दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् ६. १-४-० ०-२-०

- १९ कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—
**Karikavalee with Siddhanta-
 Muktavali and other notes**
 न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्बुद्धिप्लूनां कृते प्रणीतेषु प्रकरण-
 ग्रन्थेषु सिद्धान्तमुक्तावलीममुद्रासिता कारिकावली
 मूर्धाभिपिन्नेत्यत्र न विदुषां वैमन्यं किंतु तत्र दीधि-
 निवृद्धुपगृतया विवेकमरण्या मशेषतः सूक्ष्मतमानाम-
 र्थानामुपनिबद्धतया प्रायः खिद्यन्ति नव्यादछात्राः,
 इति तेषामुपकारायास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषमस्थले-
 ष्वतिविन्वृता सरलां मुबोधं च टिप्पणीं पण्डित-जी-
 वरामशास्त्रिभिः कारयित्वा तया सहैव्यं दृढतरेषु सुविद्-
 षेषु पत्रेषु सूलाक्षरैर्मुद्रिता । मार्गशताभ्यधिकपत्र-
 सुतामयीमा सर्वमौलभ्यावाल्पीयमा मून्वेन वितरामः ।
 मू. ६.... .. ०-७-० ०-१-३

- २० वैशेषिकदर्शनम्—**Vaisheshika Da-
 rshana with several comm-
 entaries** धीशंकरमिथरुत-वैशेषिकसूत्रोप-
 स्कार—जयनारायणनरूपबाननमहाचार्यप्रणीत—
 चिन्तिते-चन्द्रकान्तमहाचार्यप्रणीत—भाष्यमहितम् ।
 मू. ६.... .. २-०-० ०-३-०

- २१ यादार्थसंग्रहः (प्रथमो भागः)—**Vadārtha
 Samgraha First Part** अथ शेष-
 ण्यकृत एकोटतत्त्वनिर्मुपणं, धीरुण्णमौनिहृता एकोटच-
 न्द्रिका, गोडबोलेहृतः प्रातिपदिर्गशावादः, बाक्यवादः,
 हरियसोमिथरुता बाक्यदीपिकेति पत्र प्रन्याः सह-
 लिताः । पण्डितानां प्रौढच्छात्राणा च बहुतरुप-
 वारकः । मू. ६. ०-१-० ०-०-१

- २२ यादार्थसंग्रहः (द्वितीयो भागः)—**Second Part**
 अथ महानन्दगिज्ञान्तवागीशरुतं पद्धारकविवेचनम्,

जपराममगचार्यकृतः कारकपादः समामवादः, एव- मूयं मार्गव्ययः
कारवादयेति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. छ. ... ०-६-० ०-०-६

- १९ वादार्थसंग्रहः (तृतीयोभागः)—Third Part
अत्र कृष्णाचार्यकृत 'वादसुधाकरः' मौनिश्रीकृत
'लघुविभक्त्यर्थनिर्णयः' रामशिशोरकृत-'शान्द-
योगप्रकाशिका' चेति शास्त्रिकानां त्रयो ग्रन्थाः
सन्ति । मू. छ. ०-८-० ०-१-०
- २० महाभागवतम्—Maha Bhagavata
देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मस्वरूपिण्या महा-
काव्या दासायणी—गङ्गा—पार्वती—श्रीकृष्णेत्यक्तना-
रचतुष्टयचरितानि, महाकाल्या मूलस्थान च प्रधानतयो-
पवर्णिनानि । प्रमत्ताद्रामचरित स्कन्दचरितं पाण्डवचरित
गणेशोत्पत्तिर्गङ्गावतरण भगवतीर्गिता ललितासहस्र-
नाम दिवसहस्रनामादयश्च विषया निरूपिताः । सार्ध-
पञ्चसाहस्री सहितेयम् मू छ. २-५-० ०-३-०
- २१ तैत्तिरीयोपनिषत्—Taittiriya-Upa-
nishat श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दगि-
रिद्वतटीकायुतेन तैत्तिरीयविद्याप्रकाशेन च सहिता ।
मू. छ. १-५-० ०-२-०
- २२ दशरूपकम्—Dasha Rupaka नाट्य-
शास्त्र घनप्रयविचिनमवशेकसहित पञ्चनदीयपण्डित-
मुदर्शनाचार्यप्रणीतप्रभाष्यव्याख्यासहित च । मू. छ. १-६-० ०-२-०
- २३ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—Brahma Sutra Vri-
tti अद्वैतमञ्जरी । भगवत्पाद(आयसकराचार्य)शिष्य-
कृता । मू छ. ०-१२-० ०-२-०
- २४ चन्द्रालोकः—Chandraloka with
a commentary श्रीश्रीयूपवर्षजयदेवकवि-
विरचितोज्ज्वलग्रन्थः । पायगुण्डोपाह्वैयनाथ (बाळभट्ट)
विरचितरमाख्यव्याख्यासहितः मू. छ. ०-८-० ०-१-०
- २५ महाभारतविराटपर्व—Mahabharata-
Virata Parvan with eight
commentaries नीलकण्ठकृतमारतभावदीप-
भर्तुणमिथकृतदीपिका—चतुर्भुजमिथकृतप्रकाश—सर्व-

इन्द्रायणहृदयभारतार्थप्रकाश—मिमलजोधहृदयदुर्घटार्थप्रका- मूल्य मार्गव्ययः
शिनी—रामकृष्णकृष्णविरोधार्थभङ्गनी—विरमरदविवरण—
वादिगन्तार्थविरचितलक्ष्मभरणेत्यष्टटीकोपेतं विपुल्या-
टमेदप्रहित व । मू. द. ३-८-० ०-६-०

३६ चन्द्रकान्त Chandrakanta (Hindi)
(वेदान्त ज्ञानका मुराग्रन्थ) प्रथम भाग. यह वह
ग्रन्थ है कि, जो नितान्त निग्रान्त वेदान्त सिद्धान्तका
एकात प्रतिपादक "चन्द्रकान्त" मणि बम्बई प्रान्तके
प्रसिद्ध सामाजिक 'गुजराती' पत्रके मुख्य-आय
संपादक गुजराती भाषाके सुविख्यात लेखक, अनेक
ग्रन्थोंके निर्माता देशभक्तपुरीण, सारासारविवेकप्रकाश,
वैद्यकृष्णभूषण धीनान् शेट इच्छाराम सूर्यराम
देगाइके श्रद्ध हृदयमे दैरीप्यमान प्रबोधरत्न-
भाण्डागारका चमचमाता हुआ एक अमूल्य रत्न है.
कि. द. २-८-० ०-४-०

३७ युक्तिप्रकाश-Yukti Prakasha(Hi-
ndi) विचारणागरका कर्ता याधु धीनिधलदागजीने
किया हुआ यह ग्रन्थ हिन्दुमानी भाषामें है. इसमें
वेदान्तका ३९ सिद्धान्त बहुत अच्छीतरहसे सिद्ध
किये गये है. निधनदागकी बाणी मय जिज्ञासुओं-
कोको ज्ञान होनेसे सिद्ध निष्पत्तकी कुछ जरात है
नहीं. और जिज्ञासुओंको ये ग्रन्थ बहुत उपयुक्त है
जहाँ जिन्द और अच्छा बागज. १-०-० ०-२-०

नोंध—डी. पी. गरव जदा पड़ेगा.

* गुजराती * मुरगालसाधियनि. ।

शेट शेट सामून विदिग-सुपरं.

